

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА

Історія України

Методичні рекомендації
до семінарських та практичних занять і самостійної роботи студентів

ХАРКІВ - 2013

Рецензенти:

Савченко Л. П. - доцент кафедри політичної історії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»;
Домановський А. М. - кандидат історичних наук, доцент Харківського національного автомобільно-дорожнього університету;
Чорний Д. М. - доктор історичних наук, професор Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

*Затверджено до друку рішенням Науково-методичної ради
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
(протокол № 2 від 20.11.2013р.)*

І 90

Історія України. Методичні рекомендації до семінарських та практичних занять і самостійної роботи студентів. Історія України: матеріали до семінарських занять / Уклад. О.М. Хорошев. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – 180 с.

Матеріали до семінарських занять «Історія України» є складовою частиною методичного забезпечення навчального процесу з дисципліни «Історія України». Надані документи висвітлюють історичний шлях, пройдений українським народом, надають змогу самостійно осмислити неоднозначність та різноманіття подій історичного процесу. Навчальне видання має сприяти набуттю студентами необхідних навичок теоретичного та практичного застосування знань з матеріалу відповідних тем курсу, більш глибокому вивченню історичних подій, оволодінню основами науково-історичного підходу до історії.

Матеріали скомпоновано у хронологічному порядку за кожним історичним періодом. Вони відповідають навчальній програмі дисципліни «Історія України», що вивчається у вищих навчальних закладах нашої держави. Матеріали до семінарських занять покликані заохочувати студентів до самостійного ознайомлення та опрацювання історичних документів і має за мету сприяти найбільш продуктивному засвоєнню матеріалів.

**УДК 94(477)(076)
ББК 63.3(4 Укр)я73-5**

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2013
© Хорошев О.М., уклад., 2013

З М І С Т

АНОТАЦІЯ	2
ПЕРЕДМОВА	5
ПРИЙНЯТТЯ ХРИСТІЯНСТВА НА РУСІ (988 р.)	6
РУСЬКА ПРАВДА КОРОТКОЇ РЕДАКЦІЇ	10
УСТАВА НА ВОЛОКИ (1557 р.)	13
РІШЕННЯ ЛЮБЛІНСЬКОГО СЕЙМУ ПРО ОБ'ЄДНАННЯ ПОЛЬЩІ І ЛИТВИ В ОДНУ ДЕРЖАВУ РІЧ ПОСПОЛИТУ (1569 р.)	14
ОРДИНАЦІЯ ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО Заведена Польським урядом 1638 р.	16
СТАТТИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1654 р. (БЕРЕЗНЕВІ СТАТТИ)	17
ГАДЯЦЬКИЙ ТРАКТАТ	20
УГОДА ТА КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА	25
КНИГИ БИТІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ Микола Костомаров	33
ВАЛУЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР Циркуляр министра внутренних дел П. А. Валугева Киевскому, Московскому и Петербургскому цензурным комитетам от 18 июля 1863 г.	39
ЕМСЬКИЙ УКАЗ Выводы Особого Совещания для пресечения украинофильской пропаганды после исправления в соответствии с замечаниями, сделанными Александром II 18 мая в г. Эмск.	41
САМОСТІЙНА УКРАЇНА Микола Міхновський	43
УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ДО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ, НА УКРАЇНІ Й ПОЗА УКРАЇНОЮ СУЩОГО	51
ДРУГИЙ УНІВЕРСАЛ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ	53
ТРЕТІЙ УНІВЕРСАЛ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ	54
ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ	56
КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (Статут про державний устрій, права і вольности УНР)	59
ІЗ ДИРЕКТИВ ПЛЕНУМУ ЦК КП(б)У З НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ 16—17 жовтня 1922р.	65
ІЗ ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ ПОЛІТБЮРО ЦК КП(б)У Про боротьбу ДПУ проти антирадянських партій 26 січня 1923р.	67
ПОСТАНОВИ ВЕЛИКОГО ЗБОРУ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ 28 січня — 2 лютого 1929 р.	68
ПОСТАНОВЛЕНИЕ ЦК ВКП(б) И СНК СОЮЗА ССР О ХЛЕБОЗАГОТОВКАХ НА УКРАИНЕ, СЕВЕРНОМ КАВКАЗЕ И В ЗАПАДНОЙ ОБЛАСТИ от 14 декабря 1932 г.	74
СЕКРЕТНЫЙ ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЙ ПРОТОКОЛ К ДОГОВОРУ	

"О НЕНАПАДЕНИИ МЕЖДУ ГЕРМАНИЕЙ И СОВЕТСКИМ СОЮЗОМ" 23 августа 1939г.	76
СЕКРЕТНЫЙ ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЙ ПРОТОКОЛ К ГЕРМАНО-СОВЕТСКОМУ ДОГОВОРУ "О ДРУЖБЕ И ГРАНИЦЕ МЕЖДУ СССР И ГЕРМАНИЕЙ" 28 сентября 1939г.	77
АКТ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ Львів 30 червня 1941 р.	78
МЕМОРАНДУМ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ ЩОДО ВИМОГИ НІМЕЧЧИНИ ЛІКВІДУВАТИ УКРАЇНСЬКИЙ УРЯД Берлін 14 серпня 1941 р.	79
УКАЗ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР 19 лютого 1954 р.	81
О КУЛЬТЕ ЛИЧНОСТИ И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯХ Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов.Хрущева Н.С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза	82
ІВАН ДЗЮБА «ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ РУСИФІКАЦІЯ?» XIII. Національне питання є водночас і питанням соціальним, питанням всесвітньо- історичним	122
ЛИХО З РОЗУМУ (портрети двадцяти «Злочинців») Збірник матеріалів. Вячеслав Чорновіл	125
ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ	136
АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ	140
КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року	141

ПЕРЕДМОВА

Історія України є предметом, який формує громадянську, національну, патріотичну позицію людини. Історія – це інформація про минуле нашого народу. Ця інформація міститься в пам'яті людей, матеріалізована у творіннях людей, записана в літописах, хроніках, офіційних документах, щоденниках. Щоб не «загубитися» в цьому масиві інформації, Вашій увазі пропонується хрестоматія для вищих навчальних технічних закладів, в якій подані необхідні документи, що мають допомогти у вивченні історії України. На цей час існує багато навчальної літератури, за якою вивчають історію нашої Вітчизни. Але дійсно освіченою та такою, що має громадянську позицію у суспільстві, вважається та людина, що не тільки обізнана відносно матеріалів історичного процесу, а знається на документальних джерелах. Саме останні висвітлюють історичний шлях, пройдений українським народом. Це надає змогу самостійно осмислити неоднозначність та різноманіття подій історичного процесу.

Запропоноване хрестоматійне видання допоможе більш глибокому вивченню історичних подій, кращому розумінню атмосфери того часу, певної історичної епохи, допоможе Вам доповнити, розширити та закріпити набуті знання, а також оволодіти основами науково-історичного підходу до історії. У цій навчальній книзі подано найважливіші джерела за кожним історичним періодом, що сприятимуть ефективному отриманню необхідного мінімуму знань з історії України та стануть основною складовою щодо подальшого ґрунтовного її вивчення. Вивчення запропонованих матеріалів спонукатиме до самостійного здобуття знань та навчить аналізувати складні історичні явища і процеси, надасть орієнтири для розуміння витоків та історичного минулого українського суспільства.

Матеріали скомпоновано у хронологічному порядку; вони відповідають вимогам дисципліни «Історія України», що вивчається у вищих навчальних закладах нашої держави, та покликані заохочувати студентів до самостійного ознайомлення та опрацювання історичних документів.

ПРИЙНЯТТЯ ХРИСТІЯНСТВА НА РУСІ (988 р.)

І ввійшов Володимир у город, і дружина його. І послав Володимир [послів] до cesаря Василя і Костянтина, говорячи так: “Осе город ваш славний я взяв. Та чую ось я, що сестру ви маєте, дівчину. Тож якщо її не оддасте за мене, то вчиню вашому городу те, що й сьому вчинив”.

І, це почувши, опечалились cesарі, [і] послали [йому] вість, так говорячи: “Не належить християнам заміж виходити за поган і оддавати за них. Якщо ж ти охрестишся, то візьмеш її, і дістанеш царство небесне, і з нами єдиновірцем будеш. Якщо ж сього не вчиниш - не зможемо ми віддати сестри своєї за тебе”.

І, це почувши, Володимир мовив посланим cesарями: «Скажіте обом cesарям так: “Я охрещусь, тому що раніше від сих днів іспитав я закон ваш, і він мені єсть до вподоби, і віра ваша, і служба. Бо мені розповіли послані нами мужі”.

І, це почувши, обидва cesарі і раді були, і вмолили сестру свою, на ймення Анну, і послали до Володимира [послів], говорячи: “Охрестись, тоді пошлемо сестру свою до тебе”. І сказав Володимир: “Нехай, прийшовши [із] сестрою вашою, охрестять мене”.

І послушали [його] cesарі, і послали сестру свою, і деяких сановників, і пресвітерів. Вона ж не хотіла йти [в Русь], як у погани, і сказала їм: “Лучче б мені тут умерти”. І сказали їй брати: “Коли наверне як-небудь бог Руську землю в покаяння, ти й Грецьку землю ізбавиш од лютої раті. Ти ж бачиш, скільки зла наробили руси грекам? Нині ж, якщо ти не підеш, те саме вони творитимуть нам”. І ледве удвох присилювали вони її, і вона, сівши в корабель [і] з плачем поцілувавши родичів своїх, рушила через море.

Коли прибула вона до Корсуня, то вийшли корсуняни з поклоном, і ввели її в город і посадили її в палаті.

А за божим приреченням в сей час болівся Володимир очима. І не бачив він нічого, і тужив вельми, і не догадувався, що зробити. І послала до нього cesариця [посла], кажучи: “Якщо ти хочеш болісті сеї позбутися, то відразу охрестись. Якщо ж ні, — то не позбудешся сього”. І, це почувши, Володимир сказав: “Якщо буде се правда, — воістину велик бог християнський”. І повелів він охрестити себе.

І тоді єпископ корсунський з попами cesаричними, огласивши його, охрестили Володимира. І коли возложив [єпископ] руку на нього — він зразу прозрів. Як побачив Володимир це раптове зцілення, він прославив бога, сказавши: “Тепер узнав я бога істинного”. А коли побачила це дружина його, — многі охрестилися.

Охрестився ж він у церкві святої Софії. І єсть церква та в городі Корсуні, стоїть вона на [високому] місці посеред города, де ото чинять торг корсуняни; палата Володимирова стоїть окрай церкви і до сьогодні, а cesаричина палата — за олтарем.

По схрещенні ж привів він cesарицю на обручення. А сього не відаючи, [деякі] неправильно говорять, ніби він охрестився в Києві, інші ж — кажучи, [що] у Василеві, а другі, говорячи, [ще] інакше кажуть.

Коли ж охрестили Володимира в Корсуні, [то] передали йому віру християнську, кажучи так: “Хай не спокусять тебе деякі з єретиків. А ти віруй, так говорячи:

“Вірую во єдиного бога отця вседержителя, творця неба і землі”, — і до кінця цей символ віри. І ще: “Вірую во єдиного бога отця нерожденного, і в єдиного сина рожденного, і в єдиний святий дух, що з'являється: три сутності довершені, мисленні, що розділяються по числу і власній сутності, а нероздільні в божестві, і з'єднуються вони нероздільно. Отець бо, бог отець, — він завжди перебуває в отцівстві, він нерожденний, безначальний, начало [і] причина всьому, одним [не] рожденням він старший од сина і духа; од нього ж рождається син; раніше ж від усіх віків з'являється дух святий, і поза часом і без тіла; вкупі отець, вкупі син, вкупі дух святий єсть. Син подібносущий [єсть] до безначального отця, рожденням тільки одрізняючись від отця і духа. Дух єсть пресвятий, отцю і сину подібносущий і вічносущий. Отцю бо — отцівство, сину ж — синівство, святому духу — з'явлення. Ні отець бо в сина чи в духа [не] переходить, ні син в отця і духа, ні дух у сина або в отця; незмінні бо [їхні] сутності. Не три боги, а один бог, тому що божество єдине в трьох ликах. За бажанням же отця і духа спасти своє творіння, [те], що отчого лона не покинуло, зійшовши яко боже сім'я і в дівоче лоно пречисте ввійшовши, прийняло плоть

одушевлену, і словесну ще, і розумну, якої раніш не було. Вийшов бог втілений, який родився незбагненно і дівочтво матері зберіг нерозтлінним, ні змішання, ні з'єднання, ні зміни не зазнавши, але оставшись [таким], яким був, *він став* [таким], *яким не був*, прийнявши насправді, а не в уяві, образ раба, [і] в усьому, окрім гріха, нам подобен бувши. Своєю волею він родився, своєю волею відчув спрагу, своєю волею зголоднів, своєю волею мучився, своєю волею устрашився, своєю волею помер, насправді, а не в уяві, всі переживши неудавані страждання людства. Коли ж він розпі'явся і смерті зазнав, безгрішний,— то воскрес у своїй плоті, і, не віддавши тління, на небеса зійшов, і сів одесную отця. І прийде ж він знову зі славою судити живих і мертвих; як же вознісся він *зі славою* із своєю плоттю,— так і зійде сюди. До сього одне хрещення визнаю — водою і духом, приступаю до пречистих тайн, вірую воістину [в] тіло і кров, і приймаю церковні завіти, і поклоняюся чесним іконам, поклоняюся древу чесному — хресту, і всякому хресту, і святим мощам, і священному начинню.

Вірую теж у сім соборів святих отців, з яких перший був у Нікеї, трьохсот і вісімнадцяти святих [отців], що прокляли Арія і проповідували віру непорочну і правдиву; другий же собор — у Константинограді, ста і п'ятдесяти святих отців, які прокляли духоборця Македонія і проповідували трійцю єдиносущу; третій же собор — у Ефесі, ста святих *отців*, проти Несторія, які, його проклявши, проповідували святу богородицю; четвертий собор — у Халкідоні, шестисот і тридцяти святих отців, проти Євтихія і Діоскора, що їх, проклявши, святі отці проголосили істинним богом та істинною людиною господа нашого Ісуса Христа; п'ятий собор — у Цесарограді, святих отців ста і шістдесяти і п'яти, проти Орігенового учення і проти Євагрія, що їх прокляли святі отці; шостий собор — у Цесарограді, святих отців ста і сімдесяти, проти Сергія і Кіра, що їх прокляли святі отці; сьомий собор — у Нікеї, трьохсот і п'ятдесяти святих отців; вони прокляли [тих], які не поклоняються *святим* іконам”.

Не приймай же учення од латинян, бо їхнє учення перекручене. Увійшовши бо в церкву, вони не поклоняються іконам, а, стоячи, поклоняться [кожен], і, поклонившись, напише хреста на землі, і цілує, і стане ногами просто на ньому; так що, лігши, цілує, а вставши — топче. А сього апостоли не заповіли; апостоли заповіли цілувати поставлений хрест *та* ікони заповіли *цілувати*. Лука бо євангеліст, | уперше написавши [ікону], послав її в Рим. Як ото говорить Василій [Великий]: “[Шана] ікони на первообраз переходить”. Іще ж вони землю називають матір'ю. А якщо земля єсть їм мати, то отцем для них є небо,— спервоначалу *бо* сотворив бог небо і також землю. Так говорять: “Отче наш, що єси на небесах”. Якщо ж за їхнім розумінням земля єсть їм мати, *то* чому ви плюєте на матір свою? Тут же її цілуєте і тут її скверните? Сього бо *раніш* римляни не чинили, а виправляли [віру] на всіх соборах, сходячись од Рима й од усіх епархій.

На перший собор, що [був] проти Арія в Нікеї, із Рима насамперед [папа] Сильвестр прислав єпископів і пресвітерів, а з Олександрії [прибув] Афанасій [Великий]; із Цесарограда [патріарх] Митрофан послав єпископів од себе,— і так виправляли вони віру. На другий же собор із Рима [папа] Дамас [прислав послання], а з Олександрії [прибув патріарх] Тимофій, з Антіохії — [патріарх] Мелетій; [були тут] Кирило ерусалимський, Григорій Богословець. На третій же собор [прислав послів] Келестин, [папа] римський; [прибули] Кирило олександрійський [та] *Ювеналій ерусалимський*. На четвертий же собор [прислав послів] Леонтій, [папа] римський; [прибули патріарх] Анатолій [із] Цесарограда [та] *Ювеналій ерусалимський*. На п'ятий же собор [послання послав папа] римський Віглій; [були тут патріарх] Євтихий [із] Цесарограда, Аполінарій олександрійський, Домнин антіохійський. На шостий же собор [прислав послів] із Рима [папа] Агафон; [присутніми були патріарх] Георгій [із] Цесарограда, Феофан антіохійський, з Олександрії — Петро монах. На сьомий же собор [папа] Адріан [прислав послів] із Рима; [патріарх] Тарасій [прибув із] Цесарограда; Політіан олександрійський, Феодор антіохійський, Ілля ерусалимський [прислали пресвітера Фому]. Ці всі зі своїми єпископами, сходячись, виправляли віру.

По сьомім же соборі Петро Гугнівий з іншими, прийшовши в Рим, і престол захопивши, [і] перекрутивши віру, одкинувся од престолу ерусалимського, і олександрійського, і Цесарограда, і антіохійського. І збаламутили вони Італію всю, сіючи учення своє по-різному.

Тим-то додержують [римляни] не узгоджену в одно віру, а по-різному: одні бо попи служать, оженившись на одній жоні, а другі служать, беручи до семи жінок. І багато іншого чого додержують вони по-різному. Остерігайся ж їхнього учення! Прощають же вони гріхи за дар, що є гіршим за все. Бог нехай береже тебе, княже, од сього”.

Володимир же, взявши цесарицю [Анну], і Анастаса, і попів корсунських, моці святого Климента і Фіва, ученика його, узяв також начиння церковне [й] ікони на благословення собі. Поставив він теж церкву святого Іоанна Предтечі в Корсуні на горі, що її насипали [корсуняни] посеред города, крадучи насип, і та ж церква стоїть і до сьогодні. Узяли ж вони, ідучи [в Русь], двох мідяних ідолів і чотирьох коней мідяних, які й нині стоять за святою Богородицею [Десятинною?]; про них, не знаючи, думають, що вони мармурові є. Корсунь же він оддав грекам як віно за цесарицю, а сам вернувся до Києва.

І коли [Володимир] прибув, повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями. І це [діяли йому] не яко дереву, що відчуває, а на знеславлення біса. Коли спокушав він сим образом людей — хай одплату прийме від людей! “Велик ти еси, господи, дивні діла твої!” Учора шанований людьми, а сьогодні знеславлений!

І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони були хрещення. І, приволікши його, вкинули його в Дніпро. І приставив Володимир [до нього людей], сказавши: “Якщо де пристане він, то ви одпихайте його від берега, допоки пороги пройде. Тоді облиште його”. І вони вчинили звелене. Коли пустили [його] і пройшов він крізь пороги, викинув його вітер на рінь, яку й до сьогодні зовуть Перунова рінь.

Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: “Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб,— то мені той противником буде”. І, це почувши, люди з радістю йшли, радуючись, і говорили: “Якби се не добре було, князь і бояри сього б не прийняли”. А назавтра вийшов Володимир з попами цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли — ті до шиї, а другі — до грудей. Діти ж [не відходили] од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили [у воді], а попи, стоячи, молитви творили.

І було видіти радість велику на небі й на землі, що стільки душ спасається, а диявол тужив, говорячи: “Горе мені, бо проганяють мене звідси! Тут бо думав я житво мати, бо тут немає вчення апостольського, не знають [тут люди] бога. І радів я з служіння їх, тому що служили вони мені. І ось побіждає мене невіглас оцей, а не апостол і мученик, і вже не буду я царствувати у землях сих”.

Люди ж, охрестившись, ішли кожен у дома свої. А Володимир, рад бувши, що пізнав він бона сам і люди його, і глянувши на небо, сказав: “Боже великий, що сотворив небо і землю! Поглянь на новії люди свої! Дай же їм, господи, узнати тебе, істинного бога, як ото узнали землі християнській, і утверди в них віру правдиву і незмінную. [А] мені поможи, господи, проти врага-диявола, щоб, надіючись на тебе і на твою силу, одолів я підступи його”.

І, це сказавши, повелів він робити церкви і ставити [їх] на місцях, де ото стояли кумири. І поставив він церкву святого Василя [Великого] на пагорбі, де ото стояли кумири Перун та інші і де жертви приносили князь і люди. І почав він ставити по городах церкви, і попів [настановляти], і людей на хрещення приводити по всіх городах і селах. І, пославши [мужів своїх], став він у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне. А матері ж дітей своїх оплакували, бо іще не укріпилися вони були вірою і, як померлого, вони оплакували.

Коли ж цих роздавали на учення книжне, то збулося пророцтво на Руській землі, яке говорять: “У ті дні почують глухі слова книжнії і ясною буде мова недорікуватих”. Бо сі не чули були раніше книжних словес, але за божим приреченням і по милості своїй помилював [їх] бог. Як ото сказав пророк [Мойсей про слова господа]: “Помилую [того], кого я захочу”. Помилував бо він усе-таки нас хрещенням та оновленням духа, і [це] за волею божою, а не за наші діла. Благословен господь Ісус Христос, що розлюбив новії люди, Руськую землю, і просвітив її хрещенням святим.

Тим-то й ми припадаєм до нього, говорячи: “Господи Ісусе Христе! Чим тобі воздамо ми за все, що ти дав нам, грішникам сущим? Ми не знаєм, що дати тобі за дари твої, бо велик ти еси і дивні діла твої, і величі твоїї немає кінця. Із роду в рід будемо восхваляти ми діла твої, кажучи з Давидом: “Прийдіте, возрадуємся господеві і [в піснях] вигукнемо богу і спасителю нашому. Станем перед лице його, славословлячи. Славте його, бо він благий, бо вовіки милість його”, бо ізбавив ти нас еси од ворогів наших, себто од ідолів суетних. І ще скажемо з Давидом:”Заспівайте господеві пісню нову; заспівайте господеві, вся Земля; заспівайте господеві, благовісловіте ім'я його, благовістіте день за днем спасіння його; возвістіте в народах славу його і в усіх людях чудеса

його; бо велик господь і прехвален, і величі його немає кінця”. Яка це радість! Не один, не два спасаються! Сказав бо господі: „Так, радість буває на небі [й] за одного грішника, який кається!” А се не один, не два, а незчисленне множество до бога приступило, святим хрещенням просвітлені. Як ото пророк [Іезекіль] сказав: „Окроплю вас водою чистою, і ви очиститеся од ідолів ваших од гріхів ваших”. І ще другий пророк [Міхей] сказав: „Хто, яко бог, одпускає гріхи і прощає несправедливість? Як той, що хоче [милості],-він милостив єсть, він наверне і помилує нас, занурить гріхи наші в глибину [морську]”. Бо Павло говорить: „Браття! Скільки нас охрестилося в Христа Ісуса, стільки і в смерть його охрестилося; бо погреблись ми з ним хрещенням у смерть [тому], що як ото встав Христос із мертвих зі славою отця, так само й ми в оновленім житті підемо”. І ще: „Старе минуло, і тепер усе стало нове”; „нині наблизилось нам спасіння; ніч пройшла, а день наблизився”; „через нього бо, [Ісуса Христа], здобули ми вірою князя нашого Володимира доступ до благодаті сієї, якою ми хвалимось і [в якій] стоїмо”; „нині ж, звільнившись од гріха [і] ставши рабами господеві, маєте ви плід ваш — святість”. Тому-то повинні ми єсмо служити господеві, радуємось йому. Сказав бо Давид: „Служіте господеві зі страхом і радуйтеся йому з трепетом”. Ми ж волаємо до владики бога нашого, говорячи: „Благословен господь, що не дав нас у добу зубам їх! Сіть розірвалась, і ми ізбавлені були від обману диявольського”. „І загинула пам'ять його з шумом, а господь пробуває вовіки”, якого прославляють руські сини, оспівують у трійці, а демони проклинаються благовірними мужами і благочестивими жонами, що прийняли хрещення [і] покаєння для одпущення гріхів,— нові люди християнської, вибрані богом”.

Володимир, отож, просвітився сам, і сини його і земля його. А було в нього синів дванадцять: Вишеслав, Ізяслав, Святополк і Ярослав, Всеволод, Святослав, Мстислав, Борис і Гліб, Станіслав, Позвізд, Судислав. І посадив він Вишеслава в Новгороді, а Ізяслава в Полоцьку, а Святополка в Турові, [а] Ярослава в Ростові. І коли помер найстарший, Вишеслав, у Новгороді, то посадив він Ярослава в Новгороді, а Бориса в Ростові, а Гліба в Муромі, Святослава в Деревлянах, Всеволода у Володимирі, Мстислава в Тмуторокані.

І сказав Володимир: „Се недобре є, [що] мало городів довкола Києва”. І став він городи зводити по Десні, і по Остру і по Трубежу і по Сулі, і по Стугні. І став він набирати мужів ліпших із словен, і з кривичів, і з чуді, і з вятичів і ними населив він городи, бо була війна з печенігами. І воював він із ними, і одолював їх.

*Літопис руський /Пер. з давньоруської Л.Є. Махновця;
Відп. ред. О.В. Мишанич.- К.: Дніпро, 1989. - XVI, 591с.*

Контрольні питання:

1. Як у цитованому уривку визначено привід до запровадження християнства на Русі?
2. Яка особиста причина примусила князя Володимира охреститися?
3. Де саме прийняв християнство князь Володимир?
4. Що наказав зробити Володимир з язичькими ідолами після свого повернення з Корсуня?
5. Як було охрещено мешканців Києва? Що, на Ваш погляд, в цьому описі фантастичне, а що правдиве?
6. Покажіть на карті міста, в яких Володимир посадив княжити своїх синів.
7. В чому полягало історичне значення хрещення Русі?

РУСЬКА ПРАВДА КОРОТКОЇ РЕДАКЦІЇ

Переклад
ЗАКОН РУССКИЙ

- 1 Если человек убьет человека, то мстит брат за (убийство) брата, сын за отца или двоюродный брат, или племянник со стороны сестры если не будет никого, кто бы отомстил, положить 40 гривен за убитого; если (убитый) будет русин, гридин, купчина, ябедник, мечник или же изгой и Словении, то положить за него 40 гривен.
 - 2 Если кто-либо будет избит до крови или до синяков, то не искать этому человеку свидетелей, если же на нем не будет никаких следов (побоев), то пусть придут свидетели, если же не может (привести свидетелей), то делу конец; если же за себя не может мстить, то пусть возьмет себе виновного 3 гривны вознаграждения потерпевшему да еще плату лекарю.
 - 3 Если же кто кого ударит батоном, жердью, пястью, чашей, рогом или мечом плашмя, то (платить) 12 гривен; если его не настигнут, то он платит, и на этом дело кончается.
 - 4 Если (кто-либо) ударит мечом, не вынув его (из Ножен), или рукоятью, то (платить) 12 гривен вознаграждения потерпевшему.
 - 5 Если же (кто-либо) ударит (мечом) по руке и отвалится рука или отсохнет, то (платить) 40 гривен
 - 6 Если нога останется цела, (но) если начнет хромать, тогда пусть смиряют (виновного) домочадцы (раненого).
 - 7 Если же (кто) отсечет (кому-либо) какой-нибудь палец, то (платить) 3 гривны вознаграждения потерпевшему.
 - 8 А за (-выдернутый) ус (платить) 12 гривен, а за клоч борода-12 гривен.
 - 9 Если же кто обнажит меч, но не ударит (им), то он положит гривну.
 - 10 Если же человек пихнет человека от себя или к себе, (то платить) 3 гривны, если выставит двух свидетелей; но если (побитый) будет варяг или колбяг, то (пусть сам) идет к присяге.
 - 11 Если же челядин скроется у варяга или у колбяга, а его в течение трех дней не вернут (прежнему господину), то, опознав его на третий день, ему (т. е. прежнему господину) взять своего челядина, а (укрывателю платить) 3 гривны вознаграждения потерпевшему.
 - 12 Если кто поедет на чужом коне, без спросу, то платит 3 гривны.
 - 13 Если кто возьмет чужого коня, оружие или одежду, а (хозяин) опознает (их) в своем мире, то пусть он возьмет свое, а (вору платит) 3 гривны вознаграждения потерпевшему.
 - 14 Если кто опознает (свою вещь у кого-либо), то нельзя ему ее взять, говоря (при этом) «мое», но пусть скажет «пойди на свод, (выясним), где взял ее»; если (тот) не пойдет, то пусть (выставит) поручника, (что явится на свод) не позднее пяти дней.
 - 15 Если где-нибудь (кто) взыщет с кого-либо остальное, а тот начнет запирается, то идти ему (с ответчиком) на свод перед 12 человеками; и если окажется, что злонамеренно не отдавал (предмет иска), то (за искомую вещь) следует (заплатить) ему (т. е. потерпевшему) деньгами и (сверх того) 3 гривны вознаграждения потерпевшему.
 - 16 Если кто, опознав своего (пропавшего) челядина, захочет его взять, то отвести (его) к тому, у кого он был куплен, а тот отправляется ко второму (перекупщику), и когда дойдут до третьего, то пусть скажет ему, «ты мне отдай своего челядина, а своих денег ищи при свидетеле».
 - 17 Если холоп ударит свободного человека и убежит в хоромы, а господин не захочет его выдать, то господину холопа забрать себе и заплатить за него 12 гривен; а после того, если где-либо найдет холопа побитый им человек, пусть его убьет.
 - 18 А если (кто) сломает копье, щит или (испортит) одежду и захочет их оставить у себя, то (хозяину) получить (за это компенсацию) деньгами; если же, что-нибудь сломав, попытается (сломанное) возратить, то заплатить ему деньгами, сколько (хозяин) дал при покупке этой вещи.
- Закон, установленный для Русской земли, когда собрались Изяслав, Всеволод, Святослав, Коонячко Перенег (?), Никифор Киевлянин, Чудин Микула.
- 19 Если убьют дворецкого, мстя за (нанесенную им) обиду, то убийце платит за него 80 гривен, а

- людям (платить) не нужно; а (за убийство) княжескою подъездною (платить) 80 гривен.
- 20 А если убьют дворецкого в разбое, а убийцу (люди) не будут искать, то виру платит вервь, в которой найден труп убитого.
- 21 Если убьют дворецкого (за кражею) в доме или (за кражею) лошади или за кражею коровы, то пусть убьют (его), как собаку. Такое же установление (действует) и при убийстве тиуна.
- 22 А за (убитого) княжеского тиуна (платить) 80 гривен.
- 23 А за (убийство) старшего конюшего при стаде (платить) 80 гривен, как постановил Изяслав, когда дорогобужцы убили его конюха.
- 24 А за убийство (княжеского) старосты, ведавшего селами или пашнями, (платить) 12 гривен.
- 25 А за (убийство) княжеского рядовича (платить) 5 гривен.
- 26 А за (убийство) смерда или за (убийство) холопа (платить) 5 гривен.
- 27 Если (убита) раба-кормилица или дядька-воспитатель, (то платить) 12 (гривен).
- 28 А за княжеского коня, если он с тавром (платить) 3 гривны, а за смердьего-2 гривны, за кобылу 60 резан, а за вола - гривну, за корову - 40 резан, а (за) трехлетку-15 кун, за двухлетку - полгривны, за теленка - 5 резан, за ягненка - ногата, за барана - ногата.
- 29 А если (кто-либо) уведет чужого холопа или рабу, (то) он платит 12 гривен вознаграждения потерпевшему.
- 30 Если же придет избитый до крови или до синяков человек, то не искать ему свидетелей.
- 31 А если (кто-либо) украдет коня или волов или (обокрадет) дом, да при этом крал их один, то платить ему гривну (33 гривны) и тридцать резан; если воров будет 18 (? даже 10). то (платить каждому) по три гривны и по, 30 резан платить людям (? княжеским).
- 32 А если подожгут княжескую борть или выдернут (из нее) пчелы, (то платить) 3 гривны.
- 33 Если без княжеского распоряжения будут истязать смерда, (то платить) 3 гривны за обиду; а за (истязание) огнищанина, тиуна и мечника-12 гривен.
- 34 А если (кто-либо) перепашет межу или уничтожит межевой знак на дереве, то (платить) 12 гривен вознаграждения потерпевшему.
- 35 А если (кто-либо) украдет ладью, то за ладью платить 30 резан, а штрафа 60 резан.
- 36 А за голубя и за курицу (платить) 9 кун, а за утку, за журавля и за лебедя - 30 резан; а штрафа 60 резан.
- 37 А если украдут чужого пса, ястреба или сокола, то (платить) вознаграждения потерпевшему 3 гривны.
- 38 Если убьют вора на своем дворе или в доме или у хлеба, то так тому и быть; если же додержали (его) до рассвета, то отвести его на княжеский двор; а если же (его) убьют и люди видели (его) связанным, то платить за него.
- 39 Если украдут сено, то (платить) 9 кун; а за дрова 9 кун.
- 40 Если украдут овцу козу или свинью, притом одну овцу украли 10 (человек) т то пусть положат по 60 резан штрафа (каждый); а задержавшему (вора платить) 10 резан.
- 41 А из гривны мечнику (полагается) куна, а в десятину 15 кун, а князю 3 гривны; а из 12 гривен - задержавшему вора 70 кун, а в десятину 2 гривны, а 'князю 10 гривен.
- 42 А вот установление для вирника: вирнику (следует) взять в неделю 7 ведер солоду, а также барана или полтуши мяса или две ногаты; а в среду резану или сыры; также в пятницу, а хлеба и пшена (взять) сколько могут поесть; а кур (брать) по две в день; поставить 4 коня и кормить их досыта; а вирнику (платить) 60 (?8) гривен, 10 резан и 12 веверин; а при въезде гривну; если же потребуется во время поста (ему) рыбы, то взять за рыбу 7 резан; итого всех денег 15 кун; а хлеба (давать), сколько могут съесть; пусть вирники соберут виру в течение педели. Вот таково распоряжение Ярослава.
- 43 А вот подати (установленные для) строителей мостов: если построят мост, то взять за работу ногату и от каждого пролета моста ногата; если же починили несколько досок старого моста — 3, 4 или 5, то брать столько же.

Контрольні питання:

1. В чому полягала необхідність створення збірки законів? Коли її було складено?
2. Що таке кровна помста? Чи підтверджує даний документ її існування на Русі?
3. Проаналізуйте статті документа з 19 по 27. Які висновки можна зробити?
4. Які категорії підлеглого населення згадуються в наведених статтях? Чи є відмінності в їх соціальному статусі?
5. Які грошові одиниці згадуються в «Руській правді»?
6. З яким сучасним юридичним документом можна порівняти «Руську правду»?
7. Який вплив мала «Руська правда» на подальший розвиток законотворчості?

УСТАВА НА ВОЛОКИ

(1557 р.)

(Артикул) 19. Робота підданим через вїта має бути замовлена на тиждень з чим і на котрий день люди до роботи прийти мають, а вїт того ж дня людям визначить роботу, і якщо котрийсь чоловік не вийде на роботу, то за перший день прогулу заплатить грїш, а за другий день-барана, а якщо й третій раз прогуляє, або через п'янство не вийде, то бичем на лавці скарати, а дні пропущені відробити; однак, якби з якої причини підданий не міг вийти на роботу, він має через сусїда або через лавника оповїстити про те уряд, а уряд визнавши причину заслужну, не має його ніякою за ті провини карати, але іншого дня заставити відробити повинність, яку він пропустив, але не відкуплюватися від роботи нікому. Пустих волок підданим не орати; а якщо котрийсь не вписавшись в реєстр, посміє те вчинити, то збїжжя втратить до нашої стодоли (клуни) і за провину рубель (карбованець) грошей до казни нашої заплатить. А до роботи приступати підданим, як сонце сходить, а зїйти (з роботи), як заходить (сонце), а відпочинку тим, що з худобою роблять, перед обїдом година, в полудень-година, надвечір-година; а котрі пішо роблять, тим відпочинку в ті ж часи, але по півгодини має бути, а то літом на Великдень відпочивання; а хто рано на роботу не вийде через запізнення, такий другого дня стїльки часу, на скїльки спізнився, відробити має.

(Артикул) 20. Фільварки хочемо мати, щоб вони скрізь були заведені, причому якнайбільшого розміру, при кожних замках і дворах наших, крім тих, де б ґрунти погані або не родючі були,- такі (ґрунти) наказати людьми осаджувати, зоставивши на уряд у кожному полі по одній волоці, а урядову волоку огородник із своїм бидлом обробити має, а за це (йому) морг землі на огород, з чого лічби чинити і платити (він) не повинен. Уряд наш гумно під пильним наглядом повинен мати, щоб у нього ні в чому шкоди нам не сталося, а збїжжя, ужаття всякого повинен мати на себе третій сніп, віддавши спочатку десятину і засїявши пашню нашу; а умолоти всякого збїжжя наші ревізори в усіх гумнах при дворах наших мають бути і того доглядати і навчити, щоб скрізь з повним вимолотом і без пилу збїжжя обмолочувалося. А продавання збїжжя гуменного має бути по лічбі прийняте, по чому управитель положить, як продавати; для того і для всіх підданих мають бути бочки торгової в дворах і гумнах наших, в селах, і на всіх шляхах однакової міри, по чотири корці краковських...

Литовская метрика // Русская Историческая библиотека. – Т. XXX.- Юрьев, 1914.-С. 554-555.

Контрольні питання:

1. В яких історичних умовах було створено даний документ?
2. Як у цитованому уривку визначається тривалість робочого дня підданих?
3. Якими були покарання за запізнення на роботу?
4. Як карався невихід на роботу через пияцтво?
5. Що таке фільварки?
6. Якими економічними засобами користувався уряд для розвитку фільварочного господарства?
7. Який вплив на економічний розвиток українських земель мала «Устава на волоки»?

РІШЕННЯ ЛЮБЛІНСЬКОГО СЕЙМУ ПРО ОБ'ЄДНАННЯ ПОЛЬЩІ І ЛИТВИ В ОДНУ ДЕРЖАВУ – РІЧ ПОСПОЛИТУ (1569 р.)

Ми, Сігізмунд Август, всім узагалі і кожному зокрема, кому відати належить, людям теперешнього часу і майбутніх часів оголошуємо даною грамотою таке: нам відомо, що всі чини королівства часто нагадували славної пам'яті батькові нашому Сігізмундові, королю польському, і просили його на сеймах і в інших випадках, щоб завершено було те з'єднання або унія Великого князівства Литовського з королівством Польським... Знаючи, що це об'єднання приносило велику славу і користь обом народам, ми спрямували на це діло нашу думку і волю, призначили без дальшого загаяння тут спільний сейм, щоб вирішити і здійснити це діло, щоб уже обов'язково на цьому сеймі було поставлено і закінчено справедливе і ґрунтовне об'єднання і злиття цих держав, так щоб на майбутній час унія не тільки не могла бути перервана і розладнана, а й щоб приносила такі плоди, які б могли дати польському і литовському народові насамперед можливо більший і твердий мир і збереження в цілості, а потім славу і окрасу.

На скликаному таким чином цьому сеймі явилися особисто всі пани сенатори духовні і світські і всі інші чини польського і литовського народу і, за нашим допущенням і згодою, після взаємних між ними нарад, додержуючи цілком усіх привілеїв, закінчили всю цю справу унії між ними в братерській любові, і ця унія викладена нами за згодою всіх тих чинів обох народів в таких пунктах.

Обрання короля

Насамперед: Польське королівство і Велике князівство Литовське, згідно з попередньою інкорпорацією між ними, складають з обох вищезазначених народів одно, нерозрізняване, неподільне тіло, одно зібрання, один народ, так що віднині у цього з двох народів одного зібрання, з'єднання неподільного народу і майже єдиного, однорідного, нерозрізняваного і неподільного тіла буде на вічні часи одна голова, не окремі государі, а один - король польський, який згідно з давнім звичаєм і привілеєм, спільними голосами поляків і литви буде обиратися в Польщі, а не в іншому місті... Обраний таким чином на польське королівство буде миропомазаний і коронований у Кракові. Що ж до обрання, введення його на стіл Великого князівства Литовського, то воно повинно припинитися, так щоб уже віднині не було ніякого сліду його і подобі.

Сейми

Головний сейм завжди повинен бути один, а не окремі; крім того, повинен бути один ніколи не роздільний сенат для всіх справ і потреб тих народів і ніколи вже не повинен бути іншим, тобто не повинен складатися лише з сенаторів того або того народу. Сенат повинен бути при нас, крім того часу, коли буде сейм в Литві і в Польщі; він завжди повинен бути запрошуваний до всіх справ, про все знати і радити, згідно з своїм обов'язком. А якби трапилися важливі справи, коли при нас не було б сенаторів, то в силу давнього звичаю буде дано звістку про все як у Польщі, так і в Литву і ніщо ніколи не буде поставлено і вирішено без відома сенаторів обох народів.

Монета

Монета повинна бути одноманітна і однакова по вазі, і пробі, поділу і напису, що ми і наші потомки без загаяння зобов'язані будемо здійснити...

Торгові мита

Як у Польщі, так і в Литві повинні бути знищені всі торгові мита і побори на землі і на воді, під якою б назвою вони не були, - наші, сенаторські, шляхетські, духовні; віднині і на вічні часи не слід брати ніяких мит з духовних і світських людей шляхетського звання і з їх підданих з будь-яких речей їх власної роботи і кормління, але з тим, про те, щоб вони цим шляхом не сприяли униканню від купецьких мит, що повело б до зменшення і затаювання давніх наших мит і мит інших чинів у Польщі і в Литві.

Дневник Люблинского сейма. - Спб., 1869. - С. 68, 69.

Контрольні питання:

1. Які причини призвели до створення Речі Посполитої та появи цього документа?
2. Яка держава відігравала головну роль в Річі Посполитій? Свою думку доведіть фактами.
3. Чи можна вважати владу польського короля абсолютною? Свою думку аргументуйте.
4. Що свідчить про те, що Річ Посполита- єдина держава?
5. Які наслідки для українських земель мало створення Речі Посполитої?

ОРДИНАЦІЯ 1638 р. ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО, ЗАВЕДЕНА ПОЛЬСЬКИМ УРЯДОМ

Через те, що єдиним нашим бажанням у справі управління державами є знайти такі способи, з яких наші вірнопіддані завжди переконувалися б у нашій королівській власті, але оскільки козацька сваволя так розгнуздалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська і битися з козаками, і з благословіння бога, як володаря всіх воєн розгромити і уразити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої,- тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер в наслідок заколотів утрачених і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів. Реєстровим же козакам, число яких Річ Посполита визначила на своїй службі тільки 6000 і які смиїрились перед нами і Річчю Посполитою, ми встановлюємо таку військову організацію, згідно з постановою цього сейму.

На місце старшого, який більше не буде (вибиратись) з-посеред козаків, ми будемо ставити старшого комісара, від сейму до сейму, за рекомендацією гетьманів, людину, яка була б народжена в шляхетському стані, в лицарській справі досвідчена, підтримувала б у війську лад, запобігала б усяким бунтам, була б справедлива до вбогих людей і з розпорядження гетьмана приходила б у той час і на призначене місце, де потребуватиме Річ Посполита...

Цьому комісарові мусять коритися осавули, полковники, сотники, як і все військо. Всі вони, також полковники з комісаром, мусять залежати від гетьмана, більше того: і осавулами мусять бути шляхтичі, досвідчені в лицарському ремеслі, випробуваної доблесті і віри. Сотники і отамани можуть обиратися з самих козаків, добре заслужених перед нами і Річчю Посполитою, і людей лицарських. Резиденція комісара мусять бути в Трахтемирові, як у центральному пункті. Полковники мусять перебувати кожний при своєму полку, причому не відлучатися з своїх місць, хіба на законній підставі і то з відома коронного гетьмана.

Полки з своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запорожжя для охорони тих місць і щоб перешкодити татарським переходам через Дніпро. Треба невпинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалась на островах і звідти не чинила б походів на море. Разом з тим жоден козак не повинен наважуватись ходити на Запорожжя без паспорта комісара: опійманий комендантом козацьким, він підлягає смертній карі.

При виході українського війська в поле повинен також одночасно виходити і комісар з двома полками за межі волості, особливо коли немає виняткової небезпеки, і там, розташувавшись коло Чорного шляху, чинити опір татарським роз'їздам. В разі великої небезпеки він мусять з'єднати все військо і піти з ним туди, куди направить його гетьманський наказ...

Призначаємо також іменем нашим і Речі Посполитої комісарів для визначення осідлості козаків, якою повинні користуватися козаки на вічні часи з тим, щоб не було щорічних приписок на шкоду Речі Посполитої і зменшення доходів з наших маєтків.

Козаки реєстрові ніким не повинні бути обтяжені як щодо земель, так і особисто.

Історія України в документах і матеріалах. - Т. 3. - С. 96-98.

Контрольні питання:

1. Які події спричинили появу цього документа?
2. Визначте, якою була максимальна чисельність реєстра згідно Ординації.
3. Хто очолював реєстр козацького війська? Де знаходилась його резиденція?
4. Як в Ординації визначається ставлення польського уряду до запорожців? Своєю думку аргументуйте.
5. Які привілеї реєстрових козаків зберігалися, а які скасовувалися Ординацією?
6. Які наслідки мала Ординація для подальшої долі українського козацтва?

СТАТТІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1654 р (БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ)

Бють чолом великому государеві цареві і великому князеві Олексію Михайловичу, всеї Великої і Малої Росії самодержцеві і многих держав государеві й обладателеві піддані його царського величества Богдан Хмельницький гетьман Запорізького війська і весь мир християнський російський, аби його царське величество пожалував їх тим (дав їм те), про що битимуть чолом (проситимуть) посланики їх, а вони його царському величеству служитимуть во-віки в усім що їм государ повелить.

1. Щоб по містах урядники були обирані з людей того гідних, будуть вони повинні підданими царського величества правити, і всякі доходи по правді віддавати до казни. А то тому, що воєвода царського величества, приїхавши, почав би права їх ламати і якісь устави заводити, і то було б (Українцям) прикро; а як будуть старшини місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами.

Що до сеї статті царське величество пожалував-велів бути по їх прошенню. Мають по містах бути урядниками війти, бурмистри, райці, лавники, і доходи всякі грошеві і хлібні збирати на царське величество й віддавати до государевого скарбу тим людям, котрих пришле царське величество. І ті прислані люде, котрих царське величество пришле до того збору грошей, мають доглядати зборщиків, щоб робили по правді.

2. Писареві військовому по милости царського величества щоб давано 1000 золотих польських на підписків (канцеляристів). на судей військових по 300 золотих польських, на писаря судейського по 100 зол. польських, на писаря й хорунжого по 50 зол., на хорунжого сотенного по 30 зол., на бунчужного гетьманського 50 зол.

Царське величество пожалував, велів бути по їх проханню; а давати ті гроші з тамошніх доходів.

3. На писаря і на судей військових, на 2 чоловіка, і на всякого полковника, осаулів військових і полкових щоб було по млину, для прогодовання, тому що несуть великі видатки.

Царське величество пожалував, велів бути по їх проханню.

4. На роботи військової армати, на пушкарів і всіх робочих людей що бувають при арматі, аби царське величество зволив вчинити милостиву ласку на зимове прогодованне і пристановище; також на арматного обозного 200 зол., а на хорунжого 50 зол.

Царське величество пожалував, велів дати з тамошніх доходів.

5. Послів, котрі здавна приходять з чужих країв до війська Запорізького аби було вільно приймати, а коли б було щось противне царському величеству (в сих посольствах), мусять вони (козаки) сповіщати царське величество.

До сеї статі царське величество велів: послів з добрими ділами приймати і відправляти, і писати царському величеству вірно і скоро, за чим вони приходили і з чим їх одправлено. А котрі послі будуть присилатися з справами противними царському величеству, тих послів і посланників затримувати в війську та писати про них зараз же до царського величества, а без дозволу царського назад їх не відправляти. А з турецьким султаном і з польським королем без волі царського величества не мати зносин.

6. Про митрополита київського дано послам устний наказ. А в розмовах послі били челом, щоб царське величество велів дати свою государську жалувану грамоту на його маєтности.

Царське величество пожалував: митрополитові і всім людям духовного чину велів дати свою государську жалувану грамоту на маєтности, которими вони тепер володіють.

7. Аби царське величество зволив післати своє військо під Смоленськ не гаючися ні трохи, аби неприятель не міг собі ради дати і сполучитися з іншими (військами), бо тепер війська (польські) потомлені-нехай не вірять ніякому лукавству (Поляків), коли б почали що вимишляти.

Царське величество постановив на неприятеля свого польського короля йти самому і бояр та воеводів післати з великим військом, як просохне і почне бути паша.

8. Аби наємного війська тут на польським пограничу, для безпечности було з 3000 або скільки буде воля царського величества-хоч і більше.

Військові люди царського величества на пограничу для охорони України завсіди були і надалі будуть стояти.

9. Завсіди був такий звичай, що війську Запорізькому плачено. Бють чолом і тепер царському величеству, аби давано на полковника 100 єфимків, на осаулів по 200 золотих, на осаулів військових по 400 зол., на сотників по 100 зол., на козаків по 30 золотих польських.

Попередніх літ присилав до царського величества гетьман Богдан Хмельницький і все військо Запорізьке і били чолом багато разів, щоб його царське величество їх пожалував, уступився за них задля православної християнської віри і святих божих церков, прийняв їх під свою високу руку і дав поміч на неприятелів. Великому государеві нашому в тім часі не можна було вас прийняти під свою государську високу руку, тому що у його цар. величества була вічна згода з королями польськими і в. кн. литовським. А хоч з королівської сторони батькові цар. величества святої памяти вел. государеві Михайлові Федоровичеві і дідові його, святійшому патріархові Філаретові Никитичови, і великому государеві нашому Олексієві Михайловичу сталося багато нечести і ганьби, то в тім згідно з королівськими грамотами і соймовими постановами царське величество чекав поправи. А гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорізьке хотів помирити з королем польським тим способом: аби король Ян Казимир учинив з ними згоду на підставі Зборівському трактату: православної віри християнської не гонив, уніятів усіх викорінив,-зате царське величество хотів вибачити вину всім винним людям, котрим за образу його государської чести належала кара смертна. Про се посилав він до короля Яна Казимира своїх великих і уповноважених послів: боярина і намісника великопермського Бориса Олександровича Репнина-Оболенского з товаришами. І ті великі і уповноважені послі царського величества про ту згоду і про вчинки королеві і панам-раді говорили на всякі способи. Але Ян Казимир і пани рада на се ніяк не пристали, і сю велику справу взяли за ніщо, а тих великих і уповноважених послів царського величества відправили з нічим. Тоді великий государ наш, видівши так багато несправности з королівської сторони, грубости і неправди, і бажаючи оборонити православну християнську віру і всіх православних християн від гонителів Латинян (католиків), що хочуть церкви божі знищити і віру християнську викорінити, прийняв вас під свою високу руку. А для оборони вашої зібрав багато руського німецького і татарського війська-сам великий государ наш іде на неприятелів і посилає бояр своїх і воеводів з великим військом, і на те зібранне війська, за государевим наказом, роздано великі гроші.

Тому їм, послам, тепер, бачучи таку ласку до них царського величества й оборону, говорити про плату Запорізькому війську не годиться. Як був у гетьмана Богдана Хмельницького государів ближній боярин і намісник тверський Василь Василевич Бутурлін з товаришами, гетьман в розмовах з ними про число Запорізького війська говорив, щоб зробити 60 тисяч, а коли б і більше того числа було, государеві в тім шкоди не буде, бо вони прости плати у государя не будуть. Про се відомо їм, Самійлу і Павлу, й іншим людям, які тоді були при гетьмані. Які доходи в Малій Росії по городах і містах, про се царському величестві не відомо, і великий государ посилає дворян, щоб списали доходи. Як ті дворяни царського величества опишуть всякі доходи і обрахують, тоді, по обміркуванню царським величеством, буде наказ про плату Запорізькому війську. А тепер царське величество, жалуючи гетьмана і все Запорізьке військо, давнім звичаєм предків своїх, великих

государів, хоче післати гетьманові і всьому війську Запорізькому своє государське жалуванне золотими.

10. Коли б мала напасти Кримська орда, тоді треба на неї наступити від Астрахани й Казани, також і Донським козакам бути готовими. А тепер вона (орда) ще в брацтві (з козаками), треба дати час і її не зачіпати.

Наказ і повелінне до козаків на Дін післано: коли Кримські люди не будуть зачіпати, то й на них іти не велено. А коли Кримці зачіплять, то царське величество велить на них іти походом.

11. Кодак город на границі з Кримом, там гетьман завсіди по 400 чоловіка держить і харч усякий їм дає-тепер нехай би царське величество пожалував, зволив наділити харчом і порохом для армати. Також і тим, що за Порогами коша стережуть, аби царське величество зволив показати свою ласку,-бо його неможна самого без людей лишати.

До сеї статті буде милостивий указ царського величества, коли буде відомо, скільки якого припасу туди посилали, і скільки доходу буде зібрано на царське величество.

А що в вашім письмі написано: як великий государ наш гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорізьке пожалує, свої грамоти государські на ваші вольности велить дати, тоді ви ж між собою розбір зробите: хто буде козак, а хто мужик, і щоб війська Запорозького було 60.000. — То великий государ наш на те дозволив: велів бути такому числу реєстрових козаків. То ж як ви, послі будете у гетьмана Богдана Хмельницького, скажіть йому, щоб він велів скоро козаків розібрати, реєстр їм зробити, і той реєстр за підписсю прислав негайно царському величеству.

М. Грушевський. Історія України-Руси. Том IX. Розділ VII.

Контрольні питання:

1. В яких історичних реаліях виник цей документ?
2. З кого повинна обиратися місцева влада згідно Березневим статтям?
3. З якими країнами було заборонено мати дипломатичні відносини війську Запорізькому?
4. Проти якого зовнішнього ворога передбачалася спільна російсько-українська війна?
5. Яка кількість козаків входила до реєстру відповідно до Березневих статей?
6. Якою передбачалася чисельність гарнізона фортеці Кодак?
7. Як вирішувалося питання щодо земель, які належали православній церкві?
8. Інтереси якої верстви населення захищали Березневі статті в першу чергу?
9. Який вплив мав наведений документ на подальшу долю українських земель?

ГАДЯЦЬКИЙ ТРАКТАТ

В ім'я Боже амінь.

До вічної пам'яті тепер і тих, що будуть потім завжди.

Комісія поміж станами Корони Польської та Великого князівства Литовського з одного і вельможним гетьманом та військом Запорозьким з другого боку через вельможних Станіслава Казимира Беневського, волинського, Казимира Людвіка Євлашевського, смоленського каштелянів з сейму від найяснішого Яна Казимира, з божої ласки короля польського і шведського, великого князя литовського, руського, пруського, мазовецького, жмудського, інфлянського, смоленського, чернігівського, готського, вандалського дідичного короля та всіх станів коронних і Великого князівства Литовського призначених комісарів з вельможним Іваном Виговським, гетьманом та всім військом Запорозьким в обозі під Гадячим, дня 6 (16) вересня, року Божого 1658, Бог дав, щасливо і вічнотривало закінчена.

На тому місці вельможний гетьман запорозький зі своїм військом, прийнявши, як належить, пристойно і подячно, нас, комісарів, і зваживши на повну комісарську силу, дану нам від його королівської милості милостивого пана та станів коронних і Великого князівства Литовського сеймовою повагою, декларував з усім військом, що не з доброї волі, а з примусу Запорозьке військо притиснуто було так всілякими утрудненнями і приступило до своєї оборони. Отож його королівська милість, наш милостивий пан, згадуючи батьківським серцем все, що сталося через колотнечу, взиває до єдності - не погорджуючи прихвальністю його королівської милості добротливого пана, ласку покірно приймаючи, приступають до тієї комісії, потім до спільної домови, постанови, згоди, щирості й із суспільної любові, беручи за свідків старших заступників Божих, що постановлене має бути щиро, правдиво і вічно дотримано. У той спосіб постановили ми вічний, який ніколи не можна розірвати, мир.

1. Релігія грецька старожитна, та і така, з якою стародавня Русь приєдналася до Корони Польської, аби залишалася при своїх прерогативах і при вільнім відправленні набоженства, аж куди мова руського народу сягає, в усіх містах, містечках, селах, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському, також на сеймах, у військах, трибуналах, не лише в церквах, але в публічних процесях, візитованні хворих, на священних зібраннях, при похованні вмерлих і в усьому взагалі і то так, як набоженства свого вільно та публічно заживає римська віра.

Також релігії грецькій дається сила вільно засновувати церкви, чернецтва, нові монастирі, так само поновлювати та відбудовувати старі.

Що ж стосується церков і добр, фундованих здавна на старожитну церкву грецької релігії, при них залишатись мають греки старожитні, православні, а церкви ті після надання публічних прав вірним через полковників та іншу старшину Запорозького війська протягом половини року віддано буде через зобабіч призначених комісарів. А ту віру, що є супротивна вірі грецькій православній і яка множить незгоду між римським і старогрецьким народами, жоден із духовного та світського, сенатського та шляхетського станів церков, монастирів, фундушів засновувати й помножувати не може як у духовних добрах, так і в його королівській величності і у власних дідичних у будь-який спосіб, і силу цієї комісії не порушуватиме на вічні часи. А римську віру у воєводствах Київським, Брацлавським, Чернігівським вільно сповідувати, але пани світські, так і дідичні, так само й урядники його королівської милості релігії римської жодною юрисдикції не матимуть над духовними, світськими і ченцями релігії грецької, окрім їм належного пастора.

А що в спільній витчизні спільні прерогативи взаємно належно мають обидві віри, то отець київський митрополит, що є зараз і буде згодом, з чотирма владиками: луцьким, львівським, перемишлянським, холмським і п'ятим з Великого князівства Литовського мстиславським, згідно їхнього власного порядку, мають засідати в сенаті з такою прерогативою і вільно голосувати, як у сенаті засідають ясновелебні їхні милості римського сповідання. Місце однак призначається його милості отцю митрополитові після його милості ксьондза архієпискупа львівського, а владикам після біскупів їхніх повітів. У Київському воєводстві сенаторські достоїнності не мають даватися тільки шляхті грецької віри в правочинності тих урядів. А у воєводствах Брацлавському, Чернігівському переваги сенаторські мають подаватися альтернативно, так що після відставки сенатора грецької віри має заступати сенатор римської віри. В усіх однак трьох тих воєводствах в осади й добру посесію уряди мають віддаватися, подавши клятву теперішніх посесорів.

Для того, щоб розросталася зупільна любов у містах коронних і Великого князівства Литовського, скрізь, куди поширилися церкви грецької віри, мають заживати вольностей, свобод і ніякою перешкодою

до магістрату грецька релігія не може бути.

Академію Київську дозволяє його королівська милість і стани коронні установити, вона такими прерогативами та вольностями має задовольнятися, як і академія Краківська, з тією однак кондицією, аби в тій академії не було жодних сект аріанських, кальвіністських, лютерських професорів, учителів та студентів. Отож аби між студентами та учнями не було жодної okazji до звади, всі інші школи, які були перед тим у Києві, його королівська милість накаже перенести в інше місце.

Його королівська милість, пан наш милостивий, і стани коронні та Великого князівства Литовського дозволяють також другу академію там, де побачать їй принагідне місце, яка буде заживати таких прав і вольностей, як і академія Київська, але така має бути установа кондиція, щоб у ній сект аріанських, кальвіністських та лютерських професорів, учителів, студентів не було. А де та академія буде, вже там інших шкіл не можна буде відкривати на вічні часи.

Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, буде вільно відкривати без утруднень і вільні науки відправляти, і книги друкувати усякі із релігійною конверсійністю, без ущербку, однак, королівського маєстату і без насмішок на короля, його милість.

А оскільки вельможний гетьман із Запорозьким військом, од Річі Посполитої одірваним, з любові до його королівської милості, пана свого милостивого і власної вітчизни, відступаючи від усяких сторонніх протекцій, повертається, тож його королівська милість пан наш милостивий і всі стани коронні та Великого князівства Литовського, оскільки пан Бог допустив на два боки, офірувати за спільні гріхи його святому маєстату, покрити вічною амністією; тобто вічним забуттям, подаючи різної кондиції людям від найменшого до найбільшого, ніколи не виключаючи як з-посеред Запорозького війська, так і урядників шляхетного стану, так само і приватних людей, тих загалом усіх, які будь-де і будь-коли залишилися й залишаються при вельможних гетьманах як померлому, так і теперішньому, ніякої помсти ані королівський маєстат, ані сенат, ані вся Річ Посполита, ані ніхто з приватних супроти них і кожному зосібна, від найбільших до найменших, не буде чинити і взагалі всі несмаки і все те, що тільки під час війни діялося, цілим християнським серцем під свідоцтвом страшного Бога зупільно добре, по-дружньому собі подарувавши, жодної один до одного ані явної, ані потаємної не повинні чинити помсти і практики, не даючись зводитись без жодного звільнення, коли б хотіли чинити скритні задуми, звільняючись від присяги.

Також усіляки кадуки, як під тими, які є належні до Запорозького війська, так і під шляхтою, яка при вельможному гетьмані у Запорозькому війську і при шведах в'язалася, від будь-кого запрошена, і надані від початку війни без усяких вимовлень, загалом усі і кожен зосібна касуються і законом публічним зносяться, і щоб вони нічиєму не шкодили гонорові, ані власності добр, які будь-де були за касацією і з книг оголошеними вважати і тих добр власним посесорам вільно віддавати володіти, і не мають боронити того кадуками під цілковитим знеславленням.

А оскільки сама річ, так і ім'я самої амністії повинні бути святі і оскільки в давнім стані речі й особи всілякої кондиції людям відновлено, то до тієї ж єдності, згоди, милості, права, пана повертаються, як було перед війною. Також застерігається, коли хтось би важився рвати те святоблिवе з'єднання публічно чи приватно, смів би комусь за посідання ворожі дії пострікати, такий, як осквернитель згоди, карі має підлягати. В чому, коли б трапилася okazія для збереження лихослів'я, пильно має бути чинена інквізиція, з обох боків, Вся Річ Посполита народів польського, і Великого князівства Литовського, і Руського та провінцій, що до них належать, відновлюється в повноті так, як було перед війною, тобто аби ті народи залишалися в своїх межах і свободах непорушно, як були перед війною, згідно прав, описаних у радах, судах і вільної елекції панів своїх, королів польських, і Великого князівства Литовського, і руських.

А коли буде необхідність війни зі сторонніми панами на зміну кордонів, або щось би сталося вольності тих народів - проти озлоби й пустоти має бути, а при свободах своїх вище названі народи мають ставати добре, по-дружньому як одне ціле, однієї і нероздільної Річі Посполитої, не чинячи поміж себе різниці щодо віри, але хто заявить і зголосить себе до релігії християнської, римської і грецької, усіх при мирі й вольності залишати. Також на права чи декрети, що (постали) з очевидної контрверсії, так і в супротиві, правні приводи були встановлені перед війною і в час війни.

Війська Запорозького має бути число шістдесят тисяч, або як вельможний гетьман подасть на реєстрі. Затяжного війська — десять тисяч, яке також, як і Запорозьке, має залишатися під владою того-таки гетьмана, і з податків, ухвалених на сеймі, у воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському та інших має йти кошт від Річі Посполитої на те військо.

Стан Запорозького війська у тих воєводствах і добрах призначається, в яких лишалися перед війною, і тому війську стверджуються всілякі вольності привілеями найясніших королів польських надані, утримуючи їх при стародавніх вольностях та інших звичаях, і їх не тільки ні в чому не ображатимуть, але всіляку загалом підтверджують повагу. Надто жоден державець добр його королівської милості і староста, ні дідичний пан і пожиттєвий, ані їхні підстарости, урядники та інші всілякі службові особи жодних податків з козацьких хуторів, сіл, містечок і домів не братимуть жодним претекстом, але, як люди рицарські, мають бути вони вільні від усіляких найбільших і найменших утяжень, також від цел і мит по цілій Короні і Великому князівству Литовському. Також і від сусідів усіляких старост, державців, панів і їхніх намісників мають залишатися вільні, перебуваючи тільки під юрисдикцією самого гетьмана руських військ. При тому всілякі напої, лови, польові та річкові, та інші козацькі пожитки вільно мають лишатися при козаках, згідно старих звичаїв.

Зосібна також для подальшого прихилення до послуг його королівської милості, кого гетьман руських військ презентуватиме за гідних шляхетського клейноду, тих усіх без утруднень буде нобілітовано з наданням усіляких шляхетних вольностей так, однак, визначаючи, щоб з кожного полку могло бути сто нобілітованих. Жодних військ польських та литовських або чужоземних ніхто не буде впроваджувати у воєводства Київське, Брацлавське, Чернігівське. Війська однак платні, які будуть під владою гетьмана військ руських, будуть вибирати хліб з добр королівських та духовних у згаданих воєводствах за ординансом того-таки руського гетьмана. А коли б мала бути якась війна від границь руських і була б потреба у посиленні коронних військ, то ті мають бути під регіментом гетьмана руських військ.

Для ліпшого підтвердження цих пактів і певності, гетьман руських військ до кінця свого життя гетьманом руських і першим сенатором у воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському залишатиметься, а після його смерті має відбутися вільне вибрання гетьмана, тобто оберуть чотирьох електів статусом воєводств Київського, Брацлавського та Чернігівського, його милість вибере.

Монетний двір для карбування всіляких грошей у Києві, або будь-де, як належить і буде зручно, має бути засновано, згідно однієї ліги і з королівською особою. Податки, котрі Річ Посполита ухвалюватиме на сеймі, у воєводствах Київським, Брацлавським та Чернігівським мають іти на платного жовніра, який залишається під владою гетьмана руських військ.

Спільна рада і спільні сили тих народів мають бути супроти будь-якого ворога. Дбатимуть ті три народи спільно, всілякими способами, аби вільна була навігація Річі Посполитій на Чорне море.

Однак коли його милість цар не захоче повернути провінцій Річі Посполитої і наступатиме на Річ Посполиту, тоді всі сили, як коронні і Великого князівства Литовського, так і війська руські Запорозькі під регіментом свого гетьмана будуть з'єднуватися і воювати.

Добра рухомі й нерухомі, королівщини, також і суми грошей обивателів Руської землі, котрі в'язалися чи при шведському війську, чи Запорозькому, і зараз до вітчизни повертаються, конфісковані, мають бути повернені і заслуги їхні у війську коронним та Великого князівства Литовського мають бути компенсовані й оплачені рівно із заслугами військ коронних та Великого князівства Литовського.

А що від цього часу гетьман із Запорозьким військом теперішнім і що буде потім, відступившись від усіляких сторонніх протекцій, не повинен буде більше до них в'язатися і взагалі у вірності, підданстві, послушенстві найяснішого маєстату польського королівства і наступників його, також усієї Річі Посполитої має і мають, буде і будуть на вічні часи, не порушуючи однак постановленого братерства з його милістю кримським ханом.

Ніяких послів від сторонніх держав не приймати, а коли такі трапляться, їх до його королівської милості мають відсилати. Також ані військ чужих не впроваджувати і не мати жодного із сторонніми порозуміння на шкоду Річі Посполитої, хіба доповівши його королівській милості.

Приватом усім зобабіч, так і духовним римської віри у воєводствах Київським, Брацлавським, Чернігівським, Подільським, також у Великому князівстві Литовському і на Білій Русі, і в Сіверщині до біскупств, пробовств, каноній, плебаній і добр, що до них належить, також ченцям усім до костьолів, кляшторів, дібр, фундацій, також світським зобабіч до добр дідичних, староств, держав і власностей своїх дожиттєвих, заставних і за іншими контрактами належних у тих-таки воєводствах і у Великому князівстві Литовському, на Білій Русі і на Сівері, які там залишаються, відкривається безпечно повернення і віддача майна. Час однак повернення і віддачі майна його королівська милість, знісшись із гетьманом запорозьким, має призначити. Також спосіб того повернення майна має бути дотриманий, щоб жоден до своєї власності не повертався, а тільки за універсалом його королівської милості та

вельможного гетьмана Запорозьких військ. З чого має бути взаємна зобабіч конференція.

А для розгляду різних справ, як кримінальних, так і поточних повинні мати в тих воєводствах свій особливий трибунал із таким укладом, які самі собі визначають. Окрім того, мають бути особні судові староства овруцьке та житомирське.

А для ліпшої певності, оскільки гетьман із Запорозьким військом і відірвані воєводства відкидають усі інші протекції сторонніх народів, а добровільно, як вільні до вільних, рівні до рівних і шляхетні до шляхетних повертаються, для певнішого дотримання цього теперішнього постановлення дозволяє тому народові руському його королівська милість та Річ Посполита мати особних печаткарів, маршалків, підскарбіїв разом із сенаторською достойністю та інші уряди руського народу, які згідно роти коронних урядників мають виконати клятву, додавши той пункт, що нічого супротивного теперішньому постановленню печаткувати не будуть і взагалі остерігатимуть, щоб тому постановленню через конституцію або сеймові декрети і задвірні рескрипти, універсали, привілеї, не діялося нічого супротивного. До тих печаткарів, уряду і канцелярій належатимуть всі тільки духовні милості митрополій, єпископій, ігуменій та бенедикцій, надання до яких дає його королівська милість, пан наш милостивий у воєводствах Руським, Київським, Волинським, Подільським, Брацлавським, Чернігівським, також і суди з королівських міст і згаданих тільки трьох воєводств, і всілякі декрети як задвірні, так і сеймові.

А що тільки б супротивне вийшло тому постановленню з коронної канцелярії або великого князівства Литовського, те недійсне має бути і голова такого привілею не тільки тратить привілея, але і карі має підлягати надесять тисяч литовських кіп, і це ставитиметься на суд перед королем, його королівською милістю спеціальним списком.

Щоб випадки суперечок щодо підданих, звинувачених у сваволі, не приводили до нових заворушень, усі процеси про належність підданих до наїздів, забоїв, шкод, починених під час внутрішніх колотнеч, земські, городські, трибунальські, також декрети трибунальські персонально щоб розглядалися, особливо у воєводствах Київським, Волинським, Брацлавським, Чернігівським, і касувалися.

З царем, його милістю московським, коли б дійшло до постановлення пактів його королівською милістю і станами коронними та Великого королівства Литовського, має бути забезпечено репутацію й теперішнього настановлення вельможному гетьманові і Запорозькому війську і застережено.

Оцю комісію як їхні милості комісари, так і вельможний гетьман князівства Руського фактично підтвердили присягою і запис присяги виразно підписано рукою їхніх милостей. Більше того, та комісія постановлена буде особливою присягою з сенату через ясно превелебного його милість ксьондза біскупа віленського, також їхніх милостей панів гетьманів чотирьох коронних і Великого князівства Литовського, і печаткарів обох народів, так само і через маршалка посольського, боку рицарського на сеймі, який повинен бути якнайшвидше скликаний у присутності послів, відправлених від вельможного гетьмана Запорозьких військ.

А що стосується присяги його королівської милості, пана нашого милостивого, те з ласки своєї панської на покірливе прохання Запорозького війська зволяє його королівська милість і за неї панове комісари, їхня милість, асекурують.

Присяги ж полковників, сотників та усіх старшин Запорозького війська після сейму, на якому буде затверджено теперішнє пастановлення, буде виконано перед комісарами, на те депутованими.

Щоб та комісія мала вічну вагу та повагу так як звучить з початку до кінця, буде вона вписана в право посполите, тобто в конституцію, сеймом, апробована, знана і утримана як вічне і невідкличне право.

До великої руської булави має належати Чигиринське староство, так як постановлено в певний час у привілеї уродженого Богдана Хмельницького, наданому від його королівської милості. А гетьман військ руських вільний мати резиденцію при його королівській милості.

Конвокація воєводств Київського, Брацлавського, Чернігівського після майбутнього сейму, дасть Бог, буде складена найшвидше від його королівської милості, пана нашого милостивого, універсалом.

*Діялося,
як вище подано, в таборі під Гадячим, дня і року вище названих.*

*Іван Виговський,
гетьман військ руських рукою власною*

Історія Української Конституції. - К.: Право, 1997.

Контрольні питання:

1. Які фактори викликали створення цього документу?
2. Коли та між ким було укладено Гадяцький договір?
3. Які права закріплювалися за православною церквою згідно договору? Чи існувала релігійна терпимість?
4. Як вирішувалися питання освіти і культури в цитованому документі?
5. Яка зміна відбулася у внутрішній структурі Речі Посполитої згідно трактату?
6. Які вольності запорожців було підтверджено Гадяцьким договором?
7. Чи мало Руське князівство право на зовнішньо-політичну діяльність? Наведіть цитати з поданого документу, які б підтверджували Вашу думку.
8. Які наслідки мало прийняття Гадяцького договору?

УГОДА ТА КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА

В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, Бога,
славненого в Тройці.
Нехай станеться на вікопомну пам'ять та славу
Запорозького війська і всього народу
малоросійського.

Дивний і невідомий у долях своїх Бог, милосердний і довготерпеливий, праведний у покарах як завжди від початку видимого всього світу, вивищує на праведнім мірилі свого правосуддя одні держави, а інші за гріхи та беззаконня смиряє; одні уярмлює, інші звільняє; одні підносить, інші скидає долі. Так і народ бойовий стародавній козацький, який раніше називався козарський, спершу був піднесений безсмертною славою, просторим володінням та рицарськими відвагами, якими не тільки довколишнім народам, а й самій Східній державі був страшний на морі й на землі, і то так далеко, що цісар східний, бажаючи його собі довічно примирити, з'єднавав подружнім союзом синові своєму каганову дочку, тобто, князя козарського. Потім, славлений у вишніх, той таки праведний суддя Бог через примножені неправди й беззаконня, покаравши численними карами той козацький народ, знизив, змирив і ледве не вічною руїною скинув долі, нарешті військовою зброєю Польській державі піддав через Болеслава Хороброго та Стефана Баторія, королів польських. І хоч невідомий і постійний у правосудді своїм Бог, караючи, покарав рідних наших предків незчисленими тягарями, однак, не до кінця прогнівливаючись і довіку не ворогуючи, а бажаючи винести згаданий козацький народ до першепочаткової волі із підтяжного на той час польського панування, висунув ревного оборонця святого православ'я, стародавніх прав та вольностей військових Вітчизни, подвижного гетьмана, славної пам'яті Богдана Хмельницького, котрий при всесильній Божій допомозі, при незламному сприянні найяснішого короля його милості, шведського, безсмертної та вічно достойної пам'яті Карла Десятого і при повній підтримці зброї Кримської держави та Запорозького війська, а при своєму добrorозумному промислі, визволивши працями та відвагами з польського підданства Запорозьке військо та уярмлений та угиснений малоросійський народ, піддався з ним добровільно під самодержавну руку великих государів, царів та великих князів, повелителів російських, сподіваючись, що Московська держава, яка з нами єдиновірна, дотримає обов'язків своїх у договорах та статтях, відбитих та присягою стверджених і вічно збереже Запорозьке військо та вільний народ малоросійський непорушно при правах та вольностях під своєю обороною. Але після смерті того, славної пам'яті, гетьмана Богдана Хмельницького, коли та Московська держава численними винайденими способами намагалася надвередити і до решти зруйнувати військові права та вольності, які сама ж потвердила, і на народ вільний козацький, якого вона ніколи не завойовувала, накласти невільниче ярмо, тоді, скільки Запорозьке військо в тому терпіло, стільки вимушене було кров'ю та відвагою боронити цілість своїх прав та вольностей, і до такої оборони сам Бог помститель нахилив. Напослідок, коли вже оце тепер, за гетьмана, славної пам'яті небіжчика, ясновельможного Іоанна Мазепи, згадана Московська держава, бажаючи довести свій лихий намір до завершення і віддаючи злом на добро, замість удячності й уваги за такі численні вірні служби і за гоніння на них до останнього знищення, кошти і утрати, за незчисленні відваги та воєнну криваву працю хотіло неодмінно перетворити козаків у регулярне військо, міста забрати в свою область, права і вольності поламати. Запорозьке низове військо викоренити і ймення його навіки згладити, чого явні були і під сей час знаки, докази й початки. Тоді вище згаданий, славної пам'яті ясновельможний гетьман Іоанн Мазепа, поставивши правдою та ревністю цілість Вітчизни, прав та вольностей військових, а бажаючи щирим жаданням бачити у дні свого гетьманського володіння і залишити квітучою і наповненою ту ж таки Вітчизну, милу матір нашу, та військо Запорозьке городове й низове, після смерті своєї для вікопомної пам'яті імені свого не лише в непорушних, але і в розширених і помножених вольностях, віддався у незламну оборону найяснішого короля, його милості, шведського Карла Дванадцятого, який за особливим промислом усемогутнього Бога вступив на Україну зі своїми військами, тим послідуєчи й наслідуючи попередника свого, славної пам'яті звитяжного гетьмана Богдана Хмельницького, який із найяснішим шведським королем, його королівської величності однойменним дідом Каролем Десятим,

погоджуючись однодумністю та промислами військовими на звільнення Вітчизни своєї від польського тодішнього підданства, не меншу мав поміч у своїх замислах, прагнучи розірвати польські сили. І хоч невідомі долі Божі такі ревні наміри небіжчикові, за приводом звісної відміни воєнної фортуни, не лише не здійснили, але й самого тут, у Бендері, прикрили смертельним декретом, однак осиротіле після смерті свого найпершого рейментаря Запорозьке військо, не покидаючи прагнути бажаної собі свободи і накладаючи надію на Божу поміч у протекції найяснішого короля, його милості, шведського, і в праведній нашій справі, яка мала звичай тріумфувати, постановило на підпертя її і для ліпших військових порядків та проводу, на спільну раду генеральної старшини, наслідуючи й погоджуючись у тому з волею найяснішого протектора нашого, королівської величності шведської, вибрати собі нового гетьмана, на обрання якого призначити термін, як належне тому елекційному актові місце під Бендером, з'єдналося на загальну Раду з керівником своїм паном Костянтином Гордієнком, кошовим отаманом. Тоді всі загалом із генеральною старшиною та послами від війська запорозького та низового, що лишається біля Дніпра, знісись, за давніми звичаями та за військовими правами, вибрали собі вільними голосами одноголосна гетьманом його милість пана Пилипа Орлика, достойного тієї гетьманської честі, під сей важкий час спроможного той гетьманський уряд двигати, управляти і при Божій помочі і при протекції найяснішої королівської величності шведської дбати і радити в інтересах Вітчизни малоросійської. А оскільки колишні гетьмани Запорозького війська, лишаючись під московськими самодержцями, осмілювалися присвоювати собі над слушність і право самодержавну владу, якою були значно надвередили давні порядки, права та вольності військові не без всенародного утяження, отож ми, генеральна старшина тут присутня, і ми, отаман кошовий із Запорозьким військом, запобігаючи надалі такому безправству найбільше під протекцію найяснішої королівської величності шведської і тепер її кріпко й непорушне тримається не для чого іншого, тільки для поправи й підняття впалих своїх прав та вольностей військових, домовилися і постановили з ясновельможним його милістю паном Пилипом Орликом, нововибраним гетьманом, аби не тільки його вельможність при щасливому своєму гетьманському володінні, непорушно дотримував усіх тих, що тут ідуть написані, пунктів, договорів та постанов, собою поприсяжних, а також, щоб вони були дотримані і збережені неодмінно і за інших, що будуть потім, гетьманів. Вони мають у собі таке.

I

Оскільки між трьома богословськими добродійностями перша є віра, тож у першому сьому пункті належить почати діло про святу православну віру східного сповідання, якою раз звитяжний козацький народ був просвічений у столиці апостольській константинопольській ще за володіння козарських каганів, так і тепер, триваючи в ній непорушно, не хитався ніколи жодним іновір'ям. І не таємниця се, що славної пам'яті гетьман Богдан Хмельницький із Запорозьким військом ні на що інше, а тільки за військові права й вольності піднявся і почав праведну війну супроти Річі Посполитої польської, а в першу чергу за святу православну віру, яка всілякими утяженнями була присилувана від польської влади до унії з римським костелом, і ні для чого іншого добровільно піддався із тим Запорозьким військом та народом малоросійським у протекцію Московської держави, а тільки задля православної одновірності. Через се теперішній нововибраний гетьман, коли Господь Бог, кріпкий та сильний у бранях, пособить щасливою зброєю найяснішому королеві, його милості, шведському звільнити Вітчизну нашу Малу Росію від невільничого московського ярма, має й повинен буде у першу чергу дбати та міцно поставати, аби жодне іншовір'я до Малої Росії, Вітчизни нашої, не було запроваджено, а коли десь, чи таємно, а чи явно могло виявитися, тоді владою своєю має його викорінювати, не допускати проповідуватися і розширюватися йому, іншовірцям співжиття на Україні, а найбільше лиховірності жидівській, не давати дозволу і на те класти все дбання, щоб була утверджена вічно єдина віра православна східного сповідання під послушенством святійшого апостольського трону константинопольського з примноженням хвали Божої, святих церков, а із навчанням у вільних науках малоросійських синів розширялася і, наче крин у терні, процвітала поміж навколишніх іншовірних держав. А для більшої поваги першоначального в Малій Росії митрополичого престолу київського і для кращого управління духовних справ, має той таки ясновельможний гетьман після звільнення ним Вітчизни від московського іга справити в апостольській константинопольській столиці первісну екзаршу владу, щоб через те поновилися подання і синівське послушенство згаданому апостольському константинопольському трону, від якого євангельською проповіддю має бути просвічена і зміцнена у святій католицькій вірі.

II

Як кожна держава складається і стверджується непорушною цілістю кордонів, так і Мала Росія, Вітчизна наша, щоб у своїх кордонах, стверджених пактами від Річі Посполитої польської і від Московської держави передусім у тому: які відійшли по ріку Случ за гетьманства, славної пам'яті, Богдана Хмельницького були відступлені, вічно віддані й пактами укріплені від Річі Посполитої польської в гетьманську область, не були насильно змінені й порушені—має про те ясновельможний гетьман старатися при трактатах найяснішого короля, його милості, шведського і кріпко, скільки Бог сили пошле, поставати, де належатиме, а передусім писати про се до найяснішого маєстату його королівської величності, шведської, як оборонця і протектора нашого, щоб його величність не допускав нікому не тільки прав та вольностей, але й військових кордонів пошкоджувати й собі привласнювати. Над те має той таки ясновельможний гетьман після закінчення, дай Боже, щасливої війни впросити в королівської величності шведської такого трактату, щоб його величність та його спадкоємці, найясніші королі шведські титулувалися постійними протекторами України і залишалися такими на ділі для більшої кріпості Вітчизни нашої і для збереження її цілості в наданих правах та кордонах. Також і про те має писати ясновельможний гетьман до найяснішого королівського маєстату, щоб у трактатах його величності з Московською державою було й таке викладене, щоб як невільників наших, які зараз у Московській державі перебувають, було нам вільно повернено після закінчення війни, так і винагороджено і слушно поповнено всі починені від Московської держави у теперішню війну на Україні шкоди. А особливо про те просити і дбати має в найяснішій королівській величності, щоб було всіх звільнено і до нас повернено наших невільників, які залишаються в державі його ж величності.

III

Оскільки нам завжди потрібна сусідська приязнь Кримської держави, від якої не раз засягало допомоги Запорозьке військо для своєї оборони, тож, скільки під сей час буде можливо, має ясновельможний гетьман із найяснішим ханом, його милістю, кримським дбати через послів про відновлення давнього з Кримською державою братерства, військової колегації та підтвердження постійної приязні, на яку оглядаючись, довколишні держави не наважувалися б бажати уярмлення собі України і її будь у чому насильствувати. А після закінчення війни, коли Господь Бог посприє, при бажаному і задовільному для нас мирі, новообраному гетьманові осісти у своїй резиденції, а по тому кріпко і невсипуще стерегти того. Має він бути зобов'язаний посадою свого уряду, аби ні в чому приязні і побратимства з Кримською державою не порушували свавільні легковажні люди з нашого боку, які звикли розривати й руйнувати не тільки сусідську згоду та приязнь, але й мирні союзи.

IV

Запорозьке низове військо, як заслужило собі безсмертну славу численними рицарськими відвагами на морі і на землі, так не меншими було збагачено для спільного свого пожитку та промислів наданнями, але коли Московська держава, винаходячи всілякі способи для утиснення та знищення його, побудувала на їхніх власних військових ґрунтах та угіддях чи городи Самарські, чи фортеці на Дніпрі тим бажуючи тому Запорозькому війську низовому учинити перешкоду в рибних та звіриних промислах, створило праволомство і пригнічення. Нарешті військове гніздо Запорозьку Січ розорило військовим наступом. Отож, після щасливого, дай Боже, закінчення війни (коли тепер Запорозьке військо не очистить ґрунтів своїх і Дніпра од московського насильства і себе не задовольнить) має ясновельможний гетьман при трактуванні найяснішого короля, його милості, шведського з Московською державою про мир дбати про те, щоб Дніпро від городків та фортець московських, так і ґрунти військові було очищено від московської посесії і до первісної області Запорозького війська повернено, де надалі не тільки не має ясновельможний гетьман ані фортець будувати, ані городів фундувати, ані слобід осаджувати і в будь який спосіб та військові угіддя пустошити, але й буде зобов'язаний до їхньої оборони чинити всіляку поміч Запорозькому низовому війську.

V

Город Терехтемирів, оскільки здавна до Запорозького низового війська належав і називався його шпиталем, хай і тепер отожд після звільнення, дай Боже, Вітчизни від московського підданства, має ясновельможний гетьман те місто повернути Запорозькому низовому війську з усіма угіддями й перевозами на Дніпрі, що там є, побудувати в ньому шпиталь для старих зубожілих і ранами покалічених козаків військовим коштом і з нього має бути їм харч та одежа, промисел. Також Дніпро увесь згори від Переволочної вниз, перевіз Переволочанський і саме місто Переволочну з містом Керебердою, і ріка Ворскло із млинами, які є в Полтавському полку, і козацьку фортецю із належним од неї, має ясновельможними гетьман, а по ньому наступні наслідники того гетьманського уряду зберегти при Запорозькому війську, згідно давніх прав та привілеїв, нікому з духовної і світської влади не допускаючи і не дозволяючи забивати й будувати там, на Дніпрі, від Переволочної єзів, заводити ставів та ловитоврибних, особливо в полі мають належати на вічні часи ріки, річки та всілякі прикмети аж по самий Очаків не до кого іншого, тільки до низового Запорозького війська.

VI

Коли в самодержавних державах заховується хвалебний і корисний суспільному станові порядок, той порядок завше, як у війні, так і у мирі звичайно відправляють приватні й публічні Ради для спільного добра Вітчизні, в яких самі самодержці ведуть перед своєю присутністю, кладучи без заборони своє зівольнення на спільні міністрів своїх та радників рішення та ухвалу, а чому б у вільнім народі не мав би бути збережений такий добрий порядок, який був либонь у Запорозькому війську при гетьманах перед сим неодмінно, згідно давніх прав та вольностей? Однак, коли деякі Запорозького війська гетьмани, привласнивши собі неслухно й безправно самодержавну владу, узаконили самовладна таке право: «Як хочу, так повеліваю!» - то через те самодержавство, невластиве гетьманському урядуванню, вирости численні у Запорозькому війську незлагоди, розорення прав та вольностей, посполите утяження, насильне й купне легке розкладення урядів військових: генеральної старшини, полковників та значного товариства. Отож ми, генеральна старшина, кошовий отаман і все Запорозьке військо домовилися і постановили з ясновельможним гетьманом при елекції його вельможності таке право, яке має бути збережено постійно у Запорозькому війську: щоб у Вітчизні нашій першими радниками була генеральна старшина, як за преспектом їхніх первісних урядів, так і в установленій при гетьманах резиденції. За ними за звичайним порядком слідує городові полковники, нехай вони будуть пошановані подібним чином публічних радників. Над те з кожного полку мають бути до загальної ради генеральні совітники з кожного полку по одній значній, стровинній, добророзумній та заслуженій особі, вибрані за гетьманською згодою, і з тими всіма генеральними особами, полковниками й генеральними має радитися ясновельможний гетьман та його наступники про цілість Вітчизни, про її загальне добро і про всілякі публічні діла, нічого без їхнього дозволу й поради не зачинаючи приватною своєю владою, не встановлювати і до завершення не приводити. Тому тепер, при гетьманській елекції, за одноголосною всіх радою й ухвалою призначається три генеральні в кожному році Ради, які мають відправлятися в гетьманській резиденції: перша на Різдво Христове, друга на Воскресіння Христове, третя на Покрову Пресвятої Богородиці, на які мають і повинні бути не тільки пани полковники зі своєю старшиною та сотниками, не тільки з усіх полків генеральні радники, а й послі Запорозького низового війська для прослуховування і рішень прибувати після прислання до себе від гетьмана розпорядження, не порушуючи аж ніяк призначеного терміну. А де що тільки буде від найвельможнішого гетьмана запропоновано до загальної ради, про те всім добропорядно, без жодного приватного свого й чужого порядку, респектів, без душепогибної заздрості та ворожнечі, зобов'язані будуть радити і так прозріливо, щоб не було нічого в тих радах до применшення гетьманської честі, до публічного утяження та розору і, не дай Боже, пагуби Вітчизні. А коли б на ті вищоголошені терміни для генеральної старшини трапилися б якісь публічні справи, які потребували б швидкого управління, справлення та відправлення, то ясновельможний гетьман матиме силу та волю, за порадою генеральної старшини, такі діла управляти й відправляти своєю гетьманською повагою. Також, коли якісь листи трапляються із закордонних сторонніх держав, ординовані до ясновельможного гетьмана, то про них має оголосити його вельможність генеральній старшині і відповіді, які відписуватимуться, освідомлювати, не утаюючи ніяких листовних кореспонденцій, особливо закордонних і тих, які можуть пошкодити вітчизняній цілості й загальному добру. А щоб була конечна надія в секретних та публічних радах між

ясновельможним гетьманом та генеральною старшиною, з полковниками та генеральними радниками, має кожен із них при посіданні свого уряду виконати на вірність і у Вітчизні на зичливість до рейментаря свого, на збереження повинностей своїх, які тільки до уряду якогось належатимуть. формальну присягу, згідно клятви, публічно ухваленої. А коли б щось було помічено в ясновельможного гетьмана супротивного, негаційного, шкідливого правам та вольностям військовим, тоді та ж таки генеральна старшина, полковники й генеральні радники матимуть силу вільними голосами чи то приватно, чи коли вкаже на те належна і невідправна потреба, на Раді його вельможності виказати і з'явити про порушення прав та вольностей вітчизняних без применшення і найменшого ушкодження високого рейментарського гонору. На такі викази не має ясновельможний гетьман вражатися й чинити помсти, а дбатиме такі недоладності справити. Особливо генеральні радники, кожен із них у своєму полку, з якого на дорадництво вибрані, сильні будуть разом із паном полковником городовим доглядати порядків і ними спільною радою управляти, постаючи за кривди й утяження людські. І як генеральна старшина, полковники й генеральні радники мають належно шанувати ясновельможного гетьмана, належить їм виявляти честь і віддавати вірне послухенство, так і ясновельможному гетьманові взаємно шанувати їх і утримувати за товариство, а не за слуг та робітних підлеглих, не примушуючи їх навмисне для приниження осіб до публічного негречного упослідження перед собою стоянням, окрім тих випадків, коли потреба викаже.

VII

Коли б хто з генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства та інших військових урядників над тією ж черню чи б то гонор гетьманський зважився б образити, чи в якомусь іншому ділі провинитися, то таких переступників сам ясновельможний гетьман не має карати своєю приватною помстою та владою, а повинен таку справу (чи кримінальну, чи некримінальну) здати на військовий генеральний суд, і який на нього випаде нелицемірний та нелицеглядний декрет, такий кожен переступник має й понести.

VIII

Тії ж генеральні особи, які належно резидують при гетьманському боці, мають донести ясновельможному гетьману всілякі військові справи, які до чийогось чину й повиності належатимуть, і відбирати декларації, а не приватні домові слуги, яких до жодних справ, доповідей та діл військових не використовувати.

IX

Оскільки перед цим у Запорозькому війську завжди бували генеральні підскарбії, які завідували військовим скарбом, млинами і всілякими до скарбу військового приходами та повинностями і ними з гетьманського відома керували, то й тепер такий порядок устанавлюється загальним договором і неодмінно узаконюється, аби після звільнення, дасть Бог, Вітчизни нашої з московського ярма був обраний увагою гетьманською і зі загального зволення генеральний підскарбій, людина значна і заслужена, маєтна і добросовісна, який мав би в своєму догляді військовий скарб, завідував млинами і всілякими військовими приходами й повертав їх на публічну військову потребу з відомом гетьманським, а не на свою приватну. А сам ясновельможний гетьман до військового скарбу й приходів, які до нього належать, не має належати і на свій персональний пожиток уживати, а задовольнятися своїми оброками та приходами, які кладуться на булаву та його гетьманську особу, а саме: індуктою, Гадацьким полком, сотнею Шептаківською, добрими Почепівськими й Оболонськими та іншими витратами, які здавна ухвалено й постановлено на уряд гетьманський. А більш ясновельможний гетьман маєтностей, добр військових не має самовладно собі привласнювати та іншим, менш у війську заслуженим, а найбільше ченцям, попам, бездітним удовам, урядникам посполитим і військовим дрібним слугам своїм гетьманським та особам приватним з уваги до них не роздавати. І не тільки до боку гетьманського має вибиратися поприсяжений генеральний підскарбій для догляду військового скарбу і, де гетьманська резиденція утвердиться, там і залишатися, але мають бути два підскарбії в кожному полку, так само поприсяжені, люди значні й маєтні за загальною ухвалою полковника, військової та посполитої старшини, які б знали про полкові та городові приходи й посполиті побори - вони мали б щороку звітувати щодо свого завідування та управління. Ці полкові підскарбії повинні будуть, маючи реляцію до

генерального підскарб'я, знати про належні до військового скарбу приходи у своїх полках, їх відбирати й віддавати до рук генерального підскарб'я. А пани полковники так само не повинні мати інтересу до скарбів полкових, задовольняючись своїми приходами й добрами, які належать до полкового уряду.

Х

Як за всякими у Вітчизні й Запорозькому військові порядками, за посадою уряду свого, має ясновельможний гетьман стежити, так найбільше має тримати й на те пильне й невсипуще око, щоб людям військовим та посполитим зайві не чинилися утяження, наклади, пригнічення та здирства, через які вони, покинувши житла свої, звикли пріч іти і в закордонних державах шукати спокійнішого, легшого й кориснішого собі мешкання. Через те, щоб пани полковники, сотники і всілякі військові й посполиті урядники не важилися панщини та роботизн своїх приватних господарських козаками і посполитими людьми тими, які до їхнього уряду не належать і не є під їхньою персональною державою, брати до кошення сіна, збирання з піль жнива, гачення гребель примусом, чинити насилля, віднімаючи й гвалтовно купуючи ґрунти, за будь-яку вину з усього майна лежачого й рухомого оголяти, приневолювати до діл своїх домових безплатно ремісників та козаків - має те ясновельможний гетьман своєю владою заборонити, чого й сам для доброго прикладу іншим, підручним собі, має вистерігатися і так не чинити. А оскільки всілякі утяження та здирства вірним людям походять найшвидше від владолюбних накупнів, які не покладаються на свої заслуги, прагнучи неситою пожадливістю для свого приватного пожитку військових та посполитих урядів, зваблюють гетьманське серце корупціями і завдяки цьому втискаються без вільного обрання понад слушність та право чи на полковничі уряди, чи на інші посади - щодо цього конечно постановляється, щоб ясновельможний гетьман не заводився жодними, хоч і найбільшими датками та респектами, нікому за корупції полковничих урядів та інших військових та посполитих начальств не давав і насильно на них нікого не встановлював, але завжди, як військові, так і посполиті урядники мають бути вибрані вільними голосами, особливо ж полковники, а після вибрання потвержені гетьманською владою, однак елекції таких урядників мають відправлятися не без гетьманської волі. Те ж таки право мають і полковники зберігати й не постановляти без вільного вибору цілої сотні сотників та інших урядників через корупції та будь-які інші респекти, не повинні також через своє приватне урядження їх від урядів відставляти.

ХІ

Козачі вдови й осиротілі козацькі діти, козацькі вдови і жінки без присутності самих козаків, коли в походах, або на будь-яких перебуватимуть службах, щоб не притягалися до всіляких посполитих повинностей і не утяжувалися вимаганням датків - домовлено і постановлено.

ХІІ

Не менше городам українським і від того чиниться утяження, що багато хто із жителів, які мають відбувати всілякі посполиті повинності для різних державців, духовних та світських, повідходили в посесію, а їхні посполиті, які залишилися малолюдно, мусять без жодної полегши ті ж таки двигати тяжарі, які носили на собі з допомогою відторгнених і тих, що відійшли, сіл. Через це після заспокоєння після воєнної колотнечі, Вітчизни і після звільнення, дай Боже, її від московського підданства, має бути встановлена через вибраних на те комісарів генеральна ревізія всіх маєтностей, і які залишилися під державцями й подана до уваги генеральної Ради при гетьмані, за якою розсудиться і постановиться, кому гідно належить, а кому не належить тримати військові добра і маєтності, і які повинності та послушенства підданські має поспільство державцям віддавати. Також і від того убогим людям посполитим примножується утяження, що численні козаки інших людей посполитих, приймаючи собі в підсусідки, охороняють та від належних їм повинностей, які кладуться на загальну тяглість городову та сільську, а маєтні купці, захищаючись чи гетьманськими універсалами, чи полковничою та сотницькою протекцією, ухиляються від несення спільних посполитих тяжарів і не хочуть допомогати відбувати її людям убогим. Хай через те ясновельможний гетьман не забуде своїми універсалами привернути як підсусідків козацьких, так і купців до посполитих повинностей і заборонити їм протекції.

XIII

Столичне місто Київ та інші українські городи з маїстратами своїми в усіх правах та привілеях наданих, щоб були заховані непорушною повагою сього акту елекційного постановляється і доручається підтвердження їх свого часу гетьманській владі.

XIV

А що найбільше приносили утяження посполитим людям на Україні передусім наїзди і підводи, а козакам провідництво, через які люди приходили до крайнього в майні своєму знищення, то тепер аби ті підводи й провідництва зовсім були знищення, то тепер аби ті підводи й провідництва зовсім були залишені і щоб ніхто з переїжджих аж ніяк не важився ніде жодної підводи брати, напоїв, кормів і датків найменших вимагати, хіба хто в публічних справах і то за подорожньою ясновельможного гетьмана їхатиме, але й тому без жодних поклонних датків, а дати лише підвід, скільки в подорожній буде написано. Особливо, щоб жодні особи військові та їхні, ясновельможного гетьмана, переїжджі слуги не вимагали за приватними ділами, а не військовими, підвід, кормів, напоїв, поклонів та провідників, бо через те городовим розорення, а бідним людям наноситься знищення. Однак, усяка особа, великий, дрібний і найменший, за приватним своїм ділом, а не військовим, коли переїжджає без рейментарської подорожньої, має своїм коштом усюди по городах та селах послугуватися, а не вимагати і силою ніколи не брати підвід та провідників.

XV

А що аренди, установлені для річної плати компаній та сердюкам і для наших військових витрат вважаються за тяготу посполиту від усіх малоросійських обивателів, військових та посполитих, так само за прикрість і утяження у поспільства є компанійська та сердюцька станція. Тому як аренди, так і згадана станція мають бути залишені й цілком знесені. Відтак хай військовий занедбалий скарб реставрується та постановиться на відбування і задоволення всіляких публічних військових таки витрат. А як багато після закінчення війни ясновельможний гетьман має тримати платних компаній та піхотинців при своєму боці на послугах військових, про те на генеральній Раді буде увага й постанова.

XVI

Стократ убогі люди кричать і скаржаться, що як індуктарі та їхні фактори, так і виїзді ярмаркові чинять численні понад звичай і незчисленні їм здиства, через які неможливо взагалі убогій людині вільно з'явитися на ярмарок продати якусь малу річ для покриття убожества свого або на домову потребу купити без ярмаркового платежу, а, не дай Боже, у провину якусь, хоч малу, втрапити, то випаде бути обідраному з ніг до голови від виїзних ярмаркових. Через що хай індуктарі та їхні фактори від них стільки відбирають до військового скарбу, скільки товарів, і такі ексакції, евекти та індукти, які буде вчислено в інтерцигах, нічого зайвого від купців не вимагаючи і людям вірним убогим не чинячи найменшого здиства. Так само й виїзні ярмаркові аби вибирали повинність із кого належить, а не в убогих людей, прибулих на ярмарок з малою домовою продажею або для купівлі чогось на домову потребу, жодних справ, не тільки кримінальних, але й поточних, не судили і здиства понад звичай не чинили людям та городовим - сприятиме тому ясновельможний гетьман своїм добродумним дбанням та владою; йому доручаються і всі у Вігчизні нелади для премудрого справлення, права та вольності військові для непорушного збереження та оборони, договори сі та постанови для конечного виконання, які його вельможність зболить потвердити не тільки підписом своєї руки, але і формально присягою і тисненням військової печатки. А присяга та має в собі таке:

ПРИСЯГА ГЕТЬМАНА ОРЛИКА

Я, Пилип Орлик, новообраний Запорозького війська гетьман, присягаю Господові Богу, славленому в святій Тройці, на •тому, що, будучи обраний, оголошений і виведений на знаменитий уряд гетьманський вільними голосами, за давніми правами та звичаями військовими, за зволенням найяснішої королівської величності шведської, протектора нашого, від генеральної старшини і всього Запорозького

війська тут, при боці його королівської величності, і яке біля Дніпра на Низу залишається, через посланих осіб, що ці договори й постанови, тут описані і межі мною і тим-таки Запорозьким військом узаконені й утверджені з повною порадою на акті теперішньої елекції по всіх пунктах, комматах та періодах незмінно виконувати, милість, вірність і старатливе дбання до малоросійської Вітчизни, матері нашої, про добро її посполитим, про публічну цілість, про розширення прав та вольностей військових, скільки сили, розуму та способів стане, мати, жодних факцій не ладнати зі сторонніми державами та народами, а всередині у Вітчизні на зруйнування і хоч яке пошкодження, оголошувати усіякі підступи Вітчизні, правам та вольностям військовим, шкідливі генеральній старшині, полковникам і кому належить, обіцяю і повинність беру зберігати до вищих і заслужених у Запорозькому війську осіб пошанування й любов до всього старшого і меншого товариства, а до переступників, згідно артикулів правних, справедливість. У цьому мені, Боже, допоможи, непорочен се Євангеліє та невинна страсть Христова.

*А те все підписом руки моєї власної і печаткою військовою стверджую.
Діялось у Бендері, року 1710, квітня 5 дня. Пилип Орлик, гетьман Запорозького війська
рукою власною.*

Гетьман Пилип Орлик і його конституція: Кресіна І.О., Кресін О.В. - К., 1993

Контрольні питання:

1. Які історичні події спричинили появу цього документа?
2. Які історичні події згадуються у вступній частині Конституції? Як Ви вважаєте, з якою метою це було зроблено?
3. Які назви, згідно цитованого документа, мали українські землі? Чим були обумовлені ці зміни?
4. Як вирішувалося релігійне питання згідно Конституції П. Орлика? Чому документ починається з вирішення саме цієї проблеми?
5. Протекторат якої з держав встановлювався над українськими землями згідно цитованого документа? Чому саме цієї держави?
6. Які права і вольності закріплювалися за запорізькими козаками даним документом?
7. Яку форму правління закріплював цитований документ на українських землях? Чия влада була більшою: гетьмана чи генеральної старшини? Свою відповідь аргументуйте.
8. Як захищалися права пересічних громадян? Підтвердіть свою думку цитуванням документа.
9. В чому полягає історичне значення Конституції П. Орлика?

Микола Костомаров
КНИГИ БИТІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

1. Бог створив світ: небо і землю, і населив усіма тваринами, і поставив над усіма тваринами чоловіка, і сказав йому плодитися і множитися, і постановив, щоб род чоловічий поділився на коліна і племена, а кожному колінові і племені дарував край жити, щоб кожне коліно і кожне плем'я шукало Бога, котрий од чоловіка недалеко, і поклонились би Йому всі люди, і вірували в Його, і любили б Його, і були в усі щасливі.

2. Але род чоловічий забув Бога і оддався дияволу, а кожне плем'я вимислило собі богів, а в кожному племені народи повідумували собі богів, і стали за тих богів битися, і почала земля поливатися кров'ю і усіватися попелом і кістками, і на всьому світі сталося горе, і біднота, і хвороба, і нещастя, і незгода.

3. І так покарав людей справедливий Господь потом, війнами, мором і найгірше неволею.

4. Бо єдин єсть Бог істинний і єдин він цар над родом чоловічим, а люди, як поробили собі багато богів, то з тим укупі поробили багато царів, бо як у кожному кутку був свій бог, так у кожному кутку став свій цар, і стали люди битися за своїх царів, і пуще стала земля поливатися кров'ю і усіватися попелом і кістками, і умножились на всьому світі горе, біднота і хвороба, і нещастя, і незгода.

5. Немає другого Бога, тільки один Бог, що живе високо на небі, іже везді сий Духом святим своїм, і хоч люди поробили богів в постаті звіриній і чоловічій со страстями і похотями, а то не боги, а то страсті і похоті, а правив над людьми отець страстей і похотей, чоловікоубийця диявол.

6. Немає другого царя, тільки один Цар Небесний Утішитель, хоч люди і поробили собі царів в постаті своїх братів - людей, со страстями і похотями, а то не були царі правдиві, бо цар єсть то такий, що править над усіма, повинен бути розумніший і найсправедливіший над усіх, а розумніший і найсправедливіший єсть Бог, а ті царі - со страстями і похотями, а правив над людьми отець страстей і похотей, чоловікоубивця диявол.

7.1 ті царі лукаві побрали з людей таких, що були сильніші, або їм нужніші, і назвали їх панями, а других людей поробили їх невольниками, і умножились на землі горе, біднота і хвороба, і нещастя, і незгода.

8. Два народи на світі були дотепніші: Євреї і Греки.

9. Євреїв сам Господь вибрав і послав до їх Моїсея, і постановив їм Моїсей закон, що прийняв од Бога на горі Синайській і постановив, щоб усі були рівні, щоб не було царя між ними, а знали б одного царя Бога небесного, а порядок давали б судді, котрих народ вибирав голосами.

10. Але Євреї вибрали собі царя, не слухаючи старця святого Самуїла, і Бог тоді ж показав їм, що вони не гаразд зробили, бо хоч Давид був луччий з усіх царей на світі, однак його бог попустив у гріх, що він одняв у сусіда жінку: се ж так було, аби люди зрозуміли, що хоч який добрий чоловік буде, а як стане самодержавно панувати, то зледащіє. І Соломона, мудрішого з усіх людей, Бог попустив у саме велике кепство - ідолопоклонство, аби люди зрозуміли, що хоч який буде розумний, а як стане самодержавно панувати, то одуріє.

11. Бо хто скаже сам на себе: «Я луччий од усіх і розумніший над всіх, усі мусять коритися мені і за пана мене уважати, і робить те, що я здумаю», - той согрішає первородним гріхом, котрий погубив Адама, коли він, слухаючи диявола, захотів порівнятися з Богом і здурів, - той навіть подобиться самому дияволу, котрий хотів стать в рівню з Богом і упав у пекло.

12. Єдин бо єсть Бог і єдин він Цар, Господь неба і землі.

13. Тим і Євреї, як поробили собі царів і забули єдиного Царя небесного, зараз одпали і од істинного Бога і почали кланятися Ваалу і Дагону.

14. І покарав їх Господь: пропало і царство їх, і всіх забрали у полон Халдеї.

15. А Греки сказали: «Не хочемо царя, хочемо бути вільні і рівні».

16. І стали Греки просвіщенні над усі народи, і пішли од них науки і скуства і умисли, що тепер маємо. А се сталося за тим, що не було у них царей.

17. Але Греки не дізнались правдивої свободи, бо хоч одріклись царей земних, та не знали Царя Небесного і вимисляли собі богів, і так царей у них не було, а боги були, тим вони в половину стали такими, якими були б, коли б у них не було б богів і знали б небесного Бога. Бо хоч вони багато говорили

про свободу, а свободні були не всі, а тільки одна частка нарада, прочі ж були невольниками, і так царів не було, а панство було: а то все рівно, якби у їх було багато царів.

18. І покарав їх Господь: бились вони між собою, і попали в неволю іспершу під Македонян, а друге до Римлян.

І так покарав Господь род чоловічеський: що найбільша часть його, сама просвіщена, попалась в неволю до римських панів, а потім до римського імператора.

19. І став римський імператор царем над народами і сам себе нарик богом.

20. Тоді возрадувався диявол і все пекло з ним. І сказали в пеклі:

от тепер уже наше царство; чоловік далеко одступив од Бога, коли один нарик себе і царем і богом вкупі.

21. Але в той час змилювався Господь Отець небесний над родом чоловічим і послав на землю Сина свого, щоб показати людям Бога, царя і пана.

22. І прийшов Син Божий на землю, щоб одкрити людям істину, щоб тая істина свободила род чоловічий.

23. І навчав Христос, що всі люди братія і ближні, всі повинні любити попереду Бога, потім один другого, і тому буде найбільша шана од Бога, хто душу свою положить за други своя. А хто перший між людьми хоче бути, повинен бути всім слугою.

24. І сам на собі приклад показав: був розумніший і справедливіший з людей, стало будь, цар і пан, а явився не в постаті земного царя і пана, а народився в яслах, жив у бідності, набрав учеників не з панського роду, не з учених філософів, а з простих рибалок.

25. І став народ прозрівають істину: і злякалися філософи і люди імператора римського, що істина бере верх, а за істиною буде свобода, і тоді вже не так легко буде дурити і мучити людей.

26. І засудили на смерть Ісуса Христа, Бога, царя і пана; і протерпів Ісус Христос оплевания, заушення, бієнія, крест і погребеніє за свободу роду чоловічого, тим, що не хотіли прийняти його за царя і пана, бо мали другого царя - кесаря, що сам себе нарик богом і пив кров людську.

27. А Христос-цар свою кров пролив за свободу рода чоловічого і оставив на віки кров свою для питанія вірним. І воскрес Христос в третій день, і став царем неба і землі.

28. Ученики його, бідні рибалки, розійшлись по світу і проповідували істину і свободу.

29. І ті, що приймали слово їх, стали братами між собою — чи були преж того панамі, або невольниками, філософами, або невченими, усі стали свободними кров'ю Христовою, котру зарівно приймали, і просвіщенними світом правди.

30. І жили християни братством, усе у них було общественне, і були у них вибрані старшини, і ті старшини усім слугами, бо Господь так сказав: «Хто хоче першим бути, повинен бути всім слугою».

31. Тоді імператори римської і пани, і чиновні люди, і вся челядь їх, і філософи піднялись на християнство і хотіли викоринити Христову віру, і гибли християни, їх і топили, і вшали, і в чверті рубали, і пекли, і залізними гребінками скребли, і інші тьмочисленні муки їм чинили.

32. А віра Христова не уменшалась, а чим гірше кесарі і пани лютували, тим більше було віруючих.

33. Тоді імператори з панамі змовились і сказали поміж собою:

«Уже нам не викоринити християнства: піднімемось на хитроці, приймемо її (віру Христову) самі, перевернемо ученіє Христово так, щоб нам добре було, та й обдурімо народ».

34. І почали царі приймати християнство, і кажуть: «От, бачите, можна бути і християнином, і царем вкупі».

35. І пани приймали християнство, і сказали: «От, бачите, можна бути і християнином і паном вкупі».

36. А того не уважали, що мало сьогодні, що тільки назваться. Бо сказано: не всяк глаголай мі Господи, Господи! внідеть в царство небесное, но творяй волю Отца Моего, іже есть на небесіх.

37. І піддурили архиереїв і попів, і філософів, а ті і кажуть:

«Істинно так воно есть, ажеж і Христос сказав: воздадите кесарево кесареви, а Божіє Богові», а Апостол говорить: «Всякая власть од Бога». Так уже Господь установив, щоб одні були панамі і багатими, а другі були нищими і невольниками.

38. А казали вони неправду: хоч Христос сказав: воздадите кесарево кесареви, а се тим, що Христос не хотів, щоб були бунти та незгода, а хотів, щоб мирно і люб'язно розійшлась віра і свобода, бо коли християнин буде воздавать нехристиянському кесареви кесарево - платить податок, сповнять закон, то

кесар, прийнявши віру, повинен одріктись свого кесарства, бо він тоді, будучи першим, повинен бути всім слугою, і тоді б не було кесаря, а був би єдин цар - Господь Ісус Христос.

39. І хоча Апостол сказав: «Всяка власть од Бога», а не єсть воно те, щоб кожний, що захватив власть, був сам од Бога. Уряд і порядок і правління повинні бути на землі: так Бог постановив, і єсть то власть, і власть та од Бога, але урядник і правитель повинні підлягати закону і сонмищу, бо й Христос повеліває судитися перед сонмищем, і так як урядник і правитель - перші, то вони повинні бути слугами, і недостойть їм робити те, що здувається, а те, що постановлене, і недостойть їм величатися та помпою очі одводити, а достойть їм жити просто і працювати для общества пильно, бо власть їх од Бога, а самі вони грішні люди і самі послідніші, бо всім слуги.

40. А сьому ще гірша неправда: буцім установлено од Бога, щоб одні панували і багатились, а другі були у неволі і нищі, бо не було б сього, скоро б поприймали щире євангеліє: пани повинні свободити своїх невольників і зробитися їм братами, а багаті повинні наділяти нищих, і нищі стали б також багаті; як би була на світі любов християнська в серцях, то так було б: бо хто любить кого, той хоче, щоб тому так же добре, як йому.

41. І ті, що так казали і тепер кажуть і переперчують Христово слово, ті оддають одвіт в день судний. Вони скажуть судді:

«Господи! Не в твоє ми ім'я пророцествовахом», - а суддя скаже їм:

«Не вим вас».

42. Таким викладом зіпсували царі, пани та вчені свободу християнську.

43. Благодать дана всім язикам, а спершу коліну Яфетову, бо Симово через жидів отвергнуло Христа. І перейшла благодать до племен грецького, романського, німецького, слов'янського.

44. І Греки, прийнявши благодать, покаляли її, бо вони прийняли нову віру і не зовлеклись ветхого чоловіка страстями і похотями, оставили при собі імператорство, і панство, і пиху царську, і неволю, і покарав їх Господь: чахло грецьке царство тисячу років, зчахло зовсім і попало до Турків.

45. Романське племено-Влохи, Французи, Гішпани - прийняло благодать, і стали народи увиходити у силу і у нову жизнь, і просвіщенність, і благословив їх Господь, бо лучче вони прийняли св. віру, ніж Греки, одначе не зовсім зовлеклись ветхого чоловіка со страстями і похотями, оставили і королей і панство, і вимислили голову християнства - папу, - і той папа видумав, що він має власть над усім світом християнським, ніхто не повинен судити його, а що він здуває, то буде гарно.

46. І племено німецьке - народи німецькі, - прийняли благодать і стали увиходити у пуцу силу і жизнь нову і просвіщенність, і благословив його Господь, бо вони ще лучче прийняли віру ніж Греки і Романці, і з'явивсь у них Лютер, котрий почав учити, що повинно християнам жити так, як жили до того часу, коли поприймали і попереверчували ученіє Християнство царі і пани, і щоб не було неподсудимого голови над Церквою християнською - папи, єсть бо єдин глава всім - Христос. Але і Німці не зовлеклись ветхого чоловіка, бо zostавили у себе і королів і панів, і ще гірше дозволили замість папи і єпископів орудувати Церквою Христовою короліам і панам.

47. І сталась послідня лєсть гірша першої, бо не тільки у німців королі, але й у других землях взяли верх над всім і, щоб удержати народ у ярмі, поробили ідолів, одвертали людей од Христа і казали кланятися ідолам і битися за них.

Бо то все рівно, що ідоли: хоча французи були хрещені, одначе менш шанували Христа, ніж честь національну, але такого ідола їм зроблено, а Англичане кланялись золоту і мамоні, а другі народи також своїм ідолам, і посилали їх королі і пани на заріз за шматок землі, за табак, за чай, за вино, - і табак, і чай, і вино стали у них богами, бо речено: «Де же сокровище ваше, там серце ваше». Серце християнина з Ісусом Христом, а серце ідолопоклонникові з своїм ідолом. І стало, як каже апостол, їх богом чрево.

48. І вимислили одщепенці нового бога, сильнішого над усіх боженят, а той бог називався по французьки егоїзм, або інтерес.

49. І філософи почали кричати, що то кепство - віровати в Сина Божого, що немає ні пекла, ні раю, і щоб усі поклонялись егоїзмові, або інтересові.

50. А до всього того довели королі та пани; і завершилася міра їх плюгавства; праведний Господь послав свій меч обоюдоострий на рід прелюбодійний; збунтовались фрацузи і сказали: «Не хочем, щоб були в нас королі та пани, хочем бути рівні, вільні».

51. Але тому не можна було статися, бо тільки там свобода, гді Дух Христов, а Дух Божий уже перед тим вигнали з Францевщини королі та маркизи, та філософи.

52. І Французи короля свого забили, панів розігнали, а самі почалися різати і дорізались до того, що пішли у гіршу неволю.

53. Бо на їх Господь хотів показати усім язикам, що нема свободи без Христової віри.

54. І з тої пори племена романське і німецьке турбуються і королів і панство вернули, і про свободу кричать і немає в їх свободи, бо нема свободи без віри.

55. А племено слов'янське, то найменший брат у сем'ї Яфетової.

56. Трапляється, що менший брат любить дужче отця, однакє получає долю меншу проти старших братів, а потім, як брати старші своє потратять, а менший збереже своє, то і старших виручає.

57. Племено слов'янське ще до прийняття віри не йміло ані царей, ані панів і всі були рівні, і не було у них ідолів, і кланялись слов'яни одному Богу Вседержителю, ще його й не знаючи.

58. Як уже просвітилися старші брати Греки, Романці, Німці, тоді Господь і до менших братів Слов'ян послав двох братів Константина і Мефодія, і духом святим покрив їх Господь, і переложили вони на слав'янську мову святоє письмо і одправовати службу Божую постановили на тій же мові, якою всі говорили посполу, а сего не було ні в Романців, ні в Німців, бо там по латинськи службу одправляли, так що Романці мало, а Німці овсі не второпали, що їм читано було.

59. І скоро Слов'яни приймали віру Христову так, як ні один народ не приймавав.

60. Але було два лиха у Слов'ян: одно - незгода між собою, а друге те, що вони, як менші брати, усе переймали од старших, чи до діла, чи не діла, не бачучи того, що у їх своє було лучче, ніж братівське.

61. І поприймали Слов'яни од Німців королів, і князів, і бояр, і панів, а преж того королі були в їх вибрані урядники і не чванилися перед народом, а обідали з самим простим чоловіком зарівно, і самі землю орали, а то вже у їх стала пиха, і помпа, і гвардія, і двор.

62. І панів у Слов'ян не було, а були старшини, хто старіший літами і до того розумніший, того на раді слухають, а то вже стали пани, а у їх невольники.

63. І покарав Господь Слов'янське племена гірше, ніж другії племена; бо сам Господь сказав: «Кому дано більше, з того більше і зищеться». І попадали Слав'яни в неволю до чужих: Чехи і Полабці до Німців, Серби і Болгари до Греків і до Турок, Москаль до Татар.

64. Здавалось: от згине і племено слов'янське, бо ті Слов'яни, що жили коло Лаби і Помор'я балтицького, ті пропадали, так, що і сліду їх не осталося.

65. Але не до кінця прогнівився Господь на племено слов'янське, бо Господь постановив так, щоб над сим племенам збулось писаніє: камень, його же не брегоша зиждущі, той бисть во главу угла.

66. По многих літах стало в Слов'янщині три непідлеглих царства: Польща, Литва і Московщина.

67. Польща була в Поляків, і кричали Поляки: «У нас свобода і рівність!». Але поробили панство, і одурів народ польський, бо простий люд попав у неволю, саму гіршу, яка денебудь була на світі, і пани без жодного закону вішали і вбивали своїх невольників.

68. Московщина була з Москалів, і була їх велика Річ Посполита Новгородська, вільна і рівна, хоч не без панства, і пропав Новгород за те, що і там завелось панство, і цар московський взяв верх над усіма москалями, а той цар узяв верх, кланяючись татарам, і ноги ціловав ханові татарському бусурману, щоб допоміг йому держати в неволі неключимий народ московський християнський.

69. І одурів народ московський і попав в ідолопоклонство, бо царя свого нарик богом, і усе, що цар скаже, те уважав за добре, так, що цар Іван в Новгороді душив та топив десятку тисяч народу, а літописці розказуючи те, звали його христілюбивим.

70. А в Литві були Литвяки, та ще до Литви належала Україна.

71. І поєдналась Україна з Польщею, як сестра з сестрою, як єдиний люд слов'янський до другого народу слов'янського, нерозділимо і незмісимо, на образ іпостаси Божої нероздільної і незмісимої, як колись поєднуються всі народи слов'янські поміж собою.

72. І не любила Україна ні царя, ні пана, а скомпонувала собі козацтво, єсть то істєє брацтво, куди кожний пристаючи, був братом других - чи був він преж того паном, чи невольником, аби християнин, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді і повинні були слуговати всім по слову Христовому, і жодної помпи панської і титула не було між козаками.

73. І постановили вони чистоту християнську держати, тим старий літописець говорить об козаках: «Татьби же і блуд неможе іменуються у них».

74. І постановило козацтво віру святую обороняти і визволяти ближніх своїх з неволі. Тим то гетьман Свирговський ходив обороняти Волощину, і не взяли козаки миси з червонцями, як їм давали з услуги, не взяли тим, що кров проливали за віру та за ближніх і служили Богу, а не ідолу золотому.

А Сагайдашний ходив Кафу руйновати і визволив кільканадцять тисяч невольників з вічної підземної темниці.

75. Багато лицарів таке робили, що не записано і в книгах мира сього, а записано на небі, бо за їх були перед Богом молитви тих, котрих вони визволили з неволі.

76. І день одо дня росло, умножалося козацтво, і незабаром були б на Україні усі козаки, усі вільні і рівні, і не мала б Україна над собою ні царя, ні пана, oprіч Бога єдиного, дивлячись на Україну, так би зробилось і в Польщі, а там і у других слав'янских краях.

77. Бо не хотіла Україна іти услід язиків, а держалась закону Божого, і всякий чужестранець, заїхавшись в Україну, дивовався, що ні в одній стороні на світі так щиро не моляться Богу, ніде муж не любив так своєї жони, а діти своїх родителів; а коли пани та єзуїти хотіли насильно повернуть Україну під свою владу, щоб українці-християни повірили, буцім справді усе так і єсть, що папа скаже, - тоді на Україні з'явилися братства так, як були у перших християн, і всі, записуючись у братство, був би він пан чи мужик, називались братами. А се до того, що бачили люди, що в Україні істинная віра, і що там не було ідолів, тим там і єресі жадної не з'явилося.

78. Але панство побачило, що козацтво росте, і всі люди стануть скоро козаками, єсть то вільними, закартали зараз своїм крепакам, щоб не ходили в козаки, і хотіли забить народ простий, як скотину, так щоб у йому не було ні чувствія, ні розуму, і почали пани обдирати крепаків, оддали їх жидам на таку муку, що подобную творили тільки над першими християнними, драли з їх з живих шкури, варили в котлах дітей, давали матерям собак грудьми годувати.

79. І хотіли пани зробити із нарада дерево, або камінь, і стали їх не пускати навіть в церков хрестити дітей і вінчатися, і причащатися, і мертвих ховати, а се для того, щоб народ простий утерять навіть постать чоловічу.

80. І козацтво стали мучити і нівечити, бо таке рівне братство християнське стояло панам на перешкоді.

81. Але не так зробилось, як думали пани, бо козацтво піднялось, а за їм увесь простий народ; вибили і прогнали панів, і стала Україна земля козацька вільна, бо всі були рівні, але не надовго.

82. І хотіла Україна знову жити з Польщею по-братерськи нерозділимо і незмісимо, але Польща жадною мірою не хотіла одректись свого панства.

83. Тоді Україна пристала до Московщини і поєдналась з нею, як єдиний люд слов'янський з слов'янським нерозділимо і незмісимо, на образ іпостасі Божої нерозділимої і незмісимої, як колись поєднуються усі народи слов'янські між собою.

84. Але скоро побачила Україна, що попалась у неволю, бо вона по своїй простоті не пізнала, що таке було цар московський, а цар московський усе рівно було, що ідол і мучитель.

85. І одбилась Україна од Московщини, і не знала бідна, куди прихилити голову.

86. Бо вона любила і Поляків і Москалів, як братів своїх, і не хотіла з ними розбрататися; вона хотіла, щоб всі жили вкупі, поєднавшись, як один народ слов'янський з другим народом слов'янським, а ті два - з третім, і було б три Речі Посполиті в однім союзі, нерозділимо і незмісимо по образу Тройці Божої, нерозділимої і незмісимої, як колись поєднуються між собою усі народи слов'янські.

87. Але сего не второпали ні Ляхи, ні Москалі. І бачуть ляцькі пани і московський цар, що нічого не зроблять з Україною, і сказали поміж собою: «Не буде Україна ні тобі, ні мені, роздеремо її по половині, як Дніпро її розполовинив: лівий бік буде московському царю на поживу, а правий бік польський панам на поталу».

88. І билась Україна літ п'ятдесят, і єсть то найсвятіша і славніша війна за свободу, яка тільки єсть в історії, а розділ України єсть найпоганіше діло, яке тільки можна найти в історії.

89. І вибилась з сил Україна; і вигнали Ляхи козацтво з правого боку Дніпрового і запановали пани над бідним остатком вольного народу.

90. А на лівім боці ще держалось козацтво, але час од часу попадало у неключиму неволю московському цареві, а потім петербургському імператорові, бо останній цар московський і первий імператор петербургський положив сотні тисяч в канавах і на костях їх збудував собі столицю.

91. А німка цариця Катерина, курва всесвітня, безбожниця, убійниця мужа свого, востанне доконала козацтво і волю, бо, одобривши тих, котрі були в Україні старшинами, наділила їх панством і землями, надавала їм вольну братію в ярмо і поробила одних панам, а других невольниками,

92. І пропала Україна. Але так здається.

93. Не пропала вона; бо вона знати не хотіла ні царя, ні пана, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі, і хоч з української крові були ті вирідки, одначе не псовали своїми губами мерзенними української мови і самі себе не називали українцями, а істий Українець хоч будь він простого, хоч панського роду тепер, повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятовати одного Бога Ісуса Христа, царя і пана над небом і землею.

Так воно було прежде, так і тепер зосталось.

94. І Слов'янщина хоч і терпіла і терпить неволю, то не сама її сотворила, бо і цар, і панство не слов'янським духом сотворено, а німецьким, бо татарським. І тепер в Росії хоч і є деспот цар, одначе він не слов'янин, а Німець, тим і урядники його Німці; оттого і пани хоч єсть в Росії, та вони швидко перевертуються або в Німця, або в Француза, а істий Слов'янин не любить ні царя, ні пана, а любить і пам'ятає одного Бога Ісуса Христа, царя над небом і землею.

Так воно було прежде, так і тепер зосталось.

95. Лежить в могилі Україна, але не вмерла.

96. Бо голос її, голос, що звав всю Слов'янщину на свободу і братство розійшлося по світу слов'янському. І одізвався він, той голос України, в Польщі, коли 3 мая постановили Поляки, щоб не було панів, а всі були б рівні в Речі Посполитій а того хотіла Україна ще за 120 літ до того.

97. І не допустили Польщу до того, і розірвали Польщу, як прежде Україну.

98. І се їй так і треба, бо вона не послухала України і погубила сестру свою.

99. Але не пропаде Польща, бо її збудить Україна, котра не пам'ятуєть зла і любить сестру свою, так як би нічого не було між ними.

100. І голос України одозвався в Московщині, коли після смерти царя Олександра хотіли прогнати царя і панство і установити Річ Посполитую, і Слов'ян поєднати, по образу іпостасей божественних нерозділимо і незмісимо; а сього Україна ще за двісті років до того хотіла.

101. І не допустив до того деспот, одні положили живот свій на шибениці, других закатували в копальнях, третіх послали на заріз Черкесові.

102. І панує деспот кат над трьома народами Слов'янськими, править через Німців, псує, калічить, нівечить добру натуру слов'янську і нічого не робить.

103. Бо голос України не затих.

І встане Україна з своєї могили і знову озоветься до всіх братів своїх Слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сиятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа-ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан, ні у Сербів, ні у Болгар.

104. І Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі Слов'янським.

Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: «От камень, него же не берегоша зиждушиї, то бисть во главу угла».

Книги битія Українського народу і з передмовою М. Возняка. –

Львів.: К: Нові шляхи, 1921. – 24 с.

Контрольні питання:

1. В яких історичних умовах було створено наведений документ?
2. Про що йде мова в перших статтях поданого документа? Навіщо це зроблено?
3. Які історичні події відображено у пунктах 52-54? Як ставиться до них автор?
4. На виникненні яких трьох слов'янських держав автор акцентує увагу? Яка доля цих держав?
5. Який історичний вибір зробив український народ на думку автора? Чи згоден він з цим вибором?
6. Що таке панславізм? Як ці ідеї відображено в документі?
7. Про які історичні події йде мова у пункті 87? Як до них ставиться автор?
8. Які історичні події відображено в пункті 97? Чи співчуває їм автор?
9. Яким баче історичне майбутнє України автор? Свою думку обґрунтуйте цитатами з документу.
10. Який вплив наведений документ мав на подальшу історію України?

ВАЛУЕВСКИЙ ЦИРКУЛЯР (ВАЛУЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР)

Циркуляр министра внутренних дел П. А. Валуева Киевскому,
Московскому и Петербургскому цензурным комитетам от 18
июля 1863 г.
автор П. А. Валуев

18 июля, 1863 г.

Давно уже идут споры в нашей печати о возможности существования самостоятельной малороссийской литературы. Поводом к этим спорам служили произведения некоторых писателей, отличавшихся более или менее замечательным талантом или своею оригинальностью. В последнее время вопрос о малороссийской литературе получил иной характер, вследствие обстоятельств чисто политических, не имеющих никакого отношения к интересам собственно литературным. Прежние произведения на малороссийском языке имели в виду лишь образованные классы Южной России, ныне же приверженцы малороссийской народности обратили свои виды на массу непросвещенную, и те из них, которые стремятся к осуществлению своих политических замыслов, принялись, под предлогом распространения грамотности и просвещения, за издание книг для первоначального чтения, букварей, грамматик, географий и т. п. В числе подобных деятелей находилось множество лиц, о преступных действиях которых производилось следственное дело в особой комиссии.

В С.-Петербурге даже собираются пожертвования для издания дешевых книг на южно-русском наречии. Многие из этих книг поступили уже на рассмотрение в С.-Петербургский цензурный комитет. Не малое число таких же книг представляется и в киевский цензурный комитет. Сей последний в особенности затрудняется пропуском упомянутых изданий, имея в виду следующие обстоятельства: обучение во всех без изъятия училищах производится на общерусском языке и употребление в училищах малороссийского языка нигде не допущено; самый вопрос о пользе и возможности употребления в школах этого наречия не только не решен, но даже возбуждение этого вопроса принято большинством малороссиан с негодованием, часто высказывающимся в печати. Они весьма основательно доказывают, что никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может, и что наречие их, употребляемое простонародием, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши; что общерусский язык так же понятен для малороссов как и для великороссиан, и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для них некоторыми малороссами и в особенности поляками, так называемый, украинский язык. Лиц того кружка, который усиливается доказать противное, большинство самих малороссов упрекает в сепаратистских замыслах, враждебных к России и гибельных для Малороссии.

Явление это тем более прискорбно и заслуживает внимания, что оно совпадает с политическими замыслами поляков, и едва ли не им обязано своим происхождением, судя по рукописям, поступившим в цензуру, и по тому, что большая часть малороссийских сочинений действительно поступает от поляков. Наконец, и киевский генерал-губернатор находит опасным и вредным выпуск в свет рассматриваемого ныне духовною цензурою перевода на малороссийский язык Нового Завета.

Принимая во внимание, с одной стороны, настоящее тревожное положение общества, волнуемого политическими событиями, а с другой стороны имея в виду, что вопрос об обучении грамотности на местных наречиях не получил еще окончательного разрешения в законодательном порядке, министр внутренних дел признал необходимым, впредь до соглашения с министром народного просвещения, обер-прокурором св. синода и шефом жандармов относительно печатания книг на малороссийском языке, сделать по цензурному ведомству распоряжение, чтобы к печати дозволялись только такие произведения на этом языке, которые принадлежат к области изящной литературы; пропуском же книг на малороссийском языке как духовного содержания, так учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения народа, приостановиться. О распоряжении этом было повергаемо на Высочайшее Государя Императора воззрение и Его Величеству благоугодно было удостоить оное монаршего одобрения.

Контрольні питання:

1. В яких історичних умовах був створений даний документ?
2. Творчість яких письменників стала приводом дискусії щодо існування української літератури?
3. Чому Валуєвський циркуляр вважав небезпечним переклад на українську мову Нового Заповіту?
4. Які напрямки книгодрукування було дозволено, а які заборонено Валуєвським циркуляром? Поміркуйте, чому саме так.
5. Які історичні наслідки мав наведений документ?

ЭМСКИЙ УКАЗ (ЕМСЬКИЙ УКАЗ)

Выводы Особого Совещания для пресечения украинофильской пропаганды после исправления в соответствии с замечаниями, сделанными Александром II 18 мая в г. Эмс.

В видах пресечения опасной, в государственном отношении, деятельности украинофилов, полагалось бы соответственным принять впредь до усмотрения, следующие меры:

а) По Министерству Внутренних дел.

1. Не допускать ввоза в пределы Империи, без особого на то разрешения Главного Управления по делам печати, каких бы то ни было книг, издаваемых за границей на малорусском наречии.

2. Воспретить в Империи печатание, на том же наречии, каких бы то ни было оригинальных произведений или переводов, за исключением исторических памятников, но с тем, чтобы и эти последние, если принадлежат к устной народной словесности (каковы песни, сказки, пословицы), издаваемы были без отступления от общерусской орфографии (то есть не печатались так называемой «кулишовкою»).

Примечание 1. Мера эта была бы не более, как расширением Высочайшего повеления от 3 июля 1863 года, коим разрешено было допускать к печати на малорусском наречии только произведения, принадлежащие к области изящной литературы, пропуски же книг на том же наречии, как духовного содержания, так учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения, повелено было приостановить.

Примечание II. Сохраняя силу означенного выше Высочайшего повеления, можно было бы разрешить к печатанию на малорусском наречии, кроме исторических памятников, и произведения изящной словесности, но с тем, чтобы соблюдалась в них общерусская орфография, и чтобы разрешение давалось не иначе, как по рассмотрению рукописей Главным Управлением по делам печати.

3. Воспретить равномерно всякие на том же наречии сценические представления, тексты к нотам и публичные чтения (как имеющие в настоящее время характер украинофильских манифестаций).

4. Поддержать издающуюся в Галиции, в направлении враждебном украинофильскому, газету «Слово», назначив ей хотя бы небольшую, но постоянную субсидию, без которой она не может продолжать существование и должна будет прекратиться, (украинофильский орган в Галиции, газета «Правда», враждебная вообще русским интересам, издается при значительном пособии от поляков).

5. Запретить газету «Киевский Телеграф» на том основании, что номинальный ее редактор Снежко-Блоцкий слеп на оба глаза и не может принимать никакого участия в редакции, которой заведуют постоянно и произвольно лица, приглашаемые к тому издательницею Гогоцкою из кружка людей, принадлежащих к самому неблагонамеренному направлению.

б) По Министерству Народного Просвещения.

6. Усилить надзор со стороны местного учебного начальства, чтобы не допускать в первоначальных училищах преподавания каких бы то ни было предметов на малорусском наречии.

7. Очистить библиотеки всех низших и средних училищ в малороссийских губерниях от книг и книжек, воспрещаемых 2-м параграфом настоящего проекта.

8. Обратит серьезное внимание на личный состав преподавателей в учебных округах Харьковском, Киевском и Одесском, потребовав от попечителей сих округов именного списка преподавателей с отметкою о благонадежности каждого по отношению к украинофильским тенденциям, и отмеченных неблагонадежными или сомнительными перевести в великорусские губернии, заменив уроженцами этих последних.

9. На будущее время выбор лиц на преподавательские места в означенных округах возложить, по отношению к благонадежности сих лиц, на строгую ответственность представляющих о их назначении, с тем, чтобы ответственность, о которой говорится, существовала не только на бумаге, но и на деле.

Примечание 1. Существуют два Высочайшие повеления покойного Государя Николая Павловича, не отмененные Верховной Властью, а потому сохраняющие и в настоящее время силу закона, которыми возлагалось на строжайшую ответственность Попечителей Округов и вообще учебного начальства, не терпеть в учебных заведениях лиц с неблагонадежным образом мыслей, не только между преподавателями, но и между учащимися. Полезно было бы напомнить о них.

Примечание II. Признавалось бы полезным принять за общее правило, чтобы в учебные заведения округов: Харьковского, Киевского и Одесского назначать преподавателей преимущественно великоруссов, а малоруссов распределить по учебным заведениям С.-Петербургского, Казанского и Оренбургского округов.

10. Закрывать на неопределенный срок Киевский Отдел Императорского Географического Общества (подобно тому, как в 1860-х годах закрыт в этом последнем Политико-экономический Комитет, возникший в среде Статистического Отделения), и допустить затем открытие его вновь, с предоставлением местному Генерал-Губернатору права ходатайствовать о его открытии, но с устранением навсегда тех лиц, которые сколько-нибудь сомнительны в своем чисто-русском направлении.

в) По III Отделению Собственной Его Императорского Величества Канцелярии.

11. Немедленно выслать из края Драгоманова и Чубинского, как неисправимых и положительно опасных в крае агитаторов."

Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. Харків - Київ, 1930, С.381-383

Контрольні питання

1. Які історичні чинники посприяли виникненню наданого документу?
2. Хто такі українофіли? Чому їх діяльність було визнано небезпечною?
3. Які міністерства та відомства повинні були реалізовувати Емський указ?
4. Які напрямки книгодрукування було дозволено, а які заборонено даним документом?
5. Як в документі називалася українська мова?
6. Чому указ підтримував газету «Слово», яка видавалася в Галичині? З діяльністю якого суспільного руху це було пов'язано?
7. За якими напрямками повинно було працювати Міністерство Народної Просвіти з метою виконання Емського указу?
8. Чим відомі М. Драгоманов та П. Чубинський та чому їх діяльність вважалась небезпечною в цитованому документі?
9. Який слід в історії України залишив цей документ?

САМОСТІЙНА УКРАЇНА

Кінець XIX віку визначився з'явищами, що характеризують новий зворот в історії людськості. Ці з'явища свідчать за те, що п'ятий акт великої історичної трагедії, званої "боротьбою націй", вже начався і закінчення наближається. Ті з'явища – це уоружені повстання зневолених націй проти націй-гнобителів. На наших очах відбулися криваві повстання Вірмен, Критян-Греків 1, Кубанців і, нарешті, Боєрів 2. Коли ще поглянути на ту більше чи менше гостру боротьбу в її перших фазах, яку провадять зрабовані народи Австрії, Росії та Туреччини проти націй-панів, на той смертельний антагонізм, який існує поміж німцями і французами, англічанами і росіянами, коли зважити, яку страшну масу регулярного війська утримують ворожі поміж собою нації, то стане зовсім очевидним, що все світове національне питання вже зовсім достигло, хоч і далеко стоїть до необхідного, дійсного та справедливого розв'язання. Проте, шлях до розв'язання єдино можливий, певний і хосенний 3 показали нації, що вже повстали проти чужого панування, в якій би формі політичного верховенства воно не виявлялося, і цей шлях є протилежний Гаазькій конференції.

Ми визнаємо, що наш нарід теж перебуває у становищі зрабованої нації.

Отже, коли справедливо, що кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежену 4 змогу всестороннього розвитку духового і осягнення найліпшого матеріяльного гаразду; коли справедливо, що пишній розцвіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальності є метою, – тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність є головна умова існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин.

Отаке виникає питання: чи визволення національне можливе для нас?

П'ятий акт драми ще не наступив для нашої нації. Вона переживає ще й досі довгий і важкий антракт у своїй історії: за коном щось діється, йде якась пильна праця, від часу до часу гуркотить 5 грім, але завіса ще не піднялася. Антракт, власне, починається з 1654 року, коли Українська Республіка злучилася з московською монархією політичною унією. З того часу українська нація політично і культурно помалу завмирає, старі форми життя зникають, республіканська свобода нівечиться, надія знесилюється, гине, але потім знов відроджується, з-під попелу старовини виникає ідея нової України, ідея, що має перетворитись у плоть і кров, прибрати конкретні форми.

З часу Переяславської конституції минуло сьогодні 247 років, незабаром Росія справлятиме 250-літній ювілей цієї події.

Коли доводиться нам іти на свої збори під допитливими поглядами цілої фаянги правительственних шпівнів, коли українцеві не вільно признаватись до своєї національності і коли любити Вітчизну рівнозначно, що бути державним зрадником, тоді зовсім до речі виникає повне обурення питання, яким правом російське царське правительство поводить з нами на нашій власній території, наче зі своїми рабами? Яким правом відносно нас, тубільців своєї країни, видано закон з 17 травня 1876 року, що засуджує нашу національність на смерть? На підставі якого права на всіх урядах нашої країни урядовцями призначено виключно росіян (москалів) або змоскалізованих 6 ренегатів? На ґрунті якого права з наших дітей готують по школах заклятих ворогів і ненависників нашому народові? Через що навіть у церкві панує мова наших гнобителів? Яким правом правительство російське здерті з нас гроші витрачає на користь російської нації, плекаючи і підтримуючи її науку, літературу, промисловість і так далі? І, нарешті, найголовніше: чи має право царське правительство взагалі видавати для нас закони, універсали та адміністраційні засади?

Чи становище царського правительства відносно нас є становище права чи насилля? Відомо, гаразд, що ми власновільно прийшли до політичної унії з московською державою і заступником її – царським правительством. Ця власновільність, на думку наших неприхильників, забороняє нам нарікати на несправедливість того, що нам діється, бо ми ніби самі того хотіли, самі обрали собі те правительство. Це твердження примушує нас розглянути природу і характер угоди з 1654 року.

Держава наших предків злучилася з московською державою “як рівний з рівним” і як “вільний з вільним”, каже тогочасна формула, цебто дві окремі держави, цілком незалежні одна від другої щодо свого внутрішнього устрою, схотіли з’єднатися для досягнення певних міжнародних цілей.

Виникає питання, чи по злучі цих двох держав обидві вони зникли, а на місце їх почала існувати третя держава, наступниця тих двох? Чи, навпаки, не дивлячись на злуку, обидві держави існують поруч себе? І коли так, то який вплив мала злука на обидві держави з погляду міжнародного права?

Сучасна наука міжнаціонального права вчить, що держава може бути як простою, так і складною. Вона каже, що дві або кілька держав можуть стати між собою до злуки і сформувати “спілку держав” (“Staatenbund”). Спілка держав – це така форма злучення, при якій шанування 7 і підлягання спільним інституціям не тільки не виключає внутрішньої і надвірної самостійності злучених держав, але навпаки, оберігання тієї самостійності стає метою злучених держав. Держави – члени спілки – зберігають право міжнародних зносин поруч із заступництвом цілої спілки. Усі вони мають право поокремо зав’язувати конвенції та посилати послів, аби тільки їх міжнародні зносини не мали на меті шкодити інтересам цілої спілки або окремих членів. Така спілка цілком можлива не тільки поміж державами, що мають однаковий політичний устрій, але й з різними формами державного устрою, і не перестає існувати навіть тоді, коли в одній із держав змінюється 8 форма правління, або вимирає пануюча династія. Цим особливо “спілка держав” відрізняється від так званої “реальної унії держав”, яка може існувати тільки поміж монархічними державами, раз-у-раз може перекротити 9 своє існування, або вимерла династія. Спілка держав виникає із взаємної згоди держав, що стають до спілки. Зразком “спілки держав” можуть бути Північно-Американські Злучені Держави, Швейцарська 10 спілка і найбільша – Германська Спілка.

Як же злучилася держава московська з державою українською? Шляхом погодження, а погодження це вилитося у формі т. зв. “перяславських статей”.

Перяславський контракт так формулював взаємні і обопільні відносини держав (наводимо головніші пункти, надаючи їм характер сучасних висловів):

1. Власть законодавча і адміністраційна належить гетьманському правительству без участі і втручання царського правительства.

2. Українська держава має своє окреме самостійне військо.

4. Суб’єкт неукраїнської національності не може бути на уряді в державі українській. Віймок становлять контрольні урядники, що доглядають певність збирання данини на користь московського царя...

6. Українська держава має право обирати собі голову держави по власній уподобі, лише сповіщаючи царське правительство про своє обрання...

13. Незломність стародавніх прав як світських, так і духовних осіб, і невтручання царського правительства у внутрішнє життя української республіки.

14. Право гетьманського правительства вільних міжнародних зносин з чужими державами.

Аналізуючи ці постанови Перяславської конституції, приходимо до висновку, що в ній є всі ті прикмети, які характеризують “спілку держав”. Таким чином, головніший закид, який роблять нам наші суперники, пильнуючи довести нам безвиглядність наших стремлінь, закид, ніби ми ніколи не склали держави і через те не маємо під собою історичної підстави, – є тільки впливом нецтва й незнання ані історії, ані права. Через увесь час свого історичного існування нація наша з найбільшими зусиллями пильнує вилитися у форму держави самостійної і незалежної. Коли навіть поминути удільні часи, де окремі галузі нашої нації склали окремі держави, то перед нами виникає і литовсько-руське князівство, де геній нашого народу був культурним фактором, і найголовніше – галицько-руське королівство – спроба 11 злучити докупи усі галузі, усі гілки нашого народу в одній суцільній державі, спроба, повторена далеко пізніше Богданом Хмельницьким і ще раз – Іваном Мазепою.

Таким чином українська держава в тій формі, у якій вона сформована 12 й уконституйована Хмельницьким, є справді державою з погляду міжнаціонального права. Суперечники 13 наші ще закидають нам і те, що українська республіка, сформована Перяславською умовою, не була самостійною державою, бо платила “данину” царському правительству. Коли й так, – то все ж навіть з їх погляду, Українська республіка була напівнезалежною державою на зразок Болгарії,

колись Сербії та інших балканських держав. Але півнезалежні держави відзначаються тим, що не мають права міжнародних зносин з надвірного боку: тим часом Переяславська конституція надавала це право Українській державі. Як же, проте, розуміти ту “данину”, що платила українська республіка московській монархії? Годі розв’язати це питання з погляду сучасної науки міжнародного права, бо вона не знає і не уявляє собі такої держави, яка б, маючи атрибути самостійної, платила “данину”; як з другого боку не може припустити, щоб півнезалежна держава користувалась правом засилати послів.

Це дасться пояснити тільки тоді, коли згідно з текстом конституції ми приймемо, що “данина” давалася не державі московській, а цареві московському, яко протекторові особливого роду, бо держава українська від спілки з московською виразно бажала тільки “протекції”, а не підданства. З цього погляду та “данина” має значення вкладу до спільної скарбниці, призначеної для міжнародних зносин спільної ваги. Такий характер стверджується ще й тим, що Українська держава не була завойована московською монархією або придбана дипломатичним шляхом, як Польща, а злучаючись із московською монархією, не поступилася ані одним зі своїх державних або республіканських прав, і устрій московської монархії для Української держави був зовсім байдужний. Переяславська конституція була стверджена обома контрагентами: народом українським і царем московським на вічні часи.

Московські царі чи імператори не виповнювали своїх обов’язків по конституції 1654 року, і поводяться нині з нами так, наче Переяславська конституція ніколи й не існувала. Вони чинять із нами так, наче наша нація зреклася своїх державних прав, віддалася на ласку російським імператорам і згодилася поділити однакову долю з росіянами, що самі обрали собі царів. Але наш нарід ні сам, ні через своє правительство ніколи не давав такої згоди і ніколи не зрікався прав, що належаться йому по Переяславській конституції. Через те Переяславська умова є обов’язкова для обох контрагентів: монархії московської і республіки української на підставі засади, що ніяка умова не може бути знищена або змінена однобічною волею одного контрагента без виразно висловленої згоди другого. Через те “єдина неділимая Россія” для нас не існує. Для нас обов’язкова тільки держава московська, і всеросійський імператор має для нас менше ваги, ніж московський цар. Так каже право.

Та в дійсності ніякої ваги не має Переяславська конституція, всеросійські імператори є наші необмежені пани, а Переяславська конституція (є) тільки “історичним актом” та й годі.

Як же з погляду права відноситись до такого знущання над правом?

Коли один із контрагентів, каже право, переступив контракт, то другому контрагентові лишається на вибір: або вимагати від свого контрагента виконання контракту в тому розмірі й напрямку, в якому він був прийнятий обома ними, або визнавши 14 контракт зломаним у всіх його частинах, зірвати усякі зносини з контрагентом. І тоді вже є панування сили, але не вплив права.

Наші суперечники можуть відповісти нам, що хоч справді контракт був повернений унівець 15 насиллям, облудою й підступом одного з контрагентів, але другий контрагент вже згубив не тільки право розпоряджатися своєю долею, але навіть право протестування, бо своїм довговіковим мовчанням він освятив неправні вчинки, і те, що було придбане кривдою, на підставі задавнення зробилось правним. Через те вже пізно відшукувати колишні права.

Але в тім розміркуванні 16 немає ані крихітки правди. Перше: не може бути придбане на підставі задавнення те, що захоплене грабіжницьким або злодійським 17 шляхом. Друге 18: розуміння про задавнення не може відноситися до зневолення свободи. Задавнення може мати вагу тільки в правних відносинах, але не в безправних 19, а (саме) такі відносини московської монархії до української республіки.

У міжнаціональних відносинах задавнення може мати місце тільки відносно тих націй, що вже вимирають, що вже не мають життєвої сили, бо доки нація живе, доки відчуває себе живою і сильною, доти нема місця для задавнення. Але мимо того розмова про задавнення не може грати ніякої ролі, бо наш народ своїми повсякчасними протестами проти панування Москви (Дорошенко, Мазепа, Кирило-Методіївське братство, Шевченко, селянські повстання (18)80-их років і т. д.) перервав течію задавнення, давши напрям розв’язати суперечку про обов’язковість Переяславської конституції тим способом, який може уважатися єдино дійсним і серйозним, цебто силою. Та навіть, коли б ми не бачили у нашій історії безупинних протестів, то й тоді наше власне існування є протест(ом) проти насилля не тільки над нами, але й над нашими предками, воно

перериває течію задавнення, воно накладає на нас обов'язок розбити пута рабства, щоб ми – спадкоємці Богдана Хмельницького – по праву могли користуватись нашою спадщиною!

Але коли ми маємо досить правних підстав для повернення Переяславської конституції і визволення зрабованої волі, то чи так стоїть питання про фізичні і матеріальні засоби для досягнення нашої мети?

Наші суперечники кажуть, що логіка подій, напрям і течія життя з непереможною силою пруть до повного вимирання, до повного винародовлення нашої нації.

Над нами висить чорний стяг, а на йому написано: “Смерть політична, смерть національна, смерть культурна для української нації?”

Це не є самі слова: зміст їм відповідає. Коли в Українській державі відібрано право бути державою, то поодинокі члени колишньої республіки позбулися усіх елементарних політичних прав людини. Колишній український республіканець має менше прав, ніж нинішній найостатніший московський наймит. Правительство чужинців розпоряджається на території колишньої української республіки наче в завойованій свіжо країні, висмоктує останні сили, висмикує ліпших борців, здирає останній гріш із бідного народу. Урядовці з чужинців обсіли Україну і зневажають той люд, на кошт якого годуються. Непокірливі тубільці 20 погорджуються 21 невимовно, а небезпечні з них засилаються на Сибір. Законами російської імперії зневажається право совісти, погорджується право свободи особистої, гнобиться навіть недоторканість тіла. Колишній протектор української республіки перемінився нині на правного тирана, якому належить необмежене право над життям і смертю кожного з українців. Царський закон з 17 травня 1876 року наложив заборону на саму мову спадкоємців Переяславської конституції і вона вигнана зі школи й суду, церкви й адміністрації. Потомство Павлюка, Косинського, Хмельницького й Мазепи вже (по)збавлене права мати свою літературу, свою пресу: йому загадано навіть у сфері духовій працювати на свого пана. Таким чином українська нація платить “данину” не тільки матеріальними добрами, але навіть психіку та інтелект її експлуатують на користь чужинців. І не тільки панує над Україною цар-чужинець, але й сам Бог зробився чужинцем і не вміє української мови. Просвіта занедбана, культура знівечена і темрява панує скрізь по Україні, і через 247 років по Переяславській конституції “вільний і рівний” українець відіграє ще гіршу роллю, ніж колишній ілот 22, бо в ілота не вимагали, принаймні, інтелектуальної “данини”, бо від ілота не вимагали любови й прихильности до своїх гнобителів, бо ілот розумів свій гніт, українець же тільки відчуває його. Така-то є логіка подій і такі її наслідки. І от посеред таких лихих обставин ми зійшлися до купи, ми згуртувалися в одну сім'ю перейняті великим болем та жалем до тих страждань, що вщерть наповнили народню душу, і хай навпаки логіці подій ми виписали на сво(є)му прапорі: “Одна, єдина, неподільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі”. Чи не захоплюємося ми?

Чи не є цей ідеал наш однією з тих пишних, святих ілюзій, якими живе людськість, на які сподівається та які розпливаються зараз, скоро схочеш їх здійснити?

Може, наша пристрасна любов до України підказала нам думку безглузду, безпідставну?

І чи можемо ми надіятися на симпатії широкого суспільства українського?

І, головне, чи здійснення цього бажання буде хосенне для нашої нації? Здебільшого, як головний аргумент проти нашого права на національне існування, проти нашого права на самостійність державну, виставляють те, що ми не маємо історичної традиції, не маємо минулого.

На цьому аргументі не спиняємося через те, що помилковість його вже доведена нами попереду, теж і через те, що відсутність державно-історичної минувшини не може мати ніякого значення для другої, бадьорої нації, що відчула свою силу і хоче скористатися 23 своїм “правом сильного”.

Для нас далеко важніший другий аргумент – це закид, що нація наша безсильна, некультурна й інертна. Хіба може, кажуть нам, темна, незорганізована, розбита маса, неодушевлена ніякою ідеєю, творить історію при сучасних обставинах життя? Хіба та маса відчуває національний або політичний гніт? Горстка божевільних може тільки смішити, але не викликати симпатій навіть поміж інтелігенцією, бо ціла українська інтелігенція охоче, без протесту йде шляхом винародовлення, а за нею й культурніші одиниці з народу. Та й, врешті, хіба українська національність не є тільки різноманітністю російської?

Коли б навіть було доведено, що ми тільки різноманітність російської нації, то й тоді нелюдські відносини росіян до нас освячують нашу до них 24 ненависть і наше моральне право убити насильника, обороняючись від насилля. Кров, коли вона пролита братньою рукою, ще дужче благає о помсту, бо то брата кров! Нехай вчені розшукають, хто був кому родичем, – ображене чуття нації і кривда цілого народу гидуєть визнати моральні зв'язки з російською нацією! Через те ми можемо обсуджувати тільки засоби і способи боротьби!

І так ми некультурні. Це безперечно правда: наша нація некультурна. Власне, культурність її історична, бо вона за(в)мерла на тім ступеню 25, на яким вона була ще в XVII столітті. Це правда, що нація наша в загальній культурності з часу конституції з 1654 року поступила дуже мало наперед, а з багатьох поглядів вона мусіла вернутись до нижчих форм життя – як політичного, так і соціального. Усі ті релігійно-культурні рухи, що були наслідком високої освічености й хвилювали наше суспільство у XVII віці, обіцяли статись джерелом не тільки свободи совісти, але й свободи політичної. Усі ці рухи були задавлені силоміць, були знівечені навіть елементарні політичні права, як право особистої свободи (панщина), і нація кинена в безодню темряви. Тоді була вбита стародавня культурність української нації, культурність так(а) інтенсивна, що кількома своїми проміннями вона змогла покликати до життя й могутности націю нинішніх наших господарів.

Еге! Нині наші маси некультурні, але в самім факті нашої некультурности знаходимо ми найліпший, наймогутніший, найінтенсивніший аргумент і підставу до того, щоб політичне визволення нашої нації поставити своїм ідеалом! Бо хіба можливий для нашої нації поступ і освіта доти, доки нація не матиме права розпоряджатись собою і доки темрява є спосіб (способом?) держати нашу націю в неволі!? Доки ми не здобудемо собі політичних й державних прав, доти ми не матимемо змоги уладнати стан речей у себе вдома 26 до нашої вподоби, бо інтерес наших господарів є цілком протилежний 27 нашим інтересам, бо розплющення очей у рабів є небезпечно для панів. Цю останню задачу мусить узяти на себе національна інтелігенція. Це її право та її обов'язок.

А в історії української нації інтелігенція її раз-у-раз грала ганебну й сороміцьку ролю. Зраджувала, ворохобила, інтригувала, але ніколи не служила сво(є)му народові, ніколи не уважала своїх інтересів в інтересах цілої нації, ніколи не хотіла добачати спільности тих інтересів. На очах історії сильна, освічена і культурна інтелігенція України прийняла в XVI і XVII віках польську національність, і усі оті Четвертинські, Чорторійські, Вишневецькі та Тимкевичі –плоть від плоті нашої і кість від костей наших! Тоді сильним і могутнім замахом український народ породив нову інтелігенцію. Ця друга прийняла російську національність протягом XVIII і XIX віків. І всі оті Безбородьки, Прокоповичі, Яворські, Процинські, і всі оті Гоголі, Гнідичі, Потапенки, Короленки і “ім же ність числа” – усі вони наша кров. Народ знову лишиться без інтелігенції, інтелігенція покинула його в найгірші, найтяжчі часи його існування.

Чи можемо зрівняти війну, пошесть навіть із оцим масовим відступництвом інтелігенції? І війна, і пошесть – вони косять без розбору і вчених, і темних, бідних і багатих, відступництво забрало цвіт 28 нації – найкультурнішу її верству.

Це були такі дві страти, що годі знайти їм рівні в історії якої-небудь 29 нації. Але український народ здобув у собі досить сили, щоб навіть посеред найгірших обставин політичних, економічних та національних витворити собі нову – третю інтелігенцію.

Еволюція українського інтелігента третьої формації ще не починалася, але характеристична його прикмета служіння 30 свому власному народові відбилася в ньому з повною силою. Отже, коли третя інтелігенція має органічні зв'язки з українською нацією, коли вона є заступником українського народу, єдино свідомою частиною української нації, то стерно національного корабля належить їй. Годі через те казати, ніби маса українського суспільства не має нічого спільного з останньою формацією своєї інтелігенції – українська інтелігенція є само суспільство в мініятурі 31, (у)стремління суспільства – це (у)стремління інтелігенції, пориви інтелігенції – це пориви й симпатії цілого суспільства.

А коли так, то ми стаємо око в око з питанням: “Коли українська інтелігенція є, коли вона заступник суспільства, коли вона бореться, то чому ми не чуємо про цю боротьбу, не бачимо наслідків її і навіть не відаємо й про те, за що, власне, бореться нова інтелігенція?”

Годі ось тут докладно відповісти на всі оті питання. Одно можна сказати, що перевозвісника сучасного політичного українства – (Тараса) Шевченка – не зрозуміло ні його власне покоління, ані поблизькі до нього. Коли Шевченко своїми стражданнями й смертю освятив шлях боротьби за волю політичну, національну та економічну українського народу, то поблизькі до нього покоління з так званого українофільського табору на своїм прапорі написали: “Робім так, щоб ніхто ніде не бачив вашої роботи!” Ці покоління “білих горлиць” своїм псевдопатріотизмом деморалізували ціле українське суспільство протягом 32 півстоліття. Налякані стражданнями Шевченка, а почасти й прикростями, яких зазнали його товариші, ці покоління виплекали цілий культ страхополохства, виробили цілу релігію льюальности, ці покоління своїм нечуваним сервілізмом 33, своєю безідейністю, своєю незвичайною інертністю відіпхнули від себе цілий ряд рухів молоді, що стояла на українсько-національному ґрунті. Ці покоління зробили український рух чимсь ганебним, чимсь смішним, чимсь обскурантним 34! Ці покоління надали українофільству характер недоношеної розумом етнографічної теорії. Ці покоління самі найліпше назвали себе українофілами, цебто людьми, що симпатизують Україні. Вони не хотіли навіть звати себе українцями. Тактика й політика українофілів довела до того, що ціла молода Україна з відразою від них одсахнулася, симпатій же старої України вони не змогли собі приєднати. Таким чином українофіли лишилися без потомства, і сучасна молода Україна вважає себе безпосереднім спадкоємцем Шевченка, а її традиції йдуть до Мазепи, Хмельницького та короля Данила, минаючи українофілів. Між молодією Україною і українофілами немає ніяких зв’язків – крім однієї страшної й фатальної зв’язі – своєю кров’ю заплатити за помилки попередників.

Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться. Третя українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов’язок. Вона виписує на своєму прапорі ці слова: “Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ”. Вона віддає себе на служіння 35 цьому великому ідеалові і доки хоч на однім клапті української території пануватиме чужинець, доти українська інтелігенція не покладе оружжя, доти всі покоління українців йтимуть на війну. Війна провадитиметься усіма засобами, і боротьба культурна вважається також відповідною, як і боротьба фізичною силою.

Потреба боротьби впливає з факту нашого національного існування.

Нехай наша історія сумна й невідраднa, нехай ми некультурні, нехай наші маси темні, подурені, ми все ж існуємо і хочемо далі існувати. І не тільки існувати як живі істоти, ми хочемо жити як люди, як громадяни, як члени вільної нації. Нас багато – цілих 30 мільйонів. Нам належить будуччина, бо зовсім неможливо, щоб 1/30 частина усієї людности, ціла велика нація могла зникнути, могла бути задушеною, коли вона спроможна воювати з цілим світом!

Ми існуємо, ми відчуваємо своє існування і своє індивідуальне національне “Я”. Наша нація у своєму історичному процесі часто була не солідарною поміж окремими своїми частинами, але нині увесь цвіт української нації по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією нацією: “Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ”. Нині ми всі солідарні, бо зрозуміли через що були в нас Берестечки і Полтава. Ми відродилися з ґрунту, наскрізь напоєного кров’ю наших предків, що лягли в боротьбі за волю України, ми виссали з молоком наших матерів стародавню любов нашої нації до Вітчизни та її свободи і ненависть до насилля над нами. Як не можна спинити річку, що, зламавши кригу на весні, бурхливо несеться до моря, так не можна спинити нації, що, прокинувшись до життя, ламає свої кайдани.

Наша нація ступила на новий шлях життя, а ми мусимо стати на її чолі, щоб вести до здійснення великого ідеалу. Але ми мусимо пам’ятати, що ми тільки оповіщуємо його силу, ми тільки його післанці. Цей великий – увесь народ український.

Але як партія бойова, партія, що виросла на ґрунті історії і є партією практичної діяльності, ми зобов’язані вказати ту найближчу мету, яку ми маємо на оці. Ця мета – повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року, з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії.

Ми виголошуємо, що ми візьмемо силою те, що нам належить по праву, але віднято в нас теж силою. Наша надія довго нездужала, але нині вже стає до боротьби. Вона добуде собі повну свободу і перший ступінь до неї: Переяславська конституція.

Ми розуміємо, що боротьба буде люта й довга, що ворог безпощадний і дужий. Але ми розуміємо й те, що це вже остання боротьба, що потім уже ніколи не настане слухний час до нової боротьби.

Ніч була довга, але ранок наблизився і ми не допустимо, щоб проміння свободи усіх націй заблищало на наших рабських кайданах: ми розіб'ємо їх до схід сонця свободи. Ми востаннє виходимо на історичну арену, і або поборемо, або вмеремо...

Ми не хочемо довше зносити панування чужинців, не хочемо більше зневаги на своїй землі. Нас горстка, але ми сильні нашою любов'ю до України!

Сини України! Ми, як той Антей, доторкаючись до землі, наберемося усе більшої сили й завзяття. Нас мало, але голос наш лунатиме скрізь по Україні, і кожний, у кого ще не спідлене серце, озветься до нас, а в кого спідлене, до того ми самі озвемось!

Нехай страхополохи та відступники йдуть, як і йшли, до табору наших ворогів, їм не місце поміж нами і ми проголошуємо їх ворогами Вітчизни.

Усіх, хто на цій Україні не за нас, той проти нас. Україна для українців, і доки хоч один ворог чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя. І пам'ятаймо, що слава і перемога – це доля борців за народну справу. Вперед, і нехай кожний із нас пам'ятає, що коли він бореться за народ, то мусить дбати за весь 36 народ, щоб цілий народ не згинув через його необачність.

Вперед! Бо нам ні на кого надіятись і нічого озиратись назад!

Примітки

1. В тексті: “Кретяни-Греки”.
2. Боери, бури – нащадки голландських колоністів, що з XVII століття оселялися в Південній Африці. Наприкінці XIX століття прийняли назву африканерів. У XIX ст. під тиском тиском англійських колоністів мігрували на північ, де утворили республіки: Наталь, Оранію (Оранжеву), Трансвааль. В XIX – XX ст. ст. – війни з Британцями за незалежність (англо-бурські війни). УСЕ. Київ: Ірина, 1999.
3. Хосен – користь, вигода, хосний, хосенний – корисний.
4. В тексті “не обмежовану”.
5. В тексті “грюкотить грім”.
6. В тексті “змоскалізованих”.
7. В тексті “шанування”.
8. В тексті “зміняється”.
9. Очевидно, припинити своє існування.
10. В тексті “Швайцарська”.
11. Тут і далі в тексті “спробунок”.
12. Тут і далі в тексті “зформована”.
13. Тобто опоненти, противники.
14. В тексті “узнавши”.
15. В тексті “у нівець”. Згідно з сучасним правописом – зведений нанівець.
16. В тексті “розмірковання”.
17. В тексті “зłodіяцьким”.
18. В тексті “вдруге”.
19. В тексті “з безправних”.
20. В тексті “тубольці”.
21. Тобто зневажаються.
22. Ілоти – у стародавній Спарті невільні селяни, нащадки завойованих мешканців Лаконії та Мессенії; приписані до землі спартіатів, обробляли її, сплачуючи данину натурою. УСЕ. Київ: Ірина, 1999.
23. В тексті “скористуватись”.
24. В тексті “до їх”.
25. В тексті “ступіню”.
26. В тексті “дома”.

27. В тексті “супротележний”.
28. В тексті “цвіти”.
29. В тексті “якоїнебудь”.
30. Тут і далі в тексті “служення”.
31. В тексті “в мініатурі”.
32. В тексті “в протязі”.
33. Сервілізм – “раболепство, прислужничество, рабская угодливость”.
34. Тобто ворожим до науки, просвіти.
35. В тексті “служення”.
36. В тексті “весь”.

*Міхновський М. І. Самостійна Україна. –
К.: Діокор, 2002*

Контрольні питання:

1. В яких історичних умовах було створено цей документ? Що Ви знаєте про його автора?
2. Чи згодні Ви з тезою М.Міхновського, що на початку ХХ ст.. «наш народ перебуває у становищі зрабованої нації»?
3. Що Ви знаєте про угоду 1654 року? Хто її уклав? Як до неї ставиться автор?
4. Яких українських історичних діячів згадує М.Міхновський? Що їх поєднує?
5. Яку роль, на думку автора, відігравала в українській історії інтелігенція? Чи згодні Ви з такою оцінкою?
6. Які засоби боротьби за національне самовизначення виділяє М.Міхновський? Котрі з них є більш важливими для нього?
7. Як Ви ставитесь до тези «Україна для українців»? Свою думку аргументуйте.
8. З якими ідеями документа Ви згодні, а з якими ні? Чому саме так? Обґрунтуйте свою відповідь.
9. Який вплив мав наведений документ на подальшу історію України?

УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ДО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ, НА УКРАЇНІ Й ПОЗА УКРАЇНОЮ СУЩОГО

Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду! Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей української землі.

Найкращі сини твої, виборні люди від сел, від фабрик, від солдатських казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну Раду, й наказали нам стояти й боротись за ті права та вольности.

Твої, Народе, виборні люди заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба, й які закони для нас лучші.

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійським Учредительнім Зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Сеймові).

Так сказали виборні люди з усієї Землі Української. Сказавши так, вони вибрали з поміж себе нас, Українську Центральну Раду, й наказали нам бути на чолі нашого народу, стояти за його права й творити новий лад вільної автономної України.

І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя й приступили до тієї великої роботи.

Ми гадали, що Центральне Російське Правительство простягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одіхнуло простягнену руку українського народу.

Ми вислали до Петрограду своїх делегатів (послів), щоб вони представили Російському Тимчасовому Правительству наші домагання.

А найголовніші домагання ті були такі:

Щоб Російське Правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на Автономію.

Щоб Центральне Російське Правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого комісаря по українських справах.

Щоб місцева власть на Вкраїні була об'єднана одним представником від Центрального Російського Правительства, се-б-то вибраним нами комісаром на Вкраїні.

Щоб певна частина грошей, які збираються в Центральну Казну з нашого народу, була віддана нам, представникам сього народу, на національно-культурні потреби його.

Всі ці домагання наші Центральне Російське Правительство одкинуло.

Воно не схотіло сказати, чи признає за нашим народом право на Автономію, та право самому порядкувати своїм життям. Воно ухилилось од відповіді, одіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного зібрання.

Центральне Російське Правительство не схотіло мати при собі нашого комісаря, не схотіло разом з нами творити новий лад.

Так само не схотіло признати комісаря на всю Україну, щоб ми могли разом з ним вести наш край до ладу і порядку.

І гроші, що збираються з нашої землі, одмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, Народе Український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове Російське Правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Це наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до всього нашого народу й оповіщаємо: од нині самі будемо творити наше життя.

Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи міста од нині знає, що настав час великої роботи.

Од сього часу кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою.

Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась у руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широку, дужу організацію та освідомлення народу, й тоді перевибрати адміністрацію.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи не-українські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій у нашім краю й у цей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, однакостанно з нами стануть до праці коло організації автономії України.

І коли ми зробимо цю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів землі української й виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготуємо, Всеросійське Учредительне Зібрання має затвердити своїм законом.

Народе Український! Перед твоїм вибраним органом - Українською Центральною Радою стоїть велика й висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях.

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народної праці. А для успіху тої праці насамперед потрібні великі кошти (гроші). До цього часу український народ усі кошти свої оддав у Всеросійську Центральну Казну, а сам не мав, та не має й тепер від неї того, що повинен би мати за це.

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сел і городів, усім українським громадським управам і установам 31-го числа місяця липня (юля) накласти на людність особливий податок на рідну справу й точно, негайно й регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради.

Народе Український! У твоїх руках доля твоя. В цей тяжкий час всесвітнього безладдя й розпаду докажи своєю однакостанністю і державним розумом, що ти, народ робітників, народ хліборобів, можеш гордо й достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним.

Ухвалено:

Київ. Року 1917, місяця червня (юня) числа 10.

Контрольні питання:

1. В яких історичних умовах було створено даний документ?
2. Якими бачать майбутнє України та її вищі органи влади укладачі Першого Універсалу?
3. Проаналізуйте за текстом документа як склалися відносини між Українською Центральною Радою та Тимчасовим урядом Росії. Які висновки можна зробити?
4. Який вплив мав наведений документ на подальшу історію України?

ДРУГИЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.

Громадяне землі української!

Представники Временного Правительства повідомили нас про ті певні заходи, яких Временне Правительство має вжити в справі управління на Україні до Учредительного Зібрання. Временне Правительство, стоячи на сторожі завойованої революційним народом волі, визнаючи за кожним народом право на самоозначення і відносячи остаточне встановлення форми його до Учредительного Зібрання, простягає руку представникам Української демократії — Центральній Раді — і закликає в згоді з ним творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Рада, яка завжди стояла за те, щоб не одділяти Україну од Росії, щоб вкупі з усіма народами прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдності демократичних сил її, з задоволенням приймаємо заклик Правительства до єднання і оповіщаємо ВСІХ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ:

Українська Центральна Рада, обрана Українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками інших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій і тоді стане тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людности нашого краю.

Поповнена Центральна Рада виділить наново з свого складу окремих відповідальний перед нею орган — Генеральний Секретаріат, що буде представлено на затвердження Временного Правительства, яко носитель найвищої краєвої влади Временного Правительства на Україні.

У цім органі будуть об'єднані всі права і засоби, щоб він яко представник демократії всієї України і разом з тим як найвищий краєвий орган управління мав змогу виконувати складну роботу організації та впорядкування життя всього краю в згоді з усією революційною Росією.

В згоді з іншими національностями України і працюючи в справах у державного управління як орган Временного Правительства, Генеральний Секретаріат Центральної Ради твердо йтиме шляхом зміцнення нового ладу, утвореного революцією.

Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада в згоді з національними меншостями України підготовлятиме проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного Зібрання.

Вважаючи, що утворення краєвого органу Временного Правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління краєм до потреб місцевої людности в можливих до Учредительного Зібрання межах, і, визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зв'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного Зібрання. Що торкається комплектування українських військових частей, то для цього Центральна Рада матиме своїх представників при кабінеті Військового Міністра, при Генеральному Штабі і Верховному Головнокомандуючому, які будуть брати участь в справах комплектування окремих частин виключно українцями, поскільки таке комплектування, по определению Військового Міністра, буде являться з технічного боку можливим без порушення боєспособности армії.

Оповіщаючи про це громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка передала нам свою волю, разом з революційною демократією всієї Росії та її революційним Правительством прикладе всі свої сили, щоб довести всю державу, зокрема Україну, до повного торжества революції.

*У Києві 1917 року, 3 липня.
Вісти з Української Центральної
Ради у Києві. 1917. Червень. С. 1.*

Контрольні питання:

1. Які історичні події спричинили появу Другого Універсалу Центральної Ради?
2. В чому полягають відмінності між Першим та Другим Універсалами?
3. Що таке Генеральний Секретаріат? Кому він підпорядковувався і які були його основні функції?
4. Визначте головну мету Української Центральної ради згідно з її Другим Універсалом.
5. Чи було втілено основні ідеї Універсалу до життя?

ТРЕТІЙ УНІВЕРСАЛ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

НАРОДЕ УКРАЇНСЬКИЙ І ВСІ НАРОДИ УКРАЇНИ!

Тяжка і трудна година впала на землю Російської Республіки. На півночі в столицях іде межиусобна й кривава боротьба. Центрального правительства нема й по державі шириться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без влади, дужої, єдиної, народньої Україна також може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду. Народе український! Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права, здобути боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, в ім'я творення ладу в нашій країні, в ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо:

Віднині Україна стає Українською Народньою Республікою.

Не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на наших землях, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді, й нашому правительству - Генеральному Секретаріатові України.

Маючи силу і власть на рідній землі, ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але й усієї Росії.

Ото ж оповіщаємо:

До території Народньої Української Республіки належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народньої Республіки, як щодо прилучення частини Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і сумежних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів.

Всіх же громадян сих земель оповіщаємо:

Віднині на території Української Народної Республіки існує право власності на землі поміщицькі й інші землі нетрудових хазяйств сільсько-господарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі - касується.

Признаючи, що землі ті єсть власність усього трудового народу й мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає генеральному секретареві земельних справ негайно виробити закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів.

Праця робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно упорядкована. А зараз оповіщаємо:

На території Народної Республіки України від сього дня встановлюється по всіх підприємствах вісім годин праці.

Тяжкий і грізний час, який перебуває вся Росія, а з нею й наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного розділення продуктів споживання й кращої організації праці. І через те приписуємо Генеральному Секретарству праці від сього дня разом з представництвом від робітництва встановити державну контролю над продукцією на Україні, пильнуючи інтересів як України, так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронтах ллється кров і гинуть марно сили всіх народів світу. Волею й іменем Української Республіки ми, Українська Центральна Рада, станемо твердо на тому, щоб мир установлено як найшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через Центральне Правительство примусити й спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, щоб на мирному конгресі права українського народу в Росії й поза Росією в замиренню не порушено. Але до миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами всіх народів Російської Республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу.

Останніми часами ясні здобутки революції затемнено відновленою карою на смерть. Оповідчаємо: Віднині на землі Української Республіки смертна кара касується.

Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до сього дня, як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальності не потягнений, дається повна амністія. Про се негайно буде видано закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу. З тою метою приписуємо Генеральному Секретарству судових справ зробити всі заходи упорядкувати судівництво й привести його до згоди з правними поняттями народу.

Генеральному Секретарству внутрішніх справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до закріплення й поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами найвищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв'язку й співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Народній Республіці мають бути забезпечені всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свобода слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканості особи й мешкання, право й можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами.

Український народ, сам довгі літа боровшись за свою національну волю й нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні суціль, тому оповічаємо: що народам великоруському, єврейському, польському й іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права та свободи самоврядування в справах їх національного життя. Та доручаємо нашому Генеральному Секретарству національних справ подати нам у найближчій часі законопроект про національно-персональну автономію.

Справа харчова є корінь державної сили в цей тяжкий і відповідальний час. Українська Народня Республіка повинна напружити всі свої сили й рятувати, як себе, так і фронт і ті частини Російської Республіки, які потребують нашої допомоги.

Громадяне! Іменем Народньої Української Республіки в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усяким безладдям і руйніцтвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоровля, силу й нову будучність. Вироблення тих форм має бути проведене на Українських і Всеросійських Установчих Зборах.

Днем виборів до Українських Установчих Зборів призначено 27 грудня 1917 (9 січня н.ст. 1918) року, а днем скликання їх - 9 (22 н.ст.) січня 1918 року.

Про порядок скликання Українських Установчих Зборів негайно видано буде закон.

У Києві 7 (20) листопада 1917 р.

Контрольні питання:

1. В яких історичних умовах було створено Третій Універсал Центральної Ради?
2. Яку назву отримали українські землі згідно Універсалу? Яка територія була охоплена цією назвою?
3. Як цитований документ вирішував земельне питання? Під впливом якого відомого документа було запропоновано саме таке рішення?
4. Проаналізуйте програму соціально-економічних та політичних перетворень, запропонованих Українською Центральною Радою. Які висновки можна зробити?
5. Поміркуйте, яким шляхом розвивалася б УНР за умови виконання заявленої програми.

ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Народе України!

Твоєю силою, волею, словом утворилась на Українській Землі вільна Українська Народня Республіка. Здійснилася давня мрія Твоїх батьків, борців за волю й право робочого люду!

Та в трудну годину народилась воля України. Чотири роки жорстокої війни обезсилили наш край і народ. Фабрики не виробляють товарів. Підприємства здержують свою працю, залізні дороги розбиті, гроші падають у ціні. Кількість хліба зменшується. Наступає голод. По краю розмножилися ватаги грабіжників і убийників, особливо, коли з фронту рушило російське військо, творячи криваву різню, безлад і руїну на нашій землі.

З приводу всього того не могли відбутися вибори до Українських Установчих Зборів у визначенім нашим попереднім Універсалом реченці й не могли відбутися ті Збори, визначені на нинішній день, щоб перебрати з наших рук тимчасову найвищу революційну владу над Україною, установити лад у нашій Народній Республіці й зорганізувати нове Правительство.

А тим часом петроградське Правительство Народних Комісарів виповіло війну Україні, щоб повернути вільну Українську Республіку під свою владу, і посилає на наші землі свої війська - червону гвардію, большевиків, які граблять хліб у наших селян і без ніякої заплати вивозять його в Росію, не зоставляючи навіть зерна, приготовленого на засів, убивають невинних людей і сіють усюди анархію, убийство й злочин.

Ми, Українська Центральна Рада, робили всякі заходи, щоб не допустити до тої братовбивчої війни двох сусідніх народів, але петроградське Правительство не пішло нам назустріч і веде далі криваву боротьбу з нашим народом і Республікою.

Крім того те ж петроградське Правительство Народних Комісарів починає проволікати заключення мира й закликає до нової війни, називаючи її «святою». Знов поллеться кров, знов нещасний робочий люд буде мусіти приносити в жертву своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, вибрана з'їздами селян, робітників і салдатів України, в ніякім разі не можемо згодитися на те, ніяких війн піддержувати не будемо, бо український народ бажає мира й мир повинен прийти можливо як найскорше.

Та для того, щоб ні російське Правительство, ні ніяке інше не ставило перешкод Україні в установленню того бажаного мира, для того, щоб повести свій край до ладу, творчої праці, закріплення революції й нашої волі, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всім горожанам України:

Віднині українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.

З усіма сусідніми державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною й іншими ми бажаємо жити в згоді й приязні, але ніяка з них не може вмшуватися в життя самостійної Української Республіки.

Владу у ній буде належати тільки до народу України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу - селян, робітників і салдатів та виконуючий орган, який віднині буде називатися Радою Народніх Міністрів.

І отже, перш усього, поручаємо Правительству нашої Республіки, Раді Народніх Міністрів, від сього дня вести початі вже мирові переговори з осередніми державами вповні самостійно й довести їх до кінця, не звертаючи уваги на ніякі перешкоди з боку яких небуть інших частей бувшої російської імперії, та встановити згоду, щоб наш край почав своє життя в спокою й мирі.

Щодо так званих большевиків і інших напасників, які розграблюють і руйнують наш край, то поручаємо Правительству Української Народньої Республіки твердо й рішучо взятися за боротьбу з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо, щоб вони, не жаліючи свого життя, обороняли добробут і волю нашого народу. Народня Українська Держава повинна бути очищена від насланих з Петрограду наємних наїздників, які нарушують права Української Республіки.

Безмірно тяжка війна, почата буржуазними правительствами, вимучила наш народ, винищила наш край, знівечила добробут. Тепер сьому треба покласти край.

Одночасно з тим, коли армія буде демобілізуватися, поручаємо розпускати салдатів, а після затвердження мирових договорів розпустити армію зовсім, на місце постійної армії завести народню міліцію, щоб наше військо служило обороні робочого люду, а не забаганкам пануючих верств.

Знищені війною й демобілізацією місцевости мають бути відбудовані при помочи державного скарбу.

Коли наші вояки вернуться додому, народні ради - громадські й повітові й городські думи, - мають бути перевибрані в часі, який буде установлений, щоб і вони мали в них голос. Між тим, щоб установити таку владу, до якої мали б довіря й яка спиралася б на всі революційно-демократичні верстви нарада, має Правительство додати до помочи місцевим самоврядуванням ради робітничо-селянських і салдатських депутатів, вибраних із місцевих людей.

В земельних справах комісія, вибрана на останній сесії Центральної Ради, вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власности й соціалізацію землі згідно з нашою постановою на 7 сесії.

Сей закон буде розглянено за кілька днів на повній сесії Центральної Ради, й Рада Міністрів уживе всіх способів, щоб передача землі земельними комітетами в руки трудящих відбулася ще з початком весняних робіт.

Ліси, води й усі підземні багатства, як добро українського трудового народу, переходять у розпорядження Народньої Української Республіки.

Війна забрала для себе всі трудові сили нашої країни. Більшість підприємств, фабрик і робітень виробляли тільки те, що було необхідне для війни, й народ zostався зовсім без товарів. Тепер війні кінець.

Раді Народніх Міністрів поручаємо негайно пристосувати всі заводи й фабрики до мирних обставин, до виробу продуктів, необхідних для робочих мас.

Та сама війна дала сотки тисяч безробітних і інвалідів. В самостійній Народній Республіці України не повинен страждати не один трудящий чоловік. Правительство Республіки має підняти промисл держави, має зачати творчу роботу по всіх галузях, де всі безробітні могли-б найти працю й приложити свої сили, й прийняти всі міри для забезпечення покаліченим і потерпівшим від війни.

При старім ладі торговці і всілякі посередники наживали на бідних, пригнічених клясах надмірні капітали.

Відтепер Українська Народня Республіка бере в свої руку найважливі області торгівлі й усі доходи з неї обертає на користь народу.

Торговлю товарами, які мається привозити зза границі й вивозити за границю, вестиме сама наша держава, щоб не було такої доріжні, через яку завдяки спекулянтам терплять найбільшні верстви.

Для виконання сього поручаємо Правительству Республіки виробити й представити до затвердження закон про се, також про монополі заліза, вугля, шкур, тютюну й інших продуктів і товарів, з котрих податки найбільше обтяжували робочі кляси в користь нетрудових.

Так само поручаємо установити державно-народню контролю над усіма банками, що через кредити нетрудовим клясам помагали експлуатувати трудові маси. Відтепер кредитова поміч банків має йти передовсім на піддержку трудовому населенню й на розвиток народнього господарства Української Народньої Республіки, а не для спекуляції й ріжнородної банкової експлуатації.

На ґрунті анархії, неспокоїв у життю й недостачі продуктів зростає невдоволення серед деяких частин населення. Тим невдоволенням користуються різні темні сили й тягнуть неосвідомлених людей до старих порядків. Сі темні протиреволуційні сили бажать знову піддати всі вольні народи під одно царське ярмо - Росії. Рада Народних Міністрів повинна безпощадно боротися з усіма контрреволюційними силами й кожного, хто призиває до повстання проти самостійної Української Народної Республіки й до повороту старого ладу, - карати яко за державну зраду.

Всі демократичні свободи, проголошені Третім Універсалом Української Центральної Ради, потверджується й окремо проголошується: в самостійній Українській Народній Республіці всі народи користуються правом національно-персональної автономії, яку признано за ними законом 22 січня.

Все перечислене в Універсалі, чого не успіємо виконати ми, Центральна Рада й наша Рада Міністрів, у найблищі тижні виконають, справдять і до окончного ладу доведуть Українські Установчі Збори.

Ми поручаємо всім нашим громадянам перевести вибори як найбільш енергично, підняти всі зусилля, щоб підрахунок голосів був закінчений як найскорше, щоб за пару тижнів зібралися наші Установчі Збори, - найвищий господарь і управитель нашої землі, й Конституцією нашої незалежної

Української Народньої Республіки закріпили свободу, порядок і добробут на добро всього трудового народу її на тепер і на будучі часи. Сей найвищий наш орган має рішити про федеративну зв'язь з народніми республіками колишньої російської імперії. До того ж часу всіх горожан самостійної Української Народньої Республіки зазиваємо стояти непохитно на сторожі добутої свободи й прав нашого народу й усіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої Української Республіки.

Українська Центральна Рада.

У Києві. 9 (22) січня 1918 р.

Контрольні питання:

1. Які історичні події спричинили появу Четвертого Універсалу Української Центральної Ради?
2. Визначте головну мету УЦР згідно даного документа. Чим вона принципово відрізнялась від попередніх Універсалів?
3. Якою була зовнішня політика УНР згідно Четвертого універсалу УЦР?
4. Які зміни передбачалися в сфері державного управління УНР?
5. Проаналізуйте програму внутрішніх перетворень в країні, передбачених Четвертим Універсалом.
6. В чому полягає історичне значення Четвертого Універсалу Української Центральної Ради?

**КОНСТИТУЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ
РЕСПУБЛІКИ**

(Статут про державний устрій, права і вольности УНР)

I. Загальні постанови

1. Відновивши своє державне право, яко Українська Народня Республіка, Україна, для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права і охорони вільностей, культури і добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині єсть державною суверенною, самостійною і ні від кого незалежною.
2. Суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України цеб-то громадянам УНР всім разом.
3. Це своє суверенне право народ здійснює через Всенародні Збори України.
4. Територія УНР неподільна, і без згоди Всенародніх Зборів в 2/ 3 голосів присутніх членів не може відбутись ніяка зміна в границях Республіки або в правно-державних відносинах якоїсь території до Республіки.
5. Не порушуючи єдиної своєї власти, УНР надає своїм землям, волостям і громадянам права широкого самоврядування, додержуючи принципу децентралізації.
6. Націям України УНР дає право на впорядкування своїх культурних прав в національних межах.

II. Права громадян України

7. Громадянином УНР вважається кожна особа, яка це право набула порядком, приписаним законами УНР.
8. Громадянин УНР не може бути разом з тим громадянином іншої держави.
9. Громадянин УНР може зложити з себе громадські права заявою до уряду УНР з захованням приписаного законом порядку.
10. Позбавити громадянських прав громадянина УНР может тільки постановою Суду Республіки.
11. Актова, громадянська і політична правомочність громадянина УНР починається з 20-ти літ. Ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не знає.
12. Громадяне УНР рівні в своїх громадянських і політичних правах. Уродження, віра, національність, освіта, майно, оподаткування не дають ніяких привілеїв в них. Ніякі титули в актах і діловодстві УНР вживатися не можуть.
13. Громадянин УНР і ніхто інший не може бути затриманий на території її без судового наказу інакше, як на гарячим вчинку. Але і в таким разі він має бути випущений не пізніше, як за 24 год., коли суд не встановить якогось способу його затримання.
14. Громадянин УНР і ніхто інший на території її не може бути покараний смертю, ані відданий яким-небудь карам по тілу, або іншим актам, які понижують людську гідність, ані підпасти конфіскації майна, як карі.
15. Домашнє огнище признається недоторканим. Ніяка ревізія не може відбутися без судового наказу. В наглих випадках можуть органи правної охорони нарушити недоторканість і без судового наказу; одначе і в тім випадку має бути на жадання громадянина доставлений судовий наказ не далі, як на протязі 48 годин по довершенню ревізії.
16. Установляється листова тайна. Органам державної влади не вільно відкривати листів без судового наказу інакше, як у випадках, законом означених.
17. Громадянин УНР і ніхто інший на території її не може бути обмежений в правах слова, друку, сумління, організації, страйку, оскільки він не переступає при тім постанов карного права.
18. Кожний громадянин УНР і всі інші на її території мають свободу перемін місця проживання.

19. Постанови §14, 16, 17, 18 і 19 не торкаються нормовання спеціальними законами виїмкового стану, який можна встановляти лише кожен раз окремим законом, згідно §79-80.

20. Лише громадяне УНР користуються з у сієї повноти громадянських і політичних прав, беруть участь в орудуванню державним і місцевим життям через активну і пасивну участь у виборах до законодатних установ і органів місцевого самоврядування.

21. Активне і пасивне право участі у виборах, як до законодатних органів УНР, так і до всіх виборчих органів міського і громадянського самоврядування, мають всі громадяне УНР, коли їм до дня виконання виборчого акту вийде двадцять літ. Виїмок творять признані законом за безумних і божевільних, котрі знаходяться під опікою. Які карні переступства тягнуть позбавлення виборчого права, про те рішають Всенародні Збори звичайним законодатним порядком. Ніяких інших обмежень виборчого права не може бути. Окремі постанови про права громадянства нормує спеціальний закон.

III. Органи влади Української Народньої

Республіки

22. Вся власть в УНР походить від народу, а здійснюється в порядку, установленім цим статутом.

23. Верховним органом УНР являються Всенародні Збори, які безпосередньо здійснюють вищу законодавчу власть і формують вищі органи виконавчої і судової влади УНР.

24. Вища власть виконавча в УНР належить Раді Народніх Міністрів.

25. Вищим органом судовим єсть Генеральний Суд УНР.

26. Всякого рода справи місцеві впорядковують виборчі Ради і Управи громад, волостей і земель. Їм належить єдина безпосередня місцева власть; міністри УНР тільки контролюють і координують їх діяльність (§50), безпосередньо і через визначених ними урядовців, не втручаючись до справ, тим Радам і Управам назначених, а всякі спори в цих справах рішає Суд Української Народньої Республіки (§60 і 68).

IV. Всенародні збори Української Народньої

Республіки

27. Всенародні Збори вибираються загальним, рівним, безпосереднім, тайним і пропорціональним голосуванням всіх, хто користується громадянськими і політичними правами на Україні і в них судово не обмежений.

28. Вибори мають бути впорядковані так, щоб один депутат припадав приблизно на сто тисяч людності і щоб при виборах ніхто не мав другого голосу. У всім иншім правила виборів у Всенародні Збори установляються законом.

29. Депутатом може бути вибраний кожний необмежений в своїх правах громадянин УНР, котрому минуло 20 років. Він не може бути потягнений до відповідальності за свою політичну діяльність. Під час виконання своїх депутатських обов'язків він дістає платню в висоті і в порядку, установлених Всенародніми Збюами.

30. Провірка виборів належить Судові УНР. Свої рішення в цих справах він передає Всенароднім Зборам. Признання мандатів неправними і скасування виборів та назначення на їх місце нових виборів належить Всенароднім Зборам.

31. Депутати до Всенародніх Зборів вибираються на три роки. По трьох роках з дня виборів вони втраять свою силу, коли Збори не були розпущені й заступлені новими дочасно.

32. Дочасна Всенародні Збори розпускаються їх же постановою, а також волею народу, виявленою не менш, як трьома мільйонами виборців, вписаними заявами, переданими через громади Судові, котрий по провірці правосильності, повідомляє про домагання Всенародні Збори.

33. Нові вибори по постанові Всенародніх Зборів розписує законодавча власть. Всенародні збори втраять свою повновласть днем передачі її новообраним Всенароднім Зборам. Між постановою про розписання виборів і скликання нових Всенародніх Зборів не може минути більш, як три місяці.

34. Скликає всенародні збори і провадить ними Голова, вибраний Всенародніми зборами. Нові Всенародні Збори скликає і відкриває Голова, вибраний попередніми Всенародніми Зборами. Уряд

Голови триває весь час, поки не будуть скликані нові Збори і буде вибраний ними Голова. Заміняє його заступник, вибраний Зборами на випадок смерті або тяжкої хвороби, до вибору нового Голови.

35. Голова Всенародніх Зборів, як їх представник, іменем Республіки сповняє всі чинності, зв'язані з представництвом Республіки.

36. В поміч Голові, в справах, вичислених §32-33, Всенародніми Зборами вибирається йому товаришів, в числі, яке устанавлять Всенародні Збори. Один з них вибирається заступником Голови.

37. Всенародні Збори збираються на сесію не менш, як два рази що-року. Перерва між сесіями не може бути більш трьох місяців. На пропозицію, внесену 1/5 депутатів, Всенародні Збори повинні бути скликані не пізніше від її одержання Головою.

38. Для правосильності рішень Всенародніх Зборів треба присутності більш як половини депутатів. Всі справи рішаються звичайно більшістю присутніх. Тільки відділення території, зміни конституції, оголошення війни і віддання під слідство і суд міністрів рішаються спеціальною більшістю.

39. Законодатні проекти вносяться на розгляд Всенародніх Зборів:

а) президією в порозумінню з Радою Старшин Зборів:

б) поодинокими фракціями, зареєстрованими Всенародніми Зборами;

в) окремими депутатами, числом не менш 30-ти';

г) Радою Народніх Міністрів УНР;

д) органами самоврядування, які об'єднують не менш ста тисяч виборців;

е) безпосередньо виборцями - громадянами Республіки, в числі не менш ста тисяч, писаними заявами, потвердженими через громади і поданими Судові, що по провірці їх правосильності передає цю пропозицію Голові Всенародніх Зборів.

40. Законодатні проекти, внесені вказаними в §39 порядком, передаються президією Всенародніх Зборів до комісії і після доповіді комісії приймаються остаточно Всенародніми Зборами. Законодатні проекти, внесені не з ініціативи Ради Народніх Міністрів, разом з внесенням до президії Всенародніх Зборів подаються до відома Ради Народніх Міністрів.

41. Законодатні проекти, внесені, а не ухвалені в одній сесії, можуть пройти під ухвалу нового складу (після нових виборів).

42. Внесення про зміну Конституції вносяться і проходять тим же порядком, вказаним в §39-41, але для ухвали їх потрібно 3/ 5 присутніх депутатів, а ухвала стає правосильною тільки тоді, коли ця ухвала буде поновлена звичайною більшістю Всенародніми Зборами в новім складі, після найближчих нових виборів. У всім иншим, не вказаним Конституцією, лад і діяльність Всенародніх Зборів нормується наказом, який Всенародні Збори ухвалюють і змінюють в звичайнім порядку.

43. Закони і постанови Всенародніх Зборів розпубліковуються ними як виїмки з протоколів їх засідань, за підписом Голови (або його товариша) і одного з Секретарів Всенародніх Зборів. Обов'язують вони від дня одержання їх в місцевих установах, оскільки не постановлено инакше в самім законі.

44. Без ухвали Всенародніх Зборів не можуть обиратись ніякі податки.

45. Без постанови Всенародніх Зборів не можуть бути зроблені на рахунок УНР ніякі позики, ані взагалі якісь обложення державного майна.

46. Громадяне України не можуть бути покликані до обов'язкової військової або міліційної служби инакше, як постановою Всенародніх Зборів України.

47. Війна не може бути проголошена, ні згода не може бути заключена від імені УНР без постанови Всенародніх Зборів. Для проголошення війни треба ухвали 2/3 присутніх членів Всенародніх Зборів.

48. Всенародні Збори затверджують трактати політичні й економічні, що укладаються іменем УНР.

49. Всенародні Збори устанавляють одиниці міри, ваги і монети УНР.

V. Про Раду Народніх Міністрів Української Народньої Республіки

50. Яко вища виконавча власть УНР (§22), Рада Народніх Міністрів її порядкує всіма справами, які зістаються поза межами діяльності устанів місцевої самоуправи (§24) або дотикають

цілій УНР; координує і контролює діяльність цих установ, не порушуючи законом установлених компетенцій їх, та приходить їм в поміч, коли вони до неї звертаються.

51. Рада Народніх Міністрів дістає свою повноважність від Всенародніх Зборів і тільки перед ними відповідає.

52. Формує Раду Народніх Міністрів Голова Всенародніх Зборів за порозумінням з Радою Старшин Зборів, і потім Рада Народніх Міністрів подається на затвердження Всенароднім Зборам.

53. Тим самим способом робиться частинне доповнення Ради Народніх Міністрів.

54. Число членів Ради Народніх Міністрів і спеціалізацію портфелів установлюють Всенародні Збори.

55. Кожен депутат Всенародніх Зборів має право ставити запитання Раді Народніх Міністрів в цілому чи поодиноким членам, оголошуючи запитання через президію Всенародніх Зборів.

56. Фракція Всенародніх Зборіві депутати, в числі не менш 15-ти, можуть ставити Раді Народніх Міністрів чи поодиноким її членам жадання вияснень порядком §55. Коли Всенародні Збори більшістю голосів підтримують таке жадання, Міністри не пізніше 7-ми день мають на ці жадання дати пояснення у Всенародніх Зборах УНР - самі чи через своїх представників.

57. Член Ради Народніх Міністрів, котрому більшість Всенародніх Зборів УНР висловить недовіря, складає свою повноважність, і через 24 години Всенародні Збори можуть приступити до зміщення його способом, вказаним у §53. Те саме розуміється про цілу Раду Народніх Міністрів, коли їй буде висловлено недовіря цілості.

58. Постановою 2/3 Всенародніх Зборів члени Ради Народніх Міністрів можуть бути віддані під слідство й суд за свою діяльність.

59. Члени Ради Народніх Міністрів мають право брати участь в дебатах Всенародніх Зборів з дорадчим голосом. Члени Всенародніх Зборів під час свого пробування в складі Ради Народніх Міністрів теж мають тільки дорадчий голос.

IV. Суд Української Народньої Республіки

60. Суд в УНР відбувається іменем її.

61. Поступовання в суді має бути прилюдне і устне

62. Судова власть в рамках цивільного карного і адміністративного законодавства здійснюється виключно судовими установами.

63. Судових вирішень не можуть змінити ні законодавні, ні адміністраційні органи власти.

64. В яких випадках адміністраційні органи можуть накладати й екзекувати кари - про це рішає виключно закон.

65. Суд для всіх громадян Республіки один і цей самий, не виключаючи й членів Всенародніх Зборів та членів Ради Народніх Міністрів, з захованням при цьому постанови §56 цього законе.

66. Найвищим Судом Республіки являється «Генеральний Суд УНР», зложений з колегії, вибраної Всенародніми Зборами на протяг п'яти літ.

67. Генеральний Суд являється найвищою касаційною інстанцією для всіх Судів Республіки і не може бути судом першої та другої інстанції та мати функцій адміністративної власти.

68. В усім иншим організація і компетенцій судів та особи речевої приналежности судової установляється законом.

VII. Національні союзи

69. Кожна з населяючих Україну націй має право в межах УНР на національно-персональну автономію, цеб-то право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця і поселення в УНР. Це є невіднімаєме право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому.

70. Населяючим територію УНР націями — великоруській, єврейській і польській - право на національно-персональну автономію дається силою цього закону. Нації ж білоруська, чеська,

молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська можуть скористуватися правом національно-персональної автономії, якщо до Генерального Суду про те поступить заява від кожної нації зокрема, підписана не менш як 10 000 громадян УНР без різниці полу і віри, не обмежених по суду у своїх політичних правах, що заявляють про належність свою до даної нації. Генеральний Суд розглядає заяву в публічному засіданні в строк не пізніше, як через 6 місяців зо дня її подання, сповіщує про свою постанову Раду Народніх Міністрів і оголошує її до загальної відомости. Зазначені заяви від націй, які не перелічені в цій статті, подаються на розгляд Всенародніх Зборів УНР.

71. Для здійснення зазначеного в §69 права, громадяне УНР, належні до даної нації, утворюють на території УНР Національний Союз. Членами кожного національного союзу ведуться іменні списки, які в сукупності складають національний кадастр, який по складанню публікується до загальної відомости; кожен громадянин має право вимагати як свого включення в даний національний кадастр, так і виключення з нього, з огляду назаяву про належність його до даної нації.

72. Національний Союз користується правом законодавства і врядування в межах компетенції, котра точно встановлюється в порядку, зазначеному в §75 цього закону. Національному Союзові виключно належить право представництва даної нації, яка живе на території УНР, перед державними і громадськими установами. Законодатні постанови, які видаються Національними Зборами в межах компетенції національного Союзу (§75), належать до оголошення в загально-установленому порядку.

73. З загальних засобів УНР та органів місцевого самоврядування одчисляються в розпорядження національного Союзу на справи, якими він завідує, із сум, взагалі призначених на ці справи, певні частини, пропорціональні кількості членів даного національного союзу.

74. Національний Союз устанавляє свій щорічний бюджет і має право: а) оподаткування своїх членів на підставах, устанавлених для загально-державного оподаткування; б) за своєю відповідальністю робити позики й приймати інші фінансові заходи для забезпечення діяльності Національного Союзу.

75. Обсяг справ, належних до компетенції Національного Союзу й окремих його органів, якрівно і устрій устанав, опреділяється постановою Устанавчих Зборів даної нації, котрі разом з цим опреділяють і порядок змінення своїх постанов. Прийняті постанови, які торкаються обсягу компетенції національного союзу, належать до розгляду і ствердження Всенародніми Зборами УНР.

Примітка. Незгідности, які можуть виникати з цього приводу між національними Устанавчими Зборами і Всенародніми Зборами УНР, розв'язуються погоджуючою комісією, котра складається з однакового числа представників від цих устанав. Постанови погоджуючої комісії переходять на остаточне ствердження Всенародніх Зборів УНР.

76. Національні Устанавчі Збори утворюються з членів, обраних належними до даної нації громадянами УНР, котрим вийшло 20 років, на основі загального, без різниці полу і віри, рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування з. приложенням принципу пропорціонального представництва.

77. Органи національного союзу є органи державні. Вищим представницьким органом національного союзу є Національні Збори, які обираються членами союзу на основах, зазначених в §76. Вищим виконавчим органом союзу є національна Рада, котра обирається Національними Зборами і перед ними відповідає.

78. Всі суперечки по питанню компетенції, які виникатимуть між органами національного союзу, з одного боку, та органами державного урядування, місцевого самоврядування і інших національних союзів з другого боку, розв'язуються адміністраційним судом.

VIII. Про часове припинення громадських свобод

79. У випадку державної konieczності (під час війни або внутрішніх заворушень) можуть громадянські свободи бути частю обмежені, частю припинені.

80. Котрі громадянські свободи і в якій мірі мають бути тоді припинені, має означати спеціальний закон, виданий звичайним порядком.

81. Заведення тимчасового припинення громадянських свобод чи їх обмеження у випадках та межах, предвиджених згаданими в §80 законами, ухвалюють Всенародні Збори.

82. Коли Всенародні Збори не зібрані, може припинити часова громадські свободи Рада Народніх Міністрів на власну одвічальність, з обов'язком предложити цей свій розпорядок на перше засідання в найближчій сесії Всенародніх Зборів.

83. Припинення громадських свобод не може тривати довше, як три місяці, і продовження тоді повинні ухвалити Всенародні Збори.

Українська Центральна Рада

Дорошенко Дм. Доба Центральної Ради - Історія України. 1917 - 1923 рр.- Ужгород. 1932. - Т.2. - С. 56 - 57.

Контрольні питання:

1. В яких історичних умовах було створено документ?
2. Проаналізуйте, які демократичні принципи було закріплено в Конституції УНР?
3. Хто мав право обирати і бути обраним? Чи існували якісь обмеження виборчого права?
4. Які гілки влади існували в УНР? Назвіть вищі органи влади кожної з них.
5. Як регулювалось національне питання Конституцією УНР?
6. В якому разі та на який строк Конституція дозволяла припинення громадянських прав та свобод?
7. Які наслідки для історії української політичної думки мало прийняття Конституції Української Народної Республіки?

ІЗ ДИРЕКТИВ ПЛЕНУМУ ЦК КП(Б)У З НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ

16—17 жовтня 1922р.

1) Щодо української мови

а) Повна абсолютна рівноправність української і російської мов, рішуча боротьба проти всякої штучної українізації і русифікації і разом з тим усунення тих перешкод, які затримували б природний розвиток української культури, або які відрізували б українському селянству доступ до ознайомлення з російською культурою. Боротьба проти будь-якого прагнення зробити з української мови засіб відособлення і протиставлення українських робітників і селян — російським. Вживання тієї чи іншої мови є воля кожного і держава не повинна поділяти свої установи на такі, в яких вплив був би за російською мовою, і такі, в яких вплив був би за українською мовою.

б) Необхідно заборонити офіційним установам і особам відмовлятися від розгляду тих чи інших документів або матеріалів на тій лише підставі, що вони написані російською або українською мовою.

в) У школах з викладанням російською мовою необхідно ввести обов'язкове вивчення української мови, а в школах з українською мовою російська мова повинна бути обов'язковим предметом вивчення.

г) Мова викладання в школах повинна вводитися згідно з організованим волевиявленням населення, вираженим у вигляді постанови пленуму Ради, або з'їзду Рад, що повинно бути узаконено окремим декретом. А думка викладацького персоналу при визначенні мови викладання до уваги не повинна братися.

д) З метою сприяння вивченню комуністами української мови, вважати необхідним введення викладання української мови, як обов'язкового предмета, в радпартшколах, виділивши йому достатню кількість годин з тим, щоб ті, які закінчують школу, фактично його знали. В тих губерніях, де є для цього умови, визнати бажаним вести викладання в радпартшколах українською мовою.

2) Щодо української народної школи

Без неухильного прагнення до радянзації української народної школи остання неминуче стає цитаделлю українського націоналізму.

Головне завдання партії в наступний період у галузі освіти полягає в оволодінні українською народною школою, у перетворенні її з розсадника шовінізму в знаряддя комуністичної освіти серед українського селянства, для чого необхідно:

а) Спрямувати діяльність “Всеиздата” насамперед на створення української радянської навчальної літератури та на негайне складання стислих загальнодоступних українських підручників популярною мовою, які мають дати учням трудової школи перші елементарні знання з історії УСРР та її Конституції. Доручити компетентній особі написати історію України з марксистської точки зору.

б) З огляду на те, що підручники є одним із засобів тиснення на національні меншості і взагалі на національні групи, вжити заходів до усунення національної пропаганди через підручники так, щоб кожна національна школа мала підручники рідною мовою в достатній кількості.

в) Доручити Оргбюро ЦК і губкомам дати працівників на інспекторські посади в Наркомосі та губнаросвітах. Питання про інспекторат поставити конкретно в радянському порядку.

г) Звернути особливу увагу на необхідність посилення професійної роботи серед учительства. Запропонувати фракції Південбюро ВЦРПС подати на одне з найближчих засідань Політбюро доповідь про роботу Всеросійської спілки працівників освіти, зокрема про роботу серед учительства.

д) Доручити Політбюро розробити в радянському порядку основні принципи, викладені у вступі Закону про народну освіту, прийнятому ВУЦВКом.

3) Щодо автокефальної церкви

Залишаючись щодо церкви і релігії взагалі в рамках декрету про відокремлення церкви від держави, вважаючи себе не тільки релігійними, але й антирелігійними. Радянська держава і Комуністична партія повинні рішуче вимагати, під страхом звільнення і віддання під суд, від усіх

своїх службовців і зокрема від учительського персоналу не лише повного невтручання в справи віруючих і в справи церкви поза школою, але й боротьби з релігійними забобонами (атеїзм) всередині школи.

4) Щодо комуністичного впливу

а) З огляду на недостатність українського міського комуністичного елемента, партія повинна звернути особливу увагу на створення кадрів комуністів-українців як з росіян, що знають українську мову, так і з українців — із сільської бідноти.

б) Перетворити “Вісті” у велику газету з добре підібраним штатом, з хорошою інформацією, щоб вона могла одночасно з гідністю бути органом Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і засобом комуністичного впливу на українську інтелігенцію.

в) Поліпшити газету “Селянська Правда”, видаючи її обома мовами, щоб її могли читати і російські селяни і щоб вона була доступна тим українським селянам, які, діставши свою освіту в дореволюційний час, недостатньо звикли до української літературної мови.

г) Створити журнал за типом московської “Красной Нови” українською і російською мовами.

д) Для впливу на селянську молодь створити ілюстрований, соціально-белетристичний і науковий журнал для юнацтва.

е) Запропонувати “Всеиздату” поставити своїм завданням видання відповідної літератури для дітей молодшого віку.

ж) Запропонувати “Всеиздату” звернути увагу на необхідність видання української комуністичної літератури.

Центральний Комітет повинен ще раз вказати партійним товаришам на необхідність неухильно додержуватись директив Центрального Комітету щодо окремих різних завдань, які в своїй сукупності становлять національне питання на Україні.

КПУ в резолюціях... Т. 1. — С. 211—214.

Контрольні питання:

1. Які історичні чинники посприяли виникненню наданого документу?
2. Який принцип мовної політики було закріплено в директиві пленума ЦК КП(б)У?
3. Що таке радянська? З якої причини та якими методами здійснювалася радянська української школи
4. Чи допускалася свобода віросповідання в УРСР на початку 20-х років ХХ ст.?
5. В чому полягала мета виховної політики ЦК КП(б)У та якими методами вона здійснювалася?
6. Поміркуйте, чи використовувалися на практиці основні положення наведеного документа? Свою відповідь аргументуйте.

ІЗ ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ ПОЛІТБЮРО ЦК КП(б)У
ПРО БОРТЬБУ ДПУ ПРОТИ АНТИРАДЯНСЬКИХ ПАРТІЙ

26 січня 1923р.

Слушали: 2. Доклад тов. Манцева о работе ГПУ по борьбе с антисоветскими партиями.

Постановили: 2. а) Подтвердить линию работы ГПУ в отношении меньшевиков, эсеров и анархистов; б) В отношении укапистов и левых эсеров взять решительную линию на внутреннее их разложение..; в) Считать недопустимой общественную работу меньшевиков, эсеров и анархистов; г) Дать Губкомам указание, что случаи укрывательства и содействия со стороны коммунистов меньшевикам, эсерам и анархистам, должны рассматриваться, как партийные преступления и передаваться Контрольным Комиссиям; д) Предложить тов. Манцеву усилить работу по борьбе с монархистами и шпионажем; е) Предложить тов. Манцеву совместно с руководителями соответствующих учреждений провести разгрузку последних от нежелательных элементов; ж) Предложить Губкомам принять меры к усилению наблюдения за либеральными и контрреволюционными элементами в советских и общественных учреждениях; з) Не возражать против организации двух мест заключения по типу концлагерей; поручить т. Манцеву разработать вопрос; ж) Ввиду усложнения и уточнения методов работы контрреволюционных элементов и борьбы с ними, разрешить т. Манцеву входить в соответствующие органы с ходатайством об отпуске дополнительных средств для ГПУ.

к) Признать необходимым усиление репрессий против контрреволюционных организации. Поручить тов. Скрыпнику провести это постановление в советском порядке, л) Признавая целесообразным отпуск средств на организацию съезда “ЖЦ”, предложить т. Манцеву войти с соответствующим предложением в Финкомитет.

Секретарь ЦК КП(б) Л.Лебедь
ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.40,арк.11-11

Контрольні питання:

1. В зв'язку з чим на початку 1923 року з'явився цей документ?
2. Які партії вважалися більшовиками антирадянськими та чому?
3. Як боролися з політичними опонентами більшовики? Чи вважаєте Ви такі методи припустимими?
4. Які наслідки мали цей та подібні йому документи?

ПОСТАНОВИ ВЕЛИКОГО ЗБОРУ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

28 січня — 2 лютого 1929 р.

I. ЗАГАЛЬНІ ОЗНАЧЕННЯ

1. Український націоналізм є духовний і політичний рух, зроджений з внутрішньої природи Української Нації в час її зусильної боротьби за підстави й цілі творчого буття.
2. Українська Нація є вихідне заложення кожної чинности та метове назначення кожного прямування українського націоналізму.
3. Органічна зв'язаність націоналізму з нацією є факт природнього порядку й на ньому основане ціле розуміння істоти нації.
4. Нація є найвищий тип людської спільноти, що при найбільшій своїй психологічній зрізничкованості має свою одну внутрішню форму, витворену на ґрунті подібного природнього положення, спільного пережиття історичної долі та невпинного стремління здійснитися в повноті силової натуги.
5. Внутрішня форма нації є основний чинник її динамічного тривання і разом з тим принцип синтетичного формування, який дає життю нації на протязі її історичного розвитку суцільну духову окресленість, зазначену в різних її конкретно-індивідуальних виявленнях. У тому означенні внутрішня форма — це ідея нації, що уосновує та вможливає її історичне ставання.
6. Історичне ставання — цей наглядний вираз постійної актуальности національної ідеї — вказує на безглядний ідеал нації, який полягає в її стремлінні втриматися в системі світової дійсності в ролі безпосередньо-чинного підмету з найширшою сферою впливу.
7. На шляху до власного самоздійснення в формі найбільшої інтенсивности історичного значення нація чисельно збільшує запас своїх біофізичних поширених рівночасно територіяльній базі: у цьому відношенні відбувається в ній процес постійного переформлювання різних етичних первнів у синтезу органічної національної єдности; з погляду цієї своєї чинности нація все знаходиться в стані власного росту.
8. Найвидатнішим силовим засобом росту нації є її духовна тугість, узмисловлена у витворених вартостях культури, що з одного боку, затісняють внутрішню спійність нації, а з другого, простелюють їй шлях відосереднього впливу на оточення. Культура не є тільки чинником національної окремішности та її відборонности назовні, але першим з-поміж чинників безпосереднього зазначення на оточенні духової сили нації, за яким з більшим успіхом наступає цивілізаційне й політично-господарське його опанування.
9. Умовою, що забезпечує нації тривалу активну участь у світовому середовищі, є найбільш пристосована до всебічних інтересів національного життя політична організація, якою є суверенна держава.
10. Держава є зовнішня форма такої взаємочинности всіх діючих сил нації, яка відповідає основним її якостям і в той спосіб уможливає нормальний її розвиток у всіх можливих виявленнях; держава — це стан кожночасної окресленности нації формою організованого співвідношення сил, замкнених в органічну цілість-систему, відмежовану назверх як самостійна, збірна одиниця.
11. Через державу стає нація повним членом світової історії, бо що лиш у державній формі свого життя вона посідає всі внутрішні й зовнішні ознаки історичного підмету.

12. Державна форма життя найвимовніше потверджує конкретне змістовлення чинного характеру національної ідеї. а тому першим природним стремлінням нації є прикрити межі своєї державної виконности з цілим крайовидом етнічного розпросторення, щоб таким чином державне оформити цілий свій фізичний організм — цю найважлишу живлову підставу своєї будучности.

13. Для Української Нації в стані її політичного поневолення начальним постулятом є створення політично-правної організації, означеної: Українська Самостійна Соборна Держава.

14. Для створення, закріплення і розвитку держави необхідна засаднича умова: щоб держава була висловом національної істоти у спосіб найбільш творчої видатности всіх складових органів нації, отже виявляла систему організованої її взаємочинности на засаді інтегралізму суспільних сил з їх правами й обов'язками відповідно до їх значення у цілості національного життя.

15. Український націоналізм висновує для себе з провідних засад державної організації ряд практичних завдань, підготовчих для здійснення державного ідеалу соборними зусиллями українців-державників. зорганізованих на принципах: чинного ідеалізму, моральної своєзаконности та індивідуального почину.

16. Першим зав'язком та переємником завдань українського націоналізму є покликана до життя Конгресом Українських Націоналістів Організація Українських Націоналістів, побудована на засадах: всеукраїнства, надпартійности й монократизму.

II. ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ

1. Форма української державної влади буде відповідати послідовним етапам державного будівництва України, а то: національного визволення, державного закріплення та розвитку.

2. В часі визвольної боротьби лише національна диктатура, витворена в ході національної революції, зможе забезпечити внутрішню силу Української Нації та найбільшу її відпорність назовні.

3. Що лиш після відновлення державности настане доба її внутрішнього порядкування та переходу до стану монолітного державного тіла. В цей переходовий час голова держави матиме за завдання підготувати створення найвищих законодавчих органів на засаді представництва всіх організованих суспільних верств, з узглядненням відмінностей окремих земель, що ввійдуть до складу Української Держави.

4. На чолі упорядкованої держави стане, покликаний представницьким органом, голова держави, що визначить виконавчу владу відповідальну перед ним та найвищим законодавчим тілом.

5. Основою адміністративного устрою Української Держави буде місцеве самоврядування; зокрема кожний край буде мати свій представницький законодавчий орган, покликаний місцевими організованими суспільними верствами, та свою виконавчу владу.

III. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПОСТАНОВИ

I. Вступні тези

1. Українська Держава буде змагати до осягнення господарської самовистарчальности нації, збільшення народнього майна та забезпечення матеріального благобуту населення, шляхом розбудови всіх галузей народнього господарства.

2. Господарське життя країни буде побудоване на основі співпраці держави, кооперації та приватного капіталу. Поодинокі ділянки народнього господарства будуть розділені між ними, будь

стануть предметом їх рівночасного й рівнорядного діяння, в залежності від корисности того для цілости народнього господарства та для інтересів держави.

II. Аграрна політика

1. Інтересам народнього господарства України відповідає існування та розвиток селянського господарства.

2. Вивласнення поміщицьких земель без викупу, переведене в час революції на Сході України, державна влада затвердить законом, якого силу поширить на всі землі України.

3. Державна влада переведе корективи в розподілі землі на Сході України, необхідні з огляду на стихійний, невпорядкований характер розподілу вивласнених земель у час революції.

4. Держава дбатиме про розвиток сільськогосподарської виробности та про забезпечення благобуту селянства шляхом підтримання середнього сільського господарства.

5. Селянське господарство буде побудоване на праві приватної земельної власности, обмеженім державною регуляцією вільної продажі й купна землі, з ціллю запобігти в той спосіб надмірному зменшенню чи збільшенню земельних наділів.

6. Державна влада буде всебічно сприяти інтенсифікації селянських господарств та пристосованню їх до ринків, буде підтримувати розвиток сільськогосподарської кооперації, уділювати сільському господарству дешевого продукційного кредиту, і буде дбати про агрокультурну й агроосвітню справу про забезпечення хліборобської продукції державним обезпеченням.

7. Лісові площі будуть вивласнені без викупу та передані державі, або органам самоврядування. Лише невеликі площі, непридатні до удержавлення і муніципалізації, будуть у руках приватних власників.

8. Аграрне перенаселення буде регульоване шляхом приміщення селянських рештків у національній продукції та відповідно переведеної кольонізації.

9. Міські землі та нерухоме майно остануться в руках приватної власности. Держава й органи самоврядування регулюватимуть міське будівництво та усуватимуть мешкальні кризи й земельну спекуляцію шляхом скупчення в своїх руках відповідних регуляційних земельних фондів.

III. Промислова політика

1. В цілі усамостійнення народнього господарства та його всебічного розвитку, ідо зокрема диктують потреби державної оборони та конечність дати верстат праці лишкам сільської людности, держава буде сприяти упромисловленню країни.

2. Підприємства таких галузей промисловости, що являються важливими для існування та оборони країни, будуть удержавлені. Інші підприємства будуть залишені приватному капіталові поодиноких осіб і асоціацій на основі вільної конкуренції та приватної ініціативи. У випадках, визначених законом, держава матиме право першенства перед приватним капіталом у набутті співласности приватних підприємств.

3. Держава дбатиме про переведення раціоналізації всіх родів промисловости, зокрема їх машинового урядження, та про підготовання кадрів фахівців і технічних робітників, що задовольняли б вимоги сучасної техніки.

4. Для піднесення добробуту сільського населення і для підготування фахових робітників для великої промисловости, держава буде сприяти розвиткові сільськогосподарської промисловости в формах виробничої кооперації.

5. Держава подбає про організацію виборничої та збутової ремісничої кооперації, підпираючи ремісництво в межах, що відповідають сучасному характерові продукції та ринків.

III. Торговельна політика

1. Торговельні операції, так на внутрішньому як і на зовнішніх ринках, будуть розподілені між приватним капіталом, кооперацією і державою, яка то остання перебирає торгівлю виробами удержавленої промисловости та головні роди перевозу.
2. Маючи на увазі нормальний внутрішній процес розподілу й обміну, держава дбатиме рівночасно про забезпечення українським продуктам і виробам найвигідніших умов збуту на світових ринках, а для оборони національного господарства назовні вживатиме метод охоронного і сприяючого характеру та метод протекціонізму, що знайдуть примінення в формі мит та торговельних договорів.

IV. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА

1. Здійснення постуляту української державности передумовляє активізацію внутрішнього політичного життя українського народу, заманіфестовану назовні для зазначення української справи як рішачючого чинника в питанні східньо-європейського політичного стану.
2. Повне усунення всіх займанців з українських земель, що наступить у бігу національної революції та відкриє можливості розвитку Української Нації в межах власної держави, забезпечить тільки система власних мілітарних зброєнь та доцільна союзницька політика.
3. Відкидаючи в засаді традиційні методи української політики орієнтуватися в визвольній боротьбі на котрогось з історичних ворогів Української Нації, українська зовнішня політика здійснюватиме свої завдання шляхом союзних в'язань з тими народами, що вороже відносяться до займанців України, як рівнож шляхом належного використання міжнароднім взаємовідносин для осягнення суб'єктивної ролі України в міжнародній політиці.
4. В своїй зовнішньо-політичній чинности Українська Держава стремітиме до осягнення найбільше відборонних меж, що охоплюватимуть усі українські етнографічні терени й забезпечуватимуть їй належну господарську самовистарчальність.

V. ВІЙСЬКОВА ПОЛІТИКА

1. Організація української військової сили буде проступно розвиватися, а її форма мінятися відповідно до трьох етапів політичного стану України: ворожої займанщини, національної революції, державного закріплення.
2. В обставинах ворожих займанщин підготовку українських народніх мас до збройної боротьби, а зокрема підготовку організаторів та вишкolenих провідників, перебере окремиий військовий осередок.
3. Лише військова сила, що спиратиметься на озброєний нарід, готовий уперто та завзято боротися за свої права, зможе звільнити Україну від займанців та вможливить упорядкування Української Держави.
4. Оборону впорядкованої держави перебере єдина, регулярна, надклясова, національна армія і фльота, що враз з територіяльними козачими частинами будуть збудовані на підставі загальної військової повинности.

VI. КУЛЬТУРА Й МИСТЕЦТВО

1. Українська Держава буде змагати до піднесення рівня культури й цивілізації на Україні, узгіднюючи культурний процес, побудований на основі свободи культурної творчости, з духовою природою українського народу; його історичними традиціями й вимогами сучасности та викорінюючи лихі наслідки чужонаціонального поневолення в ділянці культури та психіки народу.
2. Тільки розвиток тої культурної творчости й тих мистецьких течій, що зв'язані зі здоровими проявами в минушині Української Нації та з культом лицарськості і волевотворчим відношенням до життя, зможе збудити здоровий гін нації до сили й могутости.

VII. ШКІЛЬНА ПОЛІТИКА

1. Керування й догляд за шкільництвом, як засобом виховання народніх мас національно-державному дусі, та встановлення шкільної системи, що піднесла б на належний рівень розвитку освіти українського народу, буде належати державі.
2. В основу народнього шкільництва ляже система української, державної, обов'язкової і безплатної єдиної школи, яка забезпечуватиме всебічний, гармонійний розвиток людини, та обійматиме і практичне, фахово-професійне виховання.
3. Приватні освітні установи та чужомовне навчання будуть допущені за дозволом держави в кожному окремому випадку та підлягатимуть контролі державних чинників.

VIII. РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА

1. Уважаючи релігійне почуття внутрішньою справою людської особи. Українська Держава в цьому огляді стане на становищі повної волі релігійної совісті.
2. Приймаючи засадничо відділення церкви від держави, влада — задержуючи необхідну контролю над церковними організаціями, — співпрацюватиме з українським духовенством різних культів у справах морального виховання нації.
3. У школу буде допущена наука релігії тих культів, що не будуть проявляти денационалізуючих впливів.
4. Українська Держава буде сприяти розвиткові української національної церкви, незалежної від чужоземних патріархатів, та українізації релігійних культів, що будуть діяти на Україні.

IX. ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

1. Беручи ідею Української Самостійної Соборної Держави в підставу свого політичного діяння та не признаючи всіх тих міжнародних актів, умов та установ, що стан українського національно-державного розірвання сотворили та закріпили. Організація Українських Націоналістів ставить себе в категоричне противенство до всіх тих сил, своїх і чужих, які цьому становищу українських націоналістів активно чи пасивно протиставляться, та протидіятиме всяким політичним заходам одиниць і колективів, що будуть являтися відхиленням від повищих засад.
2. Не обмежуючись у своїй діяльності на той чи інший терен, але змагаючи до опанування української національної дійсности на всіх українських землях та на чужих теренах, заселених українцями. Організація Українських Націоналістів вестиме всеукраїнську політику державництва без придавання їй партійного, клясового чи яко-небудь іншого суспільно-групового характеру, та в прямій послідовності протиставляє її всім партійним і клясовим угрупованням з їх методами політичної праці.
3. Спираючись на творчі елементи українського громадянства та об'єднуючи їх вколо українського національно-державного ідеалу. Організація Українських Націоналістів ставить собі завдання уздоровити відносини внутрі нації викликати в українському народі державно-творчі зусилля, розгорнути українську національну силу на всю її ширину і таким чином забезпечити великій Українській Нації відповідне місце серед інших державних народів світу

ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955 рр. - Мюнхен, 1955. - Т.І — С. 3—16.

Контрольні питання:

1. Які історичні події сприяли виникненню документа? Чому ОУН було створено за межами України?
2. Чому ОУН називала себе духовним і політичним рухом, а не політичною партією?
3. Яка основна умова існування нації згідно документа?
4. Охарактеризуйте аграрну політику ОУН. Чому, на думку авторів, аграрна політика на Сході України вимагала коректування?

5. Які промислові підприємства, згідно документа, підлягали націоналізації та чому? Чи допускалася приватна власність?
6. Які військові сили збиралася створити ОУН?
7. Охарактеризуйте культурну та релігійну політику ОУН.
8. Який вплив мав документ на подальшу історію України?

Постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР «О хлебозаготовках на Украине, Северном Кавказе и в Западной области»

14 декабря 1932 г.

46/18. Проект резолюции по докладам Западного обкома, ЦК КП(б)У, Днепропетровского обкома и Северо-Кавказского крайкома. (Политбюро от 16 декабря 1932 г., пр. № 125, п.6)

Утвердить решения комиссии Политбюро (см. приложение).

Приложение к п. 46/18

Секретно. Не для печати.

О хлебозаготовках на Украине, Северном Кавказе и в Западной области (Постановление ЦК ВКП(б) и СНК Союза ССР от 14 декабря 1932 г.)

Заслушав доклады секретаря обкома Западной обл. т. Румянцева, секретаря ЦК КП(б)У т. Косиора, секретаря Днепропетровского обкома т. Строганова, секретаря Северо-Кавказского крайкома т. Шеболдаева, ЦК ВКП(б) и СНК постановляют:

1. Обязать ЦК КП(б)У и Совнарком УССР, под личную ответственность т. Косиора и Чубаря, закончить полностью план заготовок зерновых и подсолнуха до конца января 1933 г.

2. Обязать Северо-Кавказский крайком и крайисполком, под личную ответственность т. Шеболдаева и Ларина, закончить полностью план заготовок зерновых к 10-15 января 1933 г., а подсолнуха к концу января.

3. Обязать обком и облисполком Западной обл., под личную ответственность т. Румянцева и Шелехеса, закончить полностью план заготовок зерновых к 1 января 1933 г. и план заготовок льна к 1 февраля 1933 г.

4. Ввиду того, что в результате крайне слабой работы и отсутствия революционной бдительности ряда местных парторганизаций Украины и Северного Кавказа, в значительной части их районов контрреволюционные элементы — кулаки, бывшие офицеры, петлюровцы, сторонники Кубанской Рады и пр. сумели проникнуть в колхозы в качестве председателей или влиятельных членов правления, счетоводов, кладовщиков, бригадиров у молотилки и т.д., сумели проникнуть в сельсоветы, земорганы, кооперацию и пытаются направить работу этих организаций против интересов пролетарского государства и политики партии, пытаются организовать контрреволюционное движение, саботаж хлебозаготовок, саботаж сева, — ЦК ВКП(б) и СНК СССР обязывают ЦК КП(б)У, Севкавказкрайком, СНК Украины и крайисполком Севкавказкрайком решительно искоренить эти контрреволюционные элементы путем арестов, заключения в концлагерь на длительный срок, не останавливаясь перед применением высшей меры наказания к наиболее злостным из них.

5. ЦК и СНК указывают партийным и советским организациям Советского Союза, что злейшими врагами партии, рабочего класса и колхозного крестьянства являются саботажники хлебозаготовок с партбилетом в кармане, организующие обман государства, организующие двурушничество и провал заданий партии и правительства в угоду кулакам и прочим антисоветским элементам. По отношению к этим перерожденцам и врагам Советской власти и колхозов, все еще имеющим в кармане партбилет, ЦК и СНК обязывают применять суровые репрессии, осуждение на 5— 10 лет заключения в концлагерь, а при известных условиях — расстрел.

6. ЦК и СНК отмечают, что вместо правильного большевистского проведения национальной политики в ряде районов Украины, украинизация проводилась механически, без учета конкретных особенностей каждого района, без тщательного подбора большевистских украинских кадров, что облегчило буржуазно-националистическим элементам, петлюровцам и проч. создание своих легальных прикрытий, своих контрреволюционных ячеек и организаций.

В особенности ЦК и СНК указывают Северо-Кавказскому крайкому и крайисполкому, что легкомысленная, не вытекающая из культурных интересов населения, не большевистская «украинизация» почти половины районов Северного Кавказа при полном отсутствии контроля за

украинизацией школы и печати со стороны краевых органов, дала легальную форму врагам Советской власти для организации сопротивления мероприятиям и заданиям Советской власти со стороны кулаков, офицерства, реэмигрантов-казаков, участников Кубанской Рады и т.д.

В целях разгрома сопротивления хлебозаготовкам кулацких элементов и их «партийных» и беспартийных прислужников, ЦК и СНК Советского Союза постановляют:

а) Выселить в кратчайший срок в северные области СССР из ст. Полтавской (Северный Кавказ), как наиболее контрреволюционной, всех жителей за исключением действительно преданных Советской власти и не замешанных в саботаже хлебозаготовок колхозников и единоличников и заселить эту станицу добросовестными колхозниками-красноармейцами, работающими в условиях малоземелья и на неудобных землях в других краях, передав им все земли и озимые посевы, строения, инвентарь и скот выселяемых.

Ответственность за проведение этого решения (пункт «а») возложить на т. Ягода, Гамарника (с заменой т. Булиным), Шеболдаева и Евдокимова.

б) Арестованных изменников партии на Украине, как организаторов саботажа хлебозаготовок, бывших секретарей районов, председателей исполкома, заведующих райзу, председателей райколхозсоюзов, а именно: Ореховский район — Головина, Пригоду, Паламарчука, Ордельяна, Луценко; Балаклейский район — Хорешко, Ус, Фишмана; Носовский район — Яременко; Кобелякский район — Ляшенко; Больше-Токмакский район — Ленского, Косячеко, Дворника, Зыка, Долгова — предать суду дав им от 5 до 10 лет заключения в концентрационных лагерях.

в) Всех исключенных за саботаж хлебозаготовок и сева «коммунистов» выселять в северные области наравне с кулаками.

г) Предложить ЦК КП(б)У и СНК Украины обратить серьезное внимание на правильное проведение украинизации, устранить механическое проведение ее, изгнать петлюровские и другие буржуазно-националистические элементы из партийных и советских организаций, тщательно подбирать и воспитывать украинские большевистские кадры, обеспечить систематическое партийное руководство и контроль за проведением украинизации.

д) Немедленно перевести на Северном Кавказе делопроизводство советских и кооперативных органов «украинизированных» районов, а также все издающиеся газеты и журналы с украинского языка на русский язык, как более понятный для кубанцев, а также подготовить и к осени перевести преподавание в школах на русский язык. ЦК и СНК обязывают крайком и крайисполком срочно проверить и улучшить состав работников школ в «украинизированных» районах.

е) В отмену старого решения разрешить завоз товаров для украинской деревни и предоставить т. Косиору и Чубарю право приостановить снабжение товарами особо отстающих районов впредь до окончания ими хлебозаготовительного плана.

Председатель СНК СССР В.Молотов (Скрябин) Секретарь ЦК ВКП(б) И. Сталин

РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 3. Д. 2025. Л. 42—42 об. Подлинник. Подписной экземпляр.

1* Из протокола № 126 заседания Политбюро ЦК ВКП(б) от 16 декабря 1932 г.

Контрольні питання:

1. Які історичні події спричинили появу документа?
2. У який термін керівництво КП(б)У повинно було виконати план заготівлі зерна та соняшника? Поміркуйте, чи було це реальним?
3. Які соціальні групи були звинувачені у зриві хлібозаготівлі? Якими засобами передбачалося з ними боротися?
4. Хто такі «саботажники хлібозаготівлі з партбілетами у кишені»? Що належало з ними зробити згідно постанови? Поміркуйте, чи могли бути судові процеси проти них неупередженими?
5. Що таке політика українізації? Що наведений документ розуміє під «правильною українізацією»?
6. Які наслідки для українських земель мала ця постанова?

СЕКРЕТНЫЙ ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЙ ПРОТОКОЛ К ДОГОВОРУ О НЕНАПАДЕНИИ МЕЖДУ ГЕРМАНИЕЙ И СОВЕТСКИМ СОЮЗОМ

23 августа 1939г.

При подписании договора о ненападении между Германией и Союзом Советских Социалистических Республик нижеподписавшиеся уполномоченные обеих сторон обсудили в строго конфиденциальном порядке вопрос о разграничении сфер обоюдных интересов в Восточной Европе. Это обсуждение привело к нижеследующему результату:

1. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Прибалтийских государств (Финляндия, Эстония, Латвия, Литва) северная граница Литвы одновременно является границей сфер интересов Германии и СССР.
2. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Польского государства, граница сфер интересов влияния Германии и СССР будет приблизительно проходить по линии рек Нарева, Вислы и Сана. Вопрос, является ли в обоюдных интересах желательным сохранение независимого Польского государства и каковы будут границы этого государства, может быть окончательно выяснен в течение дальнейшего политического развития...
3. Касательно юго-востока Европы с советской стороны подчеркивается интерес к Бессарабии. С германской стороны заявляется о ее полной политической незаинтересованности в этих областях...

Москва, 23 августа 1939 г.
По уполномочию Правительства СССР
За правительство Германии
В. Молотов И. Риббентроп

*Лето 1941. Украина:
Документы. Материалы. Хроника событий.
К., 1991. —С. 57—58.*

Контрольні питання:

1. В яких історичних умовах було створено цей документ?
2. В зв'язку з чим пакт Молотова-Ріббентропа мав додатковий секретний протокол?
3. Про що йшла мова в документі? Чи вважаєте Ви його зміст таким, що відповідає нормам міжнародного права?
4. Які українські землі згадувалися в документі? Яка доля спіткала їх в майбутньому?

СЕКРЕТНЫЙ ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЙ ПРОТОКОЛ К ГЕРМАНО-СОВЕТСКОМУ ДОГОВОРУ “О ДРУЖБЕ И ГРАНИЦЕ МЕЖДУ СССР И ГЕРМАНИЕЙ”

28 сентября 1939г.

Нижеподписавшиеся уполномоченные констатируют согласие Германского Правительства и Правительства СССР в следующем: подписанный — августа 1939 года секретный дополнительный протокол изменяется в п. 1 таким образом, что территория Литовского государства включается в сферу интересов СССР, так как с другой стороны Люблинское воеводство и часть Варшавского воеводства включается в сферу интересов Германии (см. карту к подписанному сегодня Договору о дружбе и границе между СССР и Германией). Как только Правительство СССР предпримет на литовской территории особые меры для охраны своих интересов, то с целью естественного простого проведения границы настоящая германо-литовская граница исправляется так, что литовская территория, которая лежит к юго-западу от линии, указанной на карте, отходит к Германии.

Далее заявляется, что ныне действующее экономическое соглашение между Германией и Литвой не будет затронуто указанными выше мероприятиями Советского Союза.

Москва, 28 сентября 1939 г.
За Правительство Германии
По уполномочию Правительства СССР
И.Риббентроп В.Молотов

*Лето 1941. Украина:
Документы. Материалы. Хроника событий.
К., 1991. — С. 62.*

Контрольні питання:

1. В чому полягала необхідність створення другого за місяць радянсько-німецького договору, щодо розподілу сфер впливу?
2. Які зміни відбулися у порівнянні з попереднім документом?
3. Які історичні наслідки мало підписання цього документу?

АКТ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЛЬВІВ, 30 ЧЕРВНЯ 1941 Р.

1. Волею Українського Народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України. Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її творця і вождя ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-більшовицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває увесь український народ не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава. Суверенна Українська Влада запевнить Українському Народові лад і порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння його потреб.

2. На західніх землях України твориться Українська Влада, яка підпорядкується Українському Національному Урядові, що створиться в столиці України - Києві з волі українського народу.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великонімецьчиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації. Українська Національна Революційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий справедливий лад у цілому світі. Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава!

Хай живе Організація Українських Націоналістів! Хай живе Провідник Організації Українських Націоналістів Степан Бандера!

Слава Україні! Героям Слава!

Ярослав Стецько, в. р. Голова Національних Зборів

*ОУН у світлі постанов Великих Зборів.
Конференцій та інших документів з боротьби.
1929-1955, - Мюнхен, 1955, С. 57-58*

Контрольні питання:

1. В яких історичних умовах виник цей документ?
2. Чи можливим було виконання всіх проголошених тез в тих історичних умовах? Свою відповідь аргументуйте.
3. Чому ОУН(б) співпрацювала з німецько-фашистським урядом? Яке Ваше ставлення до цього?
4. Як довго проіснувала ця держава? Якою була її подальша доля?

МЕМОРАНДУМ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ ЩОДО ВИМОГИ НІМЕЧЧИНИ ЛІКВІДУВАТИ УКРАЇНСЬКИЙ УРЯД БЕРЛІН, 14 СЕРПНЯ 1941 Р.(...)

Мета ОУН - Українська держава

Мета боротьби Організації Українських націоналістів (ОУН) - тільки Українська держава, але не така держава, в якій ОУН була б обов'язково керівною силою. ОУН підпорядковується Українській державі, а не навпаки. Для ОУН важливо, що український уряд існує як зовнішня ознака Української держави; їй не йдеться про якийсь визначений уряд, тобто про наперед визначених осіб. Якщо Німеччина проголосила б як одну зі своїх цілей у боротьбі проти більшовизму відновлення Української держави чи перебудову Східньої Європи на основі створення національних держав, то питання про існуючий український уряд було б поставлене зовсім по-іншому... Ліквідація існуючого Державного правління, що утворилося на українській землі згідно з волею українського народу, в ситуації, коли Німеччина не з'ясувала своєї позиції щодо встановлення Української держави, може вказувати тільки на той факт, що Німеччина не бажає існування Української держави. (...)

Акт 30 червня 1941 р. й українсько-німецьке співробітництво

(...) 8. Всі старання проведу ОУН увійти в контакт з німецькими політичними установами Райху, щоб погодити політичну основу й спільну тактику, залишилися безуспішними. Німецькі установи, з якими ОУН була в контакт, заявили про свою некомпетентність у цих справах, а напередодні війни сказали, що вирішення українського питання залежатиме від розвитку подій у самій Україні. Безпосередньо перед війною голова політичного бюро ОУН, теперішній голова Державного правління Ярослав Стецько намагався через повноважного представника ОУН у Берліні добитися переговорів із зовнішньополітичним відділом НСДАП у справі питань, які стосуються України. Ця спроба залишилася, на жаль, безуспішною, і ОУН не мала жодної можливості узгодити свою тактику і політичну лінію з належними німецькими політичними органами влади. Відповідальність за це не лежить у жодному випадку по стороні ОУН. Також у перші дні війни пан капітан проф. д-р Кох не спромігся дати жодної відповіді провідникові ОУН на питання політичного змісту.

Ставлення ОУН до Українського державного правління

Українське державне правління було створене з ініціативи ОУН, але це не означає, що цей уряд залежить від ОУН. (...) ОУН не має жодного законного права розв'язати Державне правління. Це може зробити лише українська законодавча Національна асамблея. ОУН і Державне правління - це сьогодні два незалежні один від одного фактори: уряд є понадпартійним, і він створений на всеукраїнській базі; в його склад входять представники як Східної України, так і Західної України (останні з Галичини і Волині). Голова Українського державного правління підпорядковується провідникові ОУН лише в організаційних (партійних) питаннях. Державному правлінню підпорядковувалась не лише ОУН і її члени, а й також українці різних політичних поглядів. (л.)

Резюме

ОУН вважає, що: (...) г) Ліквідація встановленого у Львові 30 червня 1941 р. Українського державного правління може завдати великої шкоди не лише для України, а й для Німеччини. На наш погляд, таке рішення тільки потурбувало б українсько-німецькі взаємини, дуже пошкодило б розпочатій відбудові на європейському Сході і мало б негативні наслідки не лише на політичний, але тим самим і на економічний розвиток та на співпрацю. Вимога, щоб ОУН розв'язала Українське Державне Правління, містить далекойдучі внутрішньополітичні наслідки: ця вимога означає, що в українському політичному житті ОУН зрікається своєї керівної позиції у визвольній боротьбі і державницьких прагненнях. (...)

Auswartiges Amt (AA).-Bonn / All. Akten, Pol. XIII, 24

Контрольні питання:

1. В зв'язку з якими історичними подіями виник цей документ?
2. Чому Німеччина не підтримала ідею ОУН щодо створення Української держави?
3. Чому на думку авторів документа ліквідація Української держави була негативним явищем «не лише для України, а й для Німеччини»?
4. Які історичні наслідки мав наведений документ?

УКАЗ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР ПРО ПЕРЕДАЧУ КРИМСЬКОЇ ОБЛАСТІ ІЗ СКЛАДУ РРФСР ДО СКЛАДУ УРСР

19 лютого 1954 р.

Враховуючись спільності економіки, територіальну більшість і тісні господарські і культурні зв'язки між Кримською областю і Українською РСР, Президія Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік постановляє:

Затвердити спільне подання Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської області із складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Голова Президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилов.

Секретар Президії Верховної Ради СРСР М. Пегов.

Радянська Україна - 1954 - 27 лютого.

Контрольні питання:

1. В зв'язку з чим Кримську область було передано до складу УРСР?
2. Яке історичне значення мала передача Криму до складу УРСР?

Политбюро ЦК КПСС сочло целесообразным опубликовать в журнале "Известия ЦК КПСС" доклад Первого секретаря ЦК КПСС Н. С. Хрущева на закрытом заседании XX съезда КПСС 25 февраля 1956 г. "О культе личности и его последствиях".¹

О КУЛЬТЕ ЛИЧНОСТИ И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯХ

Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов.Хрущева Н.С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза

25 февраля 1956 года

Товарищи! В Отчетном докладе Центрального Комитета партии XX съезду, в ряде выступлений делегатов съезда, а также и раньше на Пленумах ЦК КПСС, не мало говорилось о культе личности и его вредных последствиях.

После смерти Сталина Центральный Комитет партии стал строго и последовательно проводить курс на разъяснение недопустимости чуждого духу марксизма-ленинизма возвеличивания одной личности, превращения ее в какого-то сверхчеловека, обладающего сверхъестественными качествами, наподобие бога. Этот человек будто бы все знает, все видит, за всех думает, все может сделать; он непогрешим в своих поступках.

Такое понятие о человеке, и, говоря конкретно, о Сталине, культивировалось у нас много лет.

В настоящем докладе не ставится задача дать всестороннюю оценку жизни и деятельности Сталина. О заслугах Сталина еще при его жизни написано вполне достаточное количество книг, брошюр, исследований. Общеизвестна роль Сталина в подготовке и проведении социалистической революции, в гражданской войне, в борьбе за построение социализма в нашей стране. Это всем хорошо известно. Сейчас речь идет о вопросе, имеющем огромное значение и для настоящего и для будущего партии, - речь идет о том, как постепенно складывался культ личности Сталина, который превратился на определенном этапе в источник целого ряда крупнейших и весьма тяжелых извращений партийных принципов, партийной демократии, революционной законности.

В связи с тем, что не все еще представляют себе, к чему на практике приводил культ личности, какой огромный ущерб был причинен нарушением принципа коллективного руководства в партии и сосредоточением необъятной, неограниченной власти в руках одного лица, Центральный Комитет партии считает необходимым доложить XX съезду Коммунистической партии Советского Союза материалы по этому вопросу.

* * *

Разрешите, прежде всего, напомнить вам, как сурово осуждали классики марксизма-ленинизма всякое проявление культа личности. В письме к немецкому политическому деятелю Вильгельму Блосу Маркс заявлял:

"...Из неприязни ко всякому культу личности я во время существования Интернационала никогда не допускал до огласки многочисленные обращения, в которых признавались мои заслуги и которыми мне надоедали из разных стран, - я даже никогда не отвечал на них, разве только изредка за них отчитывал. Первое вступление Энгельса и мое в тайное общество коммунистов

произошло под тем условием, что из устава будет выброшено все, что содействует суеверному преклонению перед авторитетами (Лассаль впоследствии поступал как раз наоборот)" (Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XXVI, изд. 1-е, стр. 487-488).

Несколько позже Энгельс писал:

"И Маркс, и я, мы всегда были против всяких публичных демонстраций по отношению к отдельным лицам, за исключением только тех случаев, когда это имело какую-либо значительную цель; а больше всего мы были против таких демонстраций, которые при нашей жизни касались бы лично нас" (Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XXVIII, стр. 385).

Известна величайшая скромность гения революции Владимира Ильича Ленина. Ленин всегда подчеркивал роль народа, как творца истории, руководящую и организующую роль партии, как живого, самостоятельного организма, роль Центрального Комитета.

Марксизм не отрицает роли лидеров рабочего класса в руководстве революционно-освободительным движением.

Придавая большое значение роли вожаков и организаторов масс, Ленин, вместе с тем, беспощадно бичевал всякие проявления культа личности, вел непримиримую борьбу против чуждых марксизму эсеровских взглядов "героя" и "толпы", против попыток противопоставить "героя" массам, народу.

Ленин учил, что сила партии состоит в неразрывной связи с массами, в том, что за партией идет народ - рабочие, крестьяне, интеллигенция. "Только тот победит и удержит власть, - говорил Ленин, - кто верит в народ, кто окунется в родник живого народного творчества" (В. И. Ленин, т. 26, стр. 259)*.

* В докладе даются ссылки на 4-е издание Сочинений В. И. Ленина (Ред.).

Ленин с гордостью говорил о большевистской, коммунистической партии, как вожде и учителе народа, он призывал выносить на суд сознательных рабочих, на суд своей партии все важнейшие вопросы; он заявлял: "ей мы верим, в ней мы видим ум, честь и совесть нашей эпохи" (Соч., т. 25, стр. 239).

Ленин решительно выступал против всяких попыток умалить или ослабить руководящую роль партии в системе Советского государства. Он выработал большевистские принципы партийного руководства и нормы партийной жизни, подчеркнув, что высшим принципом партийного руководства является его коллективность. Еще в дореволюционные годы Ленин называл Центральный Комитет партии коллективом руководителей, хранителем и истолкователем принципов партии. "Принципы партии, - указывал Ленин, - блюдет от съезда до съезда и истолковывает их Центральный Комитет" (Соч., т. 13, стр. 116).

Подчеркивая роль Центрального Комитета партии, его авторитет, Владимир Ильич указывал: "Наш ЦК сложился в группу строго централизованную и высоко авторитетную..." (Соч., т. 33, стр. 443).

При жизни Ленина Центральный Комитет партии был подлинным выражением коллективного руководства партией и страной. Будучи воинствующим марксистом-революционером, всегда непримиримым в принципиальных вопросах, Ленин никогда не навязывал силой своих взглядов товарищам по работе. Он убеждал, терпеливо разъяснял свое мнение другим. Ленин всегда строго следил за тем, чтобы осуществлялись нормы партийной жизни, соблюдался Устав партии, своевременно созывались съезды партии, пленумы Центрального Комитета.

Помимо всего великого, что сделал В. И. Ленин для победы рабочего класса и трудового крестьянства, для победы нашей партии и претворения в жизнь идей научного коммунизма, его пронизательность проявилась и в том, что он своевременно подметил в Сталине именно те отрицательные качества, которые привели позднее к тяжелым последствиям. Озабоченный дальнейшими судьбами партии и Советского государства, В. И. Ленин дал совершенно правильную характеристику Сталину, указав при этом, что надо рассмотреть вопрос о перемещении Сталина с должности генерального секретаря в связи с тем, что Сталин слишком груб, недостаточно внимателен к товарищам, капризен и злоупотребляет властью.

В декабре 1922 года в своем письме к очередному съезду партии Владимир Ильич писал:

"Тов. Сталин, сделавшись генсеком, сосредоточил в своих руках необъятную власть, и я не уверен, сумеет ли он всегда достаточно осторожно пользоваться этой властью".

Это письмо - важнейший политический документ, известный в истории партии как "завещание" Ленина, - роздано делегатам XX съезда партии. Вы его читали и будете, вероятно, читать еще не раз. Вдумайтесь в простые ленинские слова, в которых выражена забота Владимира Ильича о партии, о народе, о государстве, о дальнейшем направлении политики партии.

Владимир Ильич говорил:

"Сталин слишком груб, и этот недостаток, вполне терпимый в среде и в общении между нами, коммунистами, становится нетерпимым в должности генсека. Поэтому я предлагаю товарищам обдумать способ перемещения Сталина с этого места и назначить на это место другого человека, который во всех других отношениях отличается от тов. Сталина только одним перевесом, именно, более терпим, более лоялен, более вежлив и более внимателен к товарищам, меньше капризности и т. д."

Этот ленинский документ был оглашен по делегациям XIII съезда партии, которые обсуждали вопрос о перемещении Сталина с поста генерального секретаря. Делегации высказались за оставление Сталина на этом посту, имея в виду, что он учтет критические замечания Владимира Ильича и сумеет исправить свои недостатки, которые внушали серьезные опасения Ленину.

Товарищи! Необходимо доложить съезду партии о двух новых документах, дополняющих ленинскую характеристику Сталина, данную Владимиром Ильичом в его "завещании".

Эти документы - письмо Надежды Константиновны Крупской председательствовавшему в то время в Политбюро Каменеву и личное письмо Владимира Ильича Ленину Сталину.

Зачитываю эти документы:

1. Письмо Н. К. Крупской:

"Лев Борисыч, по поводу коротенького письма, написанного мною под диктовку Влад. Ильича с разрешения врачей, Сталин позволил вчера по отношению ко мне грубейшую выходку. Я в партии не один день. За все 30 лет я не слышала ни от одного товарища ни одного грубого слова, интересы партии и Ильича мне не менее дороги, чем Сталину. Сейчас мне нужен максимум самообладания. О чем можно и о чем нельзя говорить с Ильичем, я знаю лучше всякого врача, т. к. знаю, что его волнует, что нет, и во всяком случае лучше Сталина. Я обращаюсь к Вам и к Григорию, как более близким товарищам В. И., и прошу оградить меня от грубого вмешательства в личную жизнь, недостойной брани и угроз. В единогласном решении контрольной комиссии, которой позволяет себе грозить Сталин, я не сомневаюсь, но у меня нет ни сил, ни времени,

которые я могла бы тратить на эту глупую склоку. Я тоже живая и нервы напряжены у меня до крайности. Н. Крупская".

Это письмо было написано Надеждой Константиновной 23 декабря 1922 года. Через два с половиной месяца, в марте 1923 года, Владимир Ильич Ленин направил Сталину следующее письмо:

2. Письмо В. И. Ленина. "Товарищу СТАЛИНУ. Копия: Каменеву и Зиновьеву. Уважаемый т. Сталин, Вы имели грубость позвать мою жену к телефону и обругать ее. Хотя она Вам и выразила согласие забыть сказанное, но тем не менее этот факт стал известен через нее же Зиновьеву и Каменеву. Я не намерен забывать так легко то, что против меня сделано, а нечего и говорить, что сделанное против жены я считаю сделанным и против меня. Поэтому прошу Вас взвесить, согласны ли Вы взять сказанное назад и извиниться или предпочитаете порвать между нами отношения. (Движение в зале.) С уважением: Ленин. 5-го марта 1923 года".

Товарищи! Я не буду комментировать эти документы. Они красноречиво говорят сами за себя. Если Сталин мог так вести себя при жизни Ленина, мог так относиться к Надежде Константиновне Крупской, которую партия хорошо знает и высоко ценит как верного друга Ленина и активного борца за дело нашей партии с момента ее зарождения, то можно представить себе, как обращался Сталин с другими работниками. Эти его отрицательные качества все более развивались и за последние годы приобрели совершенно нетерпимый характер.

Как показали последующие события, тревога Ленина не была напрасной: Сталин первое время после кончины Ленина еще считался с его указаниями, а затем стал пренебрегать серьезными предупреждениями Владимира Ильича.

Если проанализировать практику руководства партией и страной со стороны Сталина, вдуматься во все то, что было допущено Сталиным, убеждаешься в справедливости опасений Ленина. Те отрицательные черты Сталина, которые при Ленине проступали только в зародышевом виде, развились в последние годы в тяжкие злоупотребления властью со стороны Сталина, что причинило неисчислимый ущерб нашей партии.

Мы должны серьезно разобрать и правильно проанализировать этот вопрос для того, чтобы исключить всякую возможность повторения даже какого-либо подобия того, что имело место при жизни Сталина, который проявлял полную нетерпимость к коллективности в руководстве и работе, допускал грубое насилие над всем, что не только противоречило ему, но что казалось ему, при его капризности и деспотичности, противоречащим его установкам. Он действовал не путем убеждения, разъяснения, кропотливой работы с людьми, а путем навязывания своих установок, путем требования безоговорочного подчинения его мнению. Тот, кто сопротивлялся этому или старался доказывать свою точку зрения, свою правоту, тот был обречен на исключение из руководящего коллектива с последующим моральным и физическим уничтожением. Это особенно проявилось в период после XVII съезда партии, когда жертвами деспотизма Сталина оказались многие честные, преданные делу коммунизма, выдающиеся деятели партии и рядовые работники партии.

Следует сказать, что партия провела большую борьбу против троцкистов, правых, буржуазных националистов, идейно разгромила всех врагов ленинизма. Эта идейная борьба была проведена успешно, в ходе ее партия еще более окрепла и закалилась. И здесь Сталин сыграл свою положительную роль.

Партия провела большую идейную политическую борьбу против тех людей в своих рядах, которые выступали с антиленинскими положениями, с враждебной партией и делу социализма политической линией. Это была упорная, тяжелая, но необходимая борьба, потому что

политическая линия и троцкистско-зиновьевского блока и бухаринцев по существу вела к реставрации капитализма, к капитуляции перед мировой буржуазией. Представим себе на минуту, что бы получилось, если бы у нас в партии в 1928-1929 годах победила политическая линия правого уклона, ставка на "ситцевую индустриализацию", ставка на кулака и тому подобное. У нас не было бы тогда мощной тяжелой индустрии, не было бы колхозов, мы оказались бы обезоруженными и бессильными перед капиталистическим окружением.

Вот почему партия вела непримиримую борьбу с идейных позиций, разъясняла всем членам партии и беспартийным массам, в чем вред и опасность антиленинских выступлений троцкистской оппозиции и правых оппортунистов. И эта огромная работа по разъяснению линии партии дала свои плоды: и троцкисты, и правые оппортунисты были политически изолированы, подавляющее большинство партии поддержало ленинскую линию, и партия сумела вдохновить и организовать трудящихся на проведение в жизнь ленинской линии партии, на построение социализма.

Обращает на себя внимание то обстоятельство, что даже в разгар ожесточенной идейной борьбы против троцкистов, зиновьевцев, бухаринцев и других - к ним не применялись крайние репрессивные меры. Борьба велась на идейной основе. Но через несколько лет, когда социализм был уже в основном построен в нашей стране, когда были в основном ликвидированы эксплуататорские классы, когда коренным образом изменилась социальная структура советского общества, резко сократилась социальная база для враждебных партий, политических течений и групп, когда идейные противники партии были политически давно уже разгромлены, против них начались репрессии.

И именно в этот период (1935-1937-1938 гг.) сложилась практика массовых репрессий по государственной линии сначала против противников ленинизма - троцкистов, зиновьевцев, бухаринцев, давно уже политически разбитых партией, а затем и против многих честных коммунистов, против тех кадров партии, которые вынесли на своих плечах гражданскую войну, первые, самые трудные годы индустриализации и коллективизации, которые активно боролись против троцкистов и правых, за ленинскую линию партии.

Сталин ввел понятие "враг народа". Этот термин сразу освобождал от необходимости всяких доказательств идейной неправоты человека или людей, с которыми ты ведешь полемику: он давал возможность всякого, кто в чем-то не согласен со Сталиным, кто был только заподозрен во враждебных намерениях, всякого, кто был просто оклеветан, подвергнуть самым жестоким репрессиям, с нарушением всяких норм революционной законности. Это понятие "враг народа" по существу уже снимало, исключало возможность какой-либо идейной борьбы или выражения своего мнения по тем или иным вопросам даже практического значения. Основным и, по сути дела, единственным доказательством вины делалось, вопреки всем нормам современной юридической науки, "признание" самого обвиняемого, причем это "признание", как показала затем проверка, получалось путем физических мер воздействия на обвиняемого.

Это привело к вопиющим нарушениям революционной законности, к тому, что пострадали многие совершенно ни в чем не виновные люди, которые в прошлом выступали за линию партии.

Следует сказать, что и в отношении людей, которые в свое время выступали против линии партии, часто не было достаточно серьезных оснований, чтобы их физически уничтожить. Для обоснования физического уничтожения таких людей и была введена формула "враг народа".

Ведь многие лица, которых впоследствии уничтожили, объявив их врагами партии и народа, при жизни В. И. Ленина работали вместе с Лениным. Некоторые из них и при Ленине делали ошибки, но, несмотря на это, Ленин использовал их на работе, поправлял, стремился к тому, чтобы они оставались в рамках партийности, вел их за собой.

В этой связи следует ознакомить делегатов съезда партии с неопубликованной запиской В. И. Ленина в Политбюро ЦК в октябре 1920 года. Определяя задачи Контрольной Комиссии, Ленин писал, что эту Комиссию необходимо сделать настоящим "органом партийной и пролетарской совести".

"К[а]к особое задание Ко[нтрольной] К[омиссии], рекомендовать внимательно-индивидуализирующее отношение, часто даже прямое своего рода лечение по отношению к представителям т[ак] н[азываемой] оппозиции, потерпевшим психол[огический] кризис в связи с неудачами в их советской или партийной карьере. Надо постараться успокоить их, объяснить им дело товарищески, подыскать им (без способа показывания) подходящую к их психологическ[им] особенностям работу, дать в этом пункте советы и указания Оргбюро цека и т.п."

Всем хорошо известно, как непримирим был Ленин к идейным противникам марксизма, к тем, кто уклонялся от правильной партийной линии. В то же время Ленин, как это видно из зачитанного документа, из всей практики его руководства партией, требовал самого внимательного партийного подхода к людям, которые проявляли колебания, имели отступления от партийной линии, но которых можно было вернуть на путь партийности. Ленин советовал терпеливо воспитывать таких людей, не прибегая к крайним мерам.

В этом проявлялась мудрость Ленина в подходе к людям, в работе с кадрами.

Совсем иной подход был характерен для Сталина. Сталину были совершенно чужды ленинские черты - проводить терпеливую работу с людьми, упорно и кропотливо воспитывать их, уметь повести за собой людей не путем принуждения, а оказывая на них воздействие всем коллективом с идейных позиций. Он отбрасывал ленинский метод убеждения и воспитания, переходил с позиций идейной борьбы на путь административного подавления, на путь массовых репрессий, на путь террора. Он действовал все шире и настойчивее через карательные органы, часто нарушая при этом все существующие нормы морали и советские законы.

Произвол одного лица поощрял и допускал произвол других лиц. Массовые аресты и ссылки тысяч и тысяч людей, казни без суда и нормального следствия порождали неуверенность в людях, вызывали страх и даже озлобление.

Это, конечно, не способствовало сплочению рядов партии, всех слоев трудового народа, а, наоборот, приводило к уничтожению, отсечению от партии честных, но неугодных Сталину работников.

Наша партия вела борьбу за претворение в жизнь ленинских планов построения социализма. Это была идейная борьба. Если бы в этой борьбе был проявлен ленинский подход, умелое сочетание партийной принципиальности с чутким и внимательным отношением к людям, желание не оттолкнуть, не потерять людей, а привлечь их на свою сторону, то мы, вероятно, не имели бы такого грубого нарушения революционной законности, применения методов террора в отношении многих тысяч людей. Исключительные меры были бы применены только к тем лицам, которые совершили действительные преступления против советского строя.

Обратимся к некоторым фактам истории.

В дни, предшествовавшие Октябрьской революции, два члена ЦК партии большевиков - Каменев и Зиновьев выступили против ленинского плана вооруженного восстания. Более того, 18 октября в меньшевистской газете "Новая жизнь" они опубликовали свое заявление о подготовке большевиками восстания и о том, что они считают восстание авантюрой. Каменев и Зиновьев раскрыли тем самым перед врагами решение ЦК о восстании, об организации этого восстания в ближайшее время.

Это было изменой делу партии, делу революции. В. И. Ленин в связи с этим писал: "Каменев и Зиновьев выдали Родзянке и Керенскому решение ЦК своей партии о вооруженном восстании..." (Соч., т. 26, стр. 194). Он поставил перед ЦК вопрос об исключении Зиновьева и Каменева из партии.

Но после свершения Великой Октябрьской социалистической революции, как известно, Зиновьев и Каменев были выдвинуты на руководящие посты. Ленин привлекал их к выполнению ответственных поручений партии, к активной работе в руководящих партийных и советских органах. Известно, что Зиновьев и Каменев при жизни В. И. Ленина совершили не мало других крупных ошибок. В своем "завещании" Ленин предупреждал, что "октябрьский эпизод Зиновьева и Каменева, конечно, не являлся случайностью". Но Ленин не ставил вопроса об их аресте и, тем более, о их расстреле.

Или возьмем, к примеру, троцкистов. Сейчас, когда прошел достаточный исторический срок, мы можем говорить о борьбе с троцкистами вполне спокойно и довольно объективно разобраться в этом деле. Ведь вокруг Троцкого были люди, которые отнюдь не являлись выходцами из среды буржуазии. Часть из них была партийной интеллигенцией, а некоторая часть - из рабочих. Можно было бы назвать целый ряд людей, которые в свое время примыкали к троцкистам, но они же принимали и активное участие в рабочем движении до революции и в ходе самой Октябрьской социалистической революции, и в укреплении завоеваний этой величайшей революции. Многие из них порвали с троцкизмом и перешли на ленинские позиции. Разве была необходимость физического уничтожения таких людей? Мы глубоко уверены, что если бы жив был Ленин, то такой крайней меры в отношении многих из них не было бы принято.

Таковы лишь некоторые факты истории. А разве можно сказать, что Ленин не решался применять к врагам революции, когда это действительно требовалось, самые жестокие меры? Нет, этого никто сказать не может. Владимир Ильич требовал жестокой расправы с врагами революции и рабочего класса и, когда возникала необходимость, пользовался этими мерами со всей беспощадностью. Вспомните хотя бы борьбу В. И. Ленина против эсеровских организаторов антисоветских восстаний, против контрреволюционного кулачества в 1918 году и других, когда Ленин, без колебания, принимал самые решительные меры по отношению к врагам. Но Ленин пользовался такими мерами против действительно классовых врагов, а не против тех, которые ошибаются, которые заблуждаются, которых можно путем идейного воздействия на них повести за собой и даже сохранить в руководстве.

Ленин применял суровые меры в самых необходимых случаях, когда в наличии были эксплуататорские классы, бешено сопротивлявшиеся революции, когда борьба по принципу "кто - кого" неизбежно принимала самые острые формы, вплоть до гражданской войны. Сталин же применял самые крайние меры, массовые репрессии уже тогда, когда революция победила, когда укрепилось Советское государство, когда эксплуататорские классы были уже ликвидированы и социалистические отношения утвердились во всех сферах народного хозяйства, когда наша партия политически окрепла и закалилась как количественно, так и идейно. Ясное дело, что здесь были проявлены со стороны Сталина в целом ряде случаев нетерпимость, грубость, злоупотребление властью. Вместо доказательств своей политической правоты и мобилизации масс, он нередко шел по линии репрессий и физического уничтожения не только действительных врагов, но и людей, которые не совершали преступлений против партии и Советской власти. В этом никакой мудрости нет, кроме проявления грубой силы, что так беспокоило В. И. Ленина.

Центральный Комитет партии за последнее время, особенно после разоблачения банды Берия, рассмотрел ряд дел, сфабрикованных этой бандой. При этом обнаружилась весьма неприглядная картина грубого произвола, связанного с неправильными действиями Сталина. Как показывают факты, Сталин, воспользовавшись неограниченной властью, допускал немало злоупотреблений, действуя от имени ЦК, не спрашивая мнения членов ЦК и даже членов

Политбюро ЦК, зачастую не ставя их в известность о единолично принимаемых Сталиным решениях по очень важным партийным и государственным вопросам.

* * *

Рассматривая вопрос о культе личности, нам необходимо прежде всего выяснить, какой ущерб это нанесло интересам нашей партии.

Владимир Ильич Ленин всегда подчеркивал роль и значение партии в руководстве социалистическим государством рабочих и крестьян, видя в этом главное условие успешного строительства социализма в нашей стране. Указывая на огромную ответственность большевистской партии, как правящей партии Советского государства, Ленин призывал к строжайшему соблюдению всех норм партийной жизни, к осуществлению принципов коллективности руководства партией и страной.

Коллективность руководства вытекает из самой природы нашей партии, построенной на началах демократического централизма. "Это значит, - говорил Ленин, - что все дела партии ведут, прямо или через представителей, все члены партии, на равных правах и без всякого исключения; причем все должностные лица, все руководящие коллегии, все учреждения партии - выборные, подотчетные, сменяемые" (Соч., т. 11, стр. 396).

Известно, что сам Ленин показывал пример строжайшего соблюдения этих принципов. Не было такого важного вопроса, по которому Ленин принимал бы решение единолично, не посоветовавшись и не получив одобрения большинства членов ЦК или членов Политбюро ЦК.

В самые трудные для нашей партии и страны периоды Ленин считал необходимым регулярно проводить съезды, конференции партии, пленумы ее Центрального Комитета, на которых обсуждались все важнейшие вопросы и принимались всесторонне разработанные коллективом руководителей решения.

Вспомним, например, 1918 год, когда над страной нависла угроза нашествия империалистических интервентов. В этих условиях был созван VII съезд партии для обсуждения жизненно важного и неотложного вопроса - о мире. В 1919 году, в разгар гражданской войны, созывается VIII съезд партии, на котором была принята новая программа партии, решены такие важные вопросы, как вопрос об отношении к основным массам крестьянства, о строительстве Красной Армии, о руководящей роли партии в работе Советов, об улучшении социального состава партии и другие. В 1920 году созывается IX съезд партии, определивший задачи партии и страны в области хозяйственного строительства. В 1921 году на X съезде партии были приняты разработанная Лениным новая экономическая политика и историческое решение "О единстве партии".

При жизни Ленина съезды партии проводились регулярно, на каждом крутом повороте в развитии партии и страны Ленин считал прежде всего необходимым широкое обсуждение партией коренных вопросов внутренней и внешней политики, партийного и государственного строительства.

Весьма характерно, что свои последние статьи, письма и заметки Ленин адресовал именно партийному съезду, как высшему органу партии. От съезда к съезду Центральный Комитет партии выступал как высокоавторитетный коллектив руководителей, строго соблюдающий принципы партии и проводящий в жизнь ее политику.

Так было при жизни Ленина.

Соблюдались ли эти священные для нашей партии ленинские принципы после кончины Владимира Ильича?

Если в первые годы после смерти Ленина съезды партии и пленумы ЦК проводились более или менее регулярно, то позднее, когда Сталин начал все более злоупотреблять властью, эти принципы стали грубо нарушаться. Особенно это проявилось за последние полтора десятка лет его жизни. Разве можно считать нормальным тот факт, что между XVIII и XIX съездами партии прошло более тринадцати лет, в течение которых наша партия и страна пережили столько событий? Эти события настоятельно требовали принятия партией решений по вопросам обороны страны в условиях Отечественной войны и по вопросам мирного строительства в послевоенные годы. Даже после окончания войны съезд не собирался более семи лет.

Почти не созывались пленумы Центрального Комитета. Достаточно сказать, что за все годы Великой Отечественной войны фактически не было проведено ни одного Пленума ЦК. Правда, была попытка созвать Пленум ЦК в октябре 1941 года, когда в Москву со всей страны были специально вызваны члены ЦК. Два дня они ждали открытия Пленума, но так и не дождались. Сталин даже не захотел встретиться и побеседовать с членами Центрального Комитета. Этот факт говорит о том, насколько был деморализован Сталин в первые месяцы войны и как высокомерно и пренебрежительно относился он к членам ЦК.

В этой практике нашло свое выражение игнорирование со стороны Сталина норм партийной жизни, попрание им ленинского принципа коллективности партийного руководства.

Произвол Сталина по отношению к партии, к ее Центральному Комитету особенно проявился после XVII съезда партии, состоявшегося в 1934 году.

Центральный Комитет, располагая многочисленными фактами, свидетельствующими о грубом произволе в отношении партийных кадров, выделил партийную комиссию Президиума ЦК, которой поручил тщательно разобраться в вопросе о том, каким образом оказались возможными массовые репрессии против большинства состава членов и кандидатов Центрального Комитета партии, избранного XVII съездом ВКП(б).

Комиссия ознакомилась с большим количеством материалов в архивах НКВД, с другими документами и установила многочисленные факты фальсифицированных дел против коммунистов, ложных обвинений, вопиющих нарушений социалистической законности, в результате чего погибли невинные люди. Выясняется, что многие партийные, советские, хозяйственные работники, которых объявили в 1937-1938 годах "врагами", в действительности никогда врагами, шпионами, вредителями и т. п. не являлись, что они, по существу, всегда оставались честными коммунистами, но были оклеветаны, а иногда, не выдержав зверских истязаний, сами на себя наговаривали (под диктовку следователей-фальсификаторов) всевозможные тяжкие и невероятные обвинения. Комиссия представила в Президиум ЦК большой документальный материал о массовых репрессиях против делегатов XVII партийного съезда и членов Центрального Комитета, избранного этим съездом. Этот материал был рассмотрен Президиумом Центрального Комитета.

Установлено, что из 139 членов и кандидатов в члены Центрального Комитета партии, избранных на XVII съезде партии, было арестовано и расстреляно (главным образом в 1937-1938 гг.) 98 человек, то есть 70 процентов. (Шум возмущения в зале.)

Что собой представлял состав делегатов XVII съезда? Известно, что 80 процентов состава участников XVII съезда с правом решающего голоса вступили в партию в годы революционного подполья и гражданской войны, то есть до 1920 года включительно. По социальному положению основную массу делегатов съезда составляли рабочие (60 процентов делегатов с правом решающего голоса).

Поэтому совершенно немыслимо было, чтобы съезд такого состава избрал Центральный Комитет, в котором большинство оказалось бы врагами партии. Только в результате того, что честные коммунисты были оклеветаны и обвинения к ним были фальсифицированы, что были допущены чудовищные нарушения революционной законности, 70 процентов членов и кандидатов ЦК, избранных XVII съездом, были объявлены врагами партии и народа.

Такая судьба постигла не только членов ЦК, но и большинство делегатов XVII съезда партии. Из 1966 делегатов съезда с решающим и совещательным голосом было арестовано по обвинению в контрреволюционных преступлениях значительно больше половины - 1108 человек. Уже один этот факт говорит, насколько нелепыми, дикими, противоречащими здравому смыслу были обвинения в контрреволюционных преступлениях, предъявленные, как теперь выясняется, большинству участников XVII съезда партии. (Шум возмущения в зале.)

Нужно напомнить, что XVII съезд партии вошел в историю как съезд победителей. Делегатами съезда были избраны активные участники строительства нашего социалистического государства, многие из них вели самоотверженную борьбу за дело партии в дореволюционные годы в подполье и на фронтах гражданской войны, они храбро дрались с врагами, не раз смотрели в глаза смерти и не дрогнули. Как же можно поверить, чтобы такие люди в период после политического разгрома зиновьевцев, троцкистов и правых, после великих побед социалистического строительства оказались "двурушниками", перешли в лагерь врагов социализма?

Это произошло в результате злоупотребления властью со стороны Сталина, который начал применять массовый террор против кадров партии.

Почему массовые репрессии против актива все больше усиливались после XVII съезда партии? Потому, что Сталин к этому времени настолько возвысился над партией и над народом, что он уже совершенно не считался ни с Центральным Комитетом, ни с партией. Если до XVII съезда он еще признавал мнение коллектива, то после полного политического разгрома троцкистов, зиновьевцев, бухаринцев, когда в результате этой борьбы и побед социализма было достигнуто сплочение партии, сплочение народа, Сталин все больше и больше перестал считаться с членами ЦК партии и даже с членами Политбюро. Сталин полагал, что он может теперь сам вершить все дела, а остальные нужны ему как статисты, всех других он держал в таком положении, что они должны были только слушать и восхвалять его.

После злодейского убийства С. М. Кирова начались массовые репрессии и грубые нарушения социалистической законности. Вечером 1 декабря 1934 года по инициативе Сталина (без решения Политбюро - это было оформлено опросом только через 2 дня было подписано секретарем Президиума ЦИК Енукидзе следующее постановление:

"1) Следственным властям - вести дела обвиняемых в подготовке или совершении террористических актов ускоренным порядком;

2) Судебным органам - не задерживать исполнения приговоров о высшей мере наказания из-за ходатайств преступников данной категории о помиловании, так как Президиум ЦИК Союза ССР не считает возможным принимать подобные ходатайства к рассмотрению;

3) Органам Наркомавнудела - приводить в исполнение приговора о высшей мере наказания в отношении преступников названных выше категорий немедленно по вынесении судебных приговоров".

Это постановление послужило основанием для массовых нарушений социалистической законности. Во многих фальсифицированных следственных делах обвиняемым приписывалась "подготовка" террористических актов, и это лишало обвиняемых какой-либо возможности

проверки их дел даже тогда, когда они на суде отказывались от вынужденных своих "признаний" и убедительно опровергали предъявленные им обвинения.

Следует сказать, что обстоятельства, связанные с убийством т. Кирова, до сих пор таят в себе много непонятого и загадочного и требуют самого тщательного расследования. Есть основания думать, что убийце Кирова - Николаеву кто-то помогал из людей, обязанных охранять Кирова. За полтора месяца до убийства Николаев был арестован за подозрительное поведение, но был выпущен и даже не обыскан. Крайне подозрительным является то обстоятельство, что когда прикрепленного к Кирову чекиста 2 декабря 1934 года везли на допрос, он оказался убитым при "аварии" автомашины, причем никто из сопровождающих его лиц при этом не пострадал. После убийства Кирова руководящие работники Ленинградского НКВД были сняты с работы и подвергнуты очень мягким наказаниям, но в 1937 году были расстреляны. Можно думать, что их расстреляли затем, чтобы замести следы организаторов убийства Кирова. (Движение в зале.)

Массовые репрессии резко усилились с конца 1936 года после телеграммы Сталина и Жданова из Сочи от 25 сентября 1936 года, адресованной Кагановичу, Молотову и другим членам Политбюро, в которой говорилось следующее:

"Считаем абсолютно необходимым и срочным делом назначение т. Ежова на пост наркомвнудела. Ягода явным образом оказался не на высоте своей задачи в деле разоблачения троцкистско-зиновьевского блока. ОГПУ опоздал в этом деле на 4 года. Об этом говорят все партработники и большинство областных представителей НКВД". Следует кстати заметить, что с партработниками Сталин не встречался и поэтому мнение их знать не мог.

Эта сталинская установка о том, что "НКВД опоздал на 4 года" с применением массовых репрессий, что надо быстро "наверстать" упущенное, прямо толкала работников НКВД на массовые аресты и расстрелы.

Приходится отметить, что эта установка была навязана и февральско-мартовскому пленуму ЦК ВКП(б) 1937 года. В резолюции Пленума по докладу Ежова "Уроки вредительства, диверсий и шпионажа японо-немецко-троцкистских агентов" говорилось:

"Пленум ЦК ВКП(б) считает, что все факты, выявленные в ходе следствия по делам антисоветского троцкистского центра и его сторонников на местах, показывают, что с разоблачением этих злейших врагов народа Наркомвнудел запоздал, по крайней мере, на 4 года".

Массовые репрессии проводились в то время под флагом борьбы с троцкистами. Представляли ли в действительности в это время троцкисты такую опасность для нашей партии и Советского государства? Следует напомнить, что в 1927 году, накануне XV съезда партии, за троцкистско-зиновьевскую оппозицию голосовало всего лишь 4 тыс. человек, тогда как за линию партии голосовало 724 тысячи. За 10 лет, которые прошли с XV съезда партии до февральско-мартовского Пленума ЦК, троцкизм был полностью разгромлен, многие бывшие троцкисты отказались от своих прежних взглядов и работали на различных участках социалистического строительства. Ясно, что оснований для массового террора в стране в условиях победы социализма не было.

В докладе Сталина на февральско-мартовском пленуме ЦК 1937 года "О недостатках партийной работы и мерах ликвидации троцкистских и иных двурушников" была сделана попытка теоретически обосновать политику массовых репрессий под тем предлогом, что по мере нашего продвижения вперед к социализму классовая борьба должна якобы все более и более обостряться. При этом Сталин утверждал, что так учит история, так учит Ленин.

На самом же деле Ленин указывал, что применение революционного насилия вызывается необходимостью подавить сопротивление эксплуататорских классов, и эти указания Ленина

относились к тому периоду, когда существовали и были сильны эксплуататорские классы. Как только политическая обстановка в стране улучшилась, как только в январе 1920 года был взят Ростов Красной Армией и была одержана главная победа над Деникиным, Ленин дал указание Дзержинскому об отмене массового террора и об отмене смертной казни. Ленин следующим образом обосновал это важное политическое мероприятие советской власти в своем докладе на сессии ВЦИК 2 февраля 1920 года:

"Террор был нам навязан терроризмом Антанты, когда всемирно-могущественные державы обрушились на нас своими полчищами, не останавливаясь ни перед чем. Мы не могли бы продержаться и двух дней, если бы на эти попытки офицеров и белогвардейцев не ответили беспощадным образом, и это означало террор, но это было навязано нам террористическими приемами Антанты. И как только мы одержали решительную победу, еще до окончания войны, тотчас же после взятия Ростова, мы отказались от применения смертной казни и этим показали, что к своей собственной программе мы относимся так, как обещали. Мы говорим, что применение насилия вызывается задачей подавить эксплуататоров, подавить помещиков и капиталистов; когда это будет разрешено, мы от всяких исключительных мер отказываемся. Мы доказали это на деле" (Соч., т. 30, стр. 303-304).

Сталин отступил от этих прямых и ясных программных указаний Ленина. После того, как были уже ликвидированы все эксплуататорские классы в нашей стране и не было никаких сколько-нибудь серьезных оснований для массового применения исключительных мер, для массового террора, Сталин ориентировал партию, ориентировал органы НКВД на массовый террор.

Этот террор оказался фактически направленным не против остатков разбитых эксплуататорских классов, а против честных кадров партии и Советского государства, которым предъявлялись ложные, клеветнические, бессмысленные обвинения в "двурушничестве", "шпионаже", "вредительстве", подготовке каких-либо выдуманных "покушений" и т. п.

На февральско-мартовском Пленуме ЦК (1937 г.) в выступлениях ряда членов ЦК по существу высказывались сомнения в правильности намечавшегося курса на массовые репрессии под предлогом борьбы с "двурушниками".

Наиболее ярко эти сомнения были выражены в выступлении тов. Постышева. Он говорил:

"Я рассуждал: прошли такие крутые годы борьбы, гнилые члены партии ломались или уходили к врагам, здоровые дрались за дело партии. Это – годы индустриализации, коллективизации. Я никак не предполагал, что, пройдя этот крутой период, Карпов и ему подобные попадут в лагерь врага. (Карпов - это работник ЦК партии Украины, которого хорошо знал Постышев). А вот по показаниям якобы Карпов с 1934 года был завербован троцкистами. Я лично думаю, что в 1934 году здоровому члену партии, который прошел длительный путь ожесточенной борьбы с врагами за дело партии, за социализм, попасть в стан врагов невероятно. Я этому не верю... Я себе не представляю, как можно пройти тяжелые годы с партией и потом в 1934 году пойти к троцкистам. Странно это..." (Движение в зале.)

Используя установку Сталина о том, что чем ближе к социализму, тем больше будет и врагов, используя резолюцию февральско-мартовского Пленума ЦК по докладу Ежова, провокаторы, пробравшиеся в органы государственной безопасности, а также бессовестные карьеристы стали прикрывать именем партии массовый террор против кадров партии и Советского государства, против рядовых советских граждан. Достаточно сказать, что количество арестованных по обвинению в контрреволюционных преступлениях увеличилось в 1937 году по сравнению с 1936 годом более чем в десять раз!

Известно, какой грубый произвол допускался также в отношении руководящих работников партии. Устав партии, принятый XVII съездом, исходил из ленинских указаний периода

X съезда партии и говорил, что условием применения к членам ЦК, кандидатам в члены ЦК и членам Комиссии партийного контроля такой крайней меры, как исключение из партии, "должен быть созыв Пленума ЦК с приглашением всех кандидатов в члены ЦК и всех членов Комиссии партийного контроля", что только при условии, если такое общее собрание ответственных руководителей партии двумя третями голосов признает это необходимым, могло состояться исключение из партии члена или кандидата ЦК.

Большинство членов и кандидатов ЦК, избранных XVII съездом и подвергшихся арестам в 1937-1938 годах, были исключены из партии незаконно, с грубым нарушением Устава партии, поскольку вопрос об их исключении не ставился на обсуждение Пленума ЦК.

Теперь, когда расследованы дела в отношении некоторых из этих мнимых "шпионов" и "вредителей", установлено, что эти дела являются фальсифицированными. Признания многих арестованных людей, обвиненных во вражеской деятельности, были получены путем жестоких, бесчеловечных истязаний.

В то же время Сталин, как сообщают члены Политбюро того времени, не рассылал им заявлений ряда оклеветанных политических деятелей, когда те отказывались от своих показаний на суде Военной коллегии и просили объективно расследовать их дело. А таких заявлений было немало, и Сталин, несомненно, был ознакомлен с ними.

Центральный Комитет считает необходимым доложить съезду о ряде фальсифицированных "дел" против членов Центрального Комитета партии, избранных на XVII партийном съезде.

Примером гнусной провокации, злостной фальсификации и преступных нарушений революционной законности является дело бывшего кандидата в члены Политбюро ЦК, одного из видных деятелей партии и Советского государства т. Эйхе, члена партии с 1905 года. (Движение в зале.)

Тов. Эйхе был арестован 29 апреля 1938 года по клеветническим материалам без санкции прокурора СССР, которая была получена лишь через 15 месяцев после ареста.

Следствие по делу Эйхе проводилось в обстановке грубейших извращений советской законности, произвола и фальсификации.

Эйхе под пытками понуждали подписывать заранее составленные следователями протоколы допросов, в которых возводились обвинения в антисоветской деятельности против него самого и ряда видных партийных и советских работников.

1 октября 1939 года Эйхе обратился с заявлением на имя Сталина, в котором категорически отрицал свою виновность и просил разобраться с его делом. В заявлении он писал:

"Нет более горькой муки, как сидеть в тюрьме при строе, за который всегда боролся".

Сохранилось второе заявление Эйхе, посланное им Сталину 27 октября 1939 года, в котором он убедительно, опираясь на факты, опровергает предъявленные ему клеветнические обвинения, показывает, что эти провокационные обвинения являются, с одной стороны, делом действительных троцкистов, санкцию на арест которых он, как первый секретарь Западно-Сибирского крайкома партии, давал, и которые сговорились отомстить ему, а с другой стороны, результатом грязной фальсификации вымышленных материалов следователями.

Эйхе писал в своем заявлении:

"25 октября с. г. мне объявили об окончании следствия по моему делу и дали возможность ознакомиться со следственным материалом. Если бы я был виноват, хотя бы в сотой доле хотя одного из предъявленных мне преступлений, я не посмел бы к Вам обратиться с этим предсмертным заявлением, но я не совершил ни одного из инкриминируемых мне преступлений и никогда у меня не было ни тени подлости на душе. Я Вам никогда в жизни не говорил ни полслова неправды и теперь, находясь обеими ногами в могиле, я Вам тоже не вру. Все мое дело - это образец провокации, клеветы и нарушения элементарных основ революционной законности...

...Имеющиеся в следственном моем деле обличающие меня показания не только нелепы, но содержат по ряду моментов клевету на ЦК ВКП(б) и СНК, так как принятые не по моей инициативе и без моего участия правильные решения ЦК ВКП(б) и СНК изображаются вредительскими актами контрреволюционной организации, проведенными по моему предложению...

Теперь я перехожу к самой позорной странице своей жизни и к моей действительно тяжкой вине перед партией и перед Вами. Это о моих признаниях в контрреволюционной деятельности... Дело обстояло так: не выдержав истязаний, которые применили ко мне Ушаков и Николаев, особенно первый, который ловко пользовался тем, что у меня после перелома еще плохо заросли позвоночники и причинял мне невыносимую боль, заставили меня оклеветать себя и других людей.

Большинство моих показаний подсказаны или продиктованы Ушаковым и остальные я по памяти переписывал материалы НКВД по Западной Сибири, приписывая все эти приведенные в материалах НКВД факты себе. Если в творимой Ушаковым и мною подписанной легенде что-нибудь не клеилось, то меня заставляли подписывать другой вариант. Так было с Рухимовичем, которого сперва записали в запасной центр, а потом, даже не говоря мне ничего, вычеркнули, так же было с председателем запасного центра, созданного якобы Бухариным в 1935 году. Сперва я записал себя, но потом мне предложили записать Межлаука, и многие другие моменты...

...Я Вас прошу и умоляю поручить доследовать мое дело, и это не ради того, чтобы меня щадили, а ради того, чтобы разоблачить гнусную провокацию, которая, как змея, опутала многих людей, в частности и из-за моего малодушия и преступной клеветы. Вам и партии я никогда не изменял. Я знаю, что погибаю из-за гнусной, подлой работы врагов партии и народа, которые создали провокацию против меня". (Дело Эйхе. т. 1, пакет.)

Казалось бы, такое важное заявление должно было быть обязательно обсуждено в ЦК. Но этого не произошло, заявление было направлено Берия, и жестокая расправа над оклеветанным кандидатом в члены Политбюро тов. Эйхе продолжалась.

2 февраля 1940 года Эйхе был предан суду. В суде Эйхе виновным себя не признал и заявил следующее:

"Во всех якобы моих показаниях нет ни одной названной мною буквы, за исключением подписей внизу протоколов, которые подписаны вынужденно. Показания даны под давлением следователя, который с самого начала моего ареста начал меня избивать. После этого я и начал писать всякую чушь... Главное для меня - это сказать суду, партии и Сталину о том, что я не виновен. Никогда участником заговора не был. Я умру так же с верой в правильность политики партии, как верил в нее на протяжении всей своей работы". (Дело Эйхе, том 1.)

4 февраля Эйхе был расстрелян. (Шум возмущения в зале.) В настоящее время бесспорно установлено, что дело Эйхе было сфальсифицировано, и он посмертно реабилитирован.

Полностью отказался на суде от своих вынужденных показаний кандидат в члены Политбюро тов. Рудзутак, член партии с 1905 года, пробывший 10 лет на царской каторге. В

протоколе судебного заседания Военной коллегии Верховного суда записано следующее заявление Рудзутака:

"...Его единственная просьба к суду - это довести до сведения ЦК ВКП(б) о том, что в органах НКВД имеется еще не выкорчеванный гнойник, который искусственно создает дела, принуждая ни в чем не повинных людей признавать себя виновными. Что проверка обстоятельств обвинения отсутствует и не дается никакой возможности доказать свою непричастность к тем преступлениям, которые выдвинуты теми или иными показаниями разных лиц. Методы следствия таковы, что заставляют выдумывать и оговаривать ни в чем не повинных людей, не говоря уже о самом подследственном. Просит суд дать ему возможность все это написать для ЦК ВКП(б). Заверяет суд, что лично у него никогда не было никакой плохой мысли против политики нашей партии, так как он всегда полностью разделял всю ту политику партии, которая проводилась во всех областях хозяйственного и культурного строительства".

Это заявление Рудзутака было оставлено без внимания, хотя Рудзутак, как известно, являлся в свое время председателем Центральной Контрольной Комиссии, которая была создана по мысли Ленина для борьбы за единство партии. Председатель же этого высокоавторитетного партийного органа стал жертвой грубого произвола: его даже не вызвали в Политбюро ЦК, Сталин не пожелал с ним разговаривать. Он был осужден в течение 20 минут и расстрелян. (Шум возмущения в зале.)

Тщательной проверкой, произведенной в 1955 году, установлено, что дело по обвинению Рудзутака было сфальсифицировано и он был осужден на основании клеветнических материалов. Рудзутак посмертно реабилитирован.

Каким образом искусственно - провокационными методами - создавались бывшими работниками НКВД различные "антисоветские центры" и "блоки", видно из показаний т. Розенблюма, члена партии с 1906 года, подвергавшегося аресту Ленинградским управлением НКВД в 1937 году.

При проверке в 1955 году дела Комарова Розенблюм сообщил следующий факт: когда он, Розенблюм, был арестован в 1937 году, то был подвергнут жестоким истязаниям, в процессе которых у него вымогали ложные показания как на него самого, так и на других лиц. Затем его привели в кабинет Заковского, который предложил ему освобождение при условии, если он даст в суде ложные показания по фабриковавшемуся в 1937 году НКВД "делу о Ленинградском вредительском, шпионском, диверсионном, террористическом центре". (Движение в зале.) С невероятным цинизмом раскрывал Заковский подлую "механику" искусственного создания липовых "антисоветских заговоров".

"Для наглядности, - заявил Розенблюм, - Заковский развернул передо мной несколько вариантов предполагаемых схем этого центра и его ответвлений..."

Ознакомив меня с этими схемами, Заковский сказал, что НКВД готовит дело об этом центре, причем процесс будет открытый.

Будет предана суду головка центра, 4-5 человек: Чудов, Угаров, Смородин, Позерн, Шапошникова (это жена Чудова) и др. и от каждого филиала по 2-3 чел...

...Дело о Ленинградском центре должно быть поставлено солидно. А здесь решающее значение имеют свидетели. Тут играет немаловажную роль и общественное положение (в прошлом, конечно), и партийный стаж свидетеля.

Самому тебе, - говорил Заковский, - ничего не придется выдумывать. НКВД составит для тебя готовый конспект по каждому филиалу в отдельности, твое дело его заучить, хорошо

запомнить все вопросы и ответы, которые могут задавать на суде. Дело это будет готовиться 4-5 месяцев, а то и полгода. Все это время будешь готовиться, чтобы не подвести следствие и себя. От хода и исхода суда будет зависеть дальнейшая твоя участь. Сдрейфишь и начнешь фальшивить - пеняй на себя. Выдержишь - сохранишь кочан (голову), кормить и одевать будем до смерти на казенный счет". (Материал проверки дела Комарова, л. д. 60-69.)

Вот какие подлые дела творились в то время! (Движение в зале.)

Еще более широко практиковалась фальсификация следственных дел в областях. Управление НКВД по Свердловской области "вскрыло" так называемый "Уральский повстанческий штаб - орган блока правых, троцкистов, эсеров, церковников", - руководимый якобы секретарем Свердловского обкома партии и членом ЦК ВКП(б) Кабаковым, членом партии с 1914 года. По материалам следственных дел того времени получается, что почти во всех краях, областях и республиках существовали якобы широко разветвленные "право-троцкистские шпионско-террористические, диверсионно-вредительские организации и центры" и, как правило, эти "организации" и "центры" почему-то возглавлялись первыми секретарями обкомов, крайкомов или ЦК нацкомпартий. (Движение в зале.)

В результате этой чудовищной фальсификации подобных "дел", в результате того, что верили различным клеветническим "показаниям" и вынужденным оговорам себя и других, погибли многие тысячи честных, ни в чем не повинных коммунистов. Таким же образом были сфабрикованы "дела" на видных партийных и государственных деятелей - Косиора, Чубаря, Постышева, Косарева и других.

В те годы необоснованные репрессии проводились в массовых масштабах, в результате чего партия понесла большие потери в кадрах.

Сложилась порочная практика, когда в НКВД составлялись списки лиц, дела которых подлежали рассмотрению на Военной Коллегии, и им заранее определялась мера наказания. Эти списки направлялись Ежовым лично Сталину для санкционирования предлагаемых мер наказания. В 1937-1938 годах Сталину было направлено 383 таких списка на многие тысячи партийных, советских, комсомольских, военных и хозяйственных работников и была получена его санкция.

Значительная часть этих дел сейчас пересматривается и большое количество их прекращается как необоснованные и фальсифицированные. Достаточно сказать, что с 1954 года по настоящее время Военной Коллегией Верховного суда уже реабилитировано 7679 человек, причем многие из них реабилитированы посмертно.

Массовые аресты партийных, советских, хозяйственных, военных работников нанесли огромный ущерб нашей стране, делу социалистического строительства.

Массовые репрессии отрицательно влияли на морально-политическое состояние партии, порождали неуверенность, способствовали распространению болезненной подозрительности, сеяли взаимное недоверие среди коммунистов. Активизировались всевозможные клеветники и карьеристы.

Известное оздоровление в партийные организации внесли решения январского Пленума ЦК ВКП(б) 1938 года. Но широкие репрессии продолжались и в 1938 году.

И только потому, что наша партия обладает великой морально-политической силой, она сумела справиться с тяжелыми событиями 1937-1938 годов, пережить эти события, вырастить новые кадры. Но нет сомнения, что наше продвижение вперед к социализму и подготовка к обороне страны осуществлялись бы более успешно, если бы не огромные потери в кадрах, которые

мы понесли в результате массовых, необоснованных и несправедливых репрессий в 1937-1938 годах.

Мы обвиняем Ежова в извращениях 1937 года и правильно обвиняем. Но надо ответить на такие вопросы: разве мог Ежов сам, без ведома Сталина, арестовать, например, Косиора? Был ли обмен мнениями или решение Политбюро по этому вопросу? Нет, не было, как не было этого и в отношении других подобных дел. Разве мог Ежов решать такие важные вопросы, как вопрос о судьбе видных деятелей партии? Нет, было бы наивным считать это делом рук только Ежова. Ясно, что такие дела решал Сталин, без его указаний, без его санкции Ежов ничего не мог делать.

Мы сейчас разобрались и реабилитировали Косиора, Рудзутака, Постышева, Косарева и других. На каком же основании они были арестованы и осуждены? Изучение материалов показало, что никаких оснований к этому не было. Арестовывали их, как и многих других, без санкций прокурора. Да в тех условиях никакой санкции и не требовалось; какая еще может быть санкция, когда все разрешал Сталин. Он был главным прокурором в этих вопросах. Сталин давал не только разрешения, но и указания об арестах по своей инициативе. Об этом следует сказать, чтобы была полная ясность для делегатов съезда, чтобы вы могли дать правильную оценку и сделать соответствующие выводы.

Факты показывают, что многие злоупотребления были сделаны по указанию Сталина, не считаясь с какими-либо нормами партийной и советской законности. Сталин был человек очень мнительный, с болезненной подозрительностью, в чем мы убедились, работая вместе с ним. Он мог посмотреть на человека и сказать: "что-то у вас сегодня глаза бегают", или: "почему вы сегодня часто отворачиваетесь, не смотрите прямо в глаза". Болезненная подозрительность привела его к огульному недоверию, в том числе и по отношению к выдающимся деятелям партии, которых он знал много лет. Везде и всюду он видел "врагов", "двурушников", "шпионов".

Имея неограниченную власть, он допускал жестокий произвол, подавлял человека морально и физически. Создалась такая обстановка, при которой человек не мог проявить свою волю.

Когда Сталин говорил, что такого-то надо арестовать, то следовало принимать на веру, что это "враг народа". А банда Берия, хозяйничавшая в органах госбезопасности, из кожи лезла вон, чтобы доказать виновность арестованных лиц, правильность сфабрикованных ими материалов. А какие доказательства пускались в ход? Признания арестованных. И следователи добывали эти "признания". Но как можно получить от человека признание в преступлениях, которых он никогда не совершал? Только одним способом - применением физических методов воздействия, путем истязаний, лишения сознания, лишения рассудка, лишения человеческого достоинства. Так добывались мнимые "признания".

Когда волна массовых репрессий в 1939 году начала ослабевать, когда руководители местных партийных организаций начал ставить в вину работникам НКВД применение физического воздействия к арестованным,- Сталин направил 10 января 1939 года зашифрованную телеграмму секретарям обкомов, крайкомов, ЦК нацкомпартий, наркомам внутренних дел, начальникам Управлений НКВД. В этой телеграмме говорилось:

"ЦК ВКП(б) разъясняет, что применение физического воздействия в практике НКВД было допущено с 1937 года с разрешения ЦК ВКП(б)... Известно, что все буржуазные разведки применяют физическое воздействие в отношении представителей социалистического пролетариата и притом применяют его в самых безобразных формах. Спрашивается, почему социалистическая разведка должна быть более гуманна в отношении заядлых агентов буржуазии, заклятых врагов рабочего класса и колхозников. ЦК ВКП(б) считает, что метод физического воздействия должен обязательно применяться и впредь, в виде исключения, в отношении явных и неразоружающихся врагов народа, как совершенно правильный и целесообразный метод".

Таким образом, самые грубые нарушения социалистической законности, пытки и истязания, приводившие, как это было показано выше, к оговорам и самооговорам невинных людей, были санкционированы Сталиным от имени ЦК ВКП(б).

Недавно, всего за несколько дней до настоящего съезда, мы вызвали на заседание Президиума ЦК и допросили следователя Родоса, который в свое время вел следствие и допрашивал Косиора, Чубаря и Косарева. Это - никчемный человек, с куриным кругозором, в моральном отношении буквально выродок. И вот такой человек определял судьбу известных деятелей партии, определял и политику в этих вопросах, потому что, доказывая их "преступность", он тем самым давал материал для крупных политических выводов.

Спрашивается, разве мог такой человек сам, своим разумом повести следствие так, чтобы доказать виновность таких людей, как Косиор и другие. Нет, он не мог много сделать без соответствующих указаний. На заседании Президиума ЦК он нам так заявил: "Мне сказали, что Косиор и Чубарь являются врагами народа, поэтому я, как следователь, должен был вытащить из них признание, что они враги". (Шум возмущения в зале).

Этого он мог добиться только путем длительных истязаний, что он и делал, получая подробный инструктаж от Берия. Следует сказать, что на заседании Президиума ЦК Родос цинично заявил: "Я считал, что выполняю поручение партии". Вот как выполнялось на практике указание Сталина о применении к заключенным методов физического воздействия.

Эти и многие подобные факты свидетельствуют о том, что всякие нормы правильного партийного решения вопросов были ликвидированы, все было подчинено произволу одного лица.

* * *

Единовластие Сталина привело к особо тяжким последствиям в ходе Великой Отечественной войны.

Если взять многие наши романы, кинофильмы и исторические "исследования", то в них совершенно неправдоподобно изображается вопрос о роли Сталина в Отечественной войне. Обычно рисуется такая схема. Сталин все и вся предвидел. Советская Армия чуть ли не по заранее начертанным Сталиным стратегическим планам проводила тактику так называемой "активной обороны", то есть ту тактику, которая, как известно, допустила немцев до Москвы и Сталинграда. Применив такую тактику, Советская Армия только-де благодаря гению Сталина перешла в наступление и разгромила врага. Всемирно-историческая победа, одержанная Вооруженными Силами Советской страны, нашим героическим народом, приписывается в такого рода романах, кинофильмах и "исследованиях" всецело полководческому гению Сталина.

Надо внимательно разобраться в этом вопросе, так как это имеет огромное, не только историческое, но прежде всего политическое, воспитательное, практическое значение.

Каковы факты в этом вопросе?

До войны в нашей печати и во всей воспитательной работе преобладал хвастливый тон: если враг нападет на священную советскую землю, то мы ответим на удар врага тройным ударом, войну будем вести на территории противника и выиграем ее малой кровью. Однако эти декларативные заявления далеко не во всем подкреплялись практическими делами, чтобы обеспечить действительную неприступность наших границ.

В ходе войны и после нее Сталин выдвинул такой тезис, что трагедия, которую пережил наш народ в начальный период войны, является якобы результатом "внезапности" нападения

немцев на Советский Союз. Но ведь это, товарищи, совершенно не соответствует действительности. Как только Гитлер пришел к власти в Германии, он сразу же поставил перед собой задачу разгромить коммунизм. Об этом фашисты говорили прямо, не скрывая своих планов. Для осуществления этих агрессивных планов заключались всевозможные пакты, блоки, оси, вроде пресловутой оси Берлин - Рим - Токио. Многочисленные факты предвоенного периода красноречиво доказывали, что Гитлер направляет все свои усилия для того, чтобы развязать войну против Советского государства, и сконцентрировал большие войсковые соединения, в том числе танковые, поблизости от советских границ.

Из опубликованных теперь документов видно, что еще 3 апреля 1941 года Черчилль через английского посла в СССР Криппса сделал личное предупреждение Сталину о том, что германские войска начали совершать передислокацию, подготавливая нападение на Советский Союз. Само собой разумеется, что Черчилль делал это отнюдь не из-за добрых чувств к советскому народу. Он преследовал здесь свои империалистические интересы - стравить Германию и СССР в кровопролитной войне и укрепить позиции Британской империи. Тем не менее Черчилль указывал в своем послании, что он просит "предостеречь Сталина с тем, чтобы обратить его внимание на угрожающую ему опасность". Черчилль настойчиво подчеркивал это и в телеграммах от 18 апреля и в последующие дни. Однако эти предостережения Сталиным не принимались во внимание. Больше того, от Сталина шли указания не доверять информации подобного рода с тем, чтобы-де не спровоцировать начало военных действий.

Следует сказать, что такого рода информация о нависающей угрозе вторжения немецких войск на территорию Советского Союза шла и от наших армейских и дипломатических источников, но в силу сложившегося предвзятого отношения к такого рода информации в руководстве она каждый раз направлялась с опаской и обставлялась оговорками.

Так, например, в донесении из Берлина от 6 мая 1941 года военно-морской атташе в Берлине капитан 1-го ранга Воронцов доносил: "Советский подданный Бозер... сообщил помощнику нашего морского атташе, что, со слов одного германского офицера из ставки Гитлера, немцы готовят к 14 мая вторжение в СССР через Финляндию, Прибалтику и Латвию. Одновременно намечены мощные налеты авиации на Москву и Ленинград и высадка парашютных десантов в приграничных центрах..."

В своем донесении от 22 мая 1941 года помощник военного атташе в Берлине Хлопов докладывал, что "...наступление немецких войск назначено якобы на 15.VI, а возможно, начнется и в первых числах июня..."

В телеграмме нашего посольства из Лондона от 18 июня 1941 года докладывалось: "Что касается текущего момента, то Криппс твердо убежден в неизбежности военного столкновения Германии и СССР, - и притом не позже середины июня. По словам Криппса, на сегодня немцы сконцентрировали на советских границах (включая воздушные силы и вспомогательные силы частей) 147 дивизий..."

Несмотря на все эти чрезвычайно важные сигналы, не были приняты достаточные меры, чтобы хорошо подготовить страну к обороне и исключить момент внезапности нападения.

Были ли у нас время и возможности для такой подготовки? Да, и время, и возможности были. Наша промышленность находилась на таком уровне развития, что она была в состоянии полностью обеспечить Советскую Армию всем необходимым. Это подтверждается хотя бы тем, что, когда в ходе войны была потеряна почти половина всей нашей промышленности, в результате занятия врагом Украины, Северного Кавказа, западных районов страны, важных промышленных и хлебных районов, советский народ сумел организовать производство военных материалов в восточных районах страны, пустить там в ход вывезенное из западных промышленных районов оборудование и обеспечить наши Вооруженные Силы всем необходимым для разгрома врага.

Если бы наша промышленность была вовремя и по-настоящему мобилизована для обеспечения армии вооружением и необходимым снаряжением, то мы понесли бы неизмеримо меньше жертв в этой тяжелой войне. Однако такой мобилизации своевременно проведено не было. И с первых же дней войны обнаружилось, что наша армия вооружена плохо, что мы не имели достаточного количества артиллерии, танков и самолетов для отпора врагу.

Советская наука и техника дали перед войной великолепные образцы танков и артиллерии. Но массовое производство всего этого не было налажено, и мы начали перевооружение армии по существу в самый канун войны. В результате этого в момент нападения врага на советскую землю у нас не оказалось в нужных количествах ни старой техники, которую мы снимали с вооружения, ни новой техники, которую собирались вводить. Очень плохо было с зенитной артиллерией, не налажено было производство бронебойных снарядов для борьбы с танками. Многие укрепленные районы оказались к моменту нападения беспомощными, так как старое вооружение с них было снято, а новое еще не введено.

Да дело, к сожалению, не только в танках, артиллерии и самолетах. К моменту войны мы не имели даже достаточного количества винтовок для вооружения людей, призываемых в действующую армию. Помню, как в те дни я позвонил из Киева тов. Маленкову и сказал ему:

- Народ пришел в армию и требует оружие. Пришлите нам оружие.

На это мне Маленков ответил:

- Оружие прислать не можем. Все винтовки передаем в Ленинград, а вы вооружайтесь сами. (Движение в зале.)

Так обстояло дело с вооружением.

Нельзя не вспомнить в этой связи и такой, например, факт. Незадолго до нападения гитлеровских армий на Советский Союз Кирпонос, будучи командующим Киевского Особого военного округа (он впоследствии погиб на фронте), написал Сталину, что немецкие армии подошли к Бугу, усиленно готовят все к наступлению и в ближайшее время, видимо, перейдут в наступление. Учитывая все это, Кирпонос предлагал создать надежную оборону, вывести тысяч 300 населения из пограничных районов и создать там несколько мощных укрепленных полос: вырыть противотанковые рвы, создать укрытия для бойцов и так далее.

На эти предложения из Москвы был дан такой ответ, что это провокация, что никаких подготовительных работ на границе делать не следует, что не нужно давать немцам повода открыть против нас военные действия. И наши границы не были по-настоящему подготовлены для отпора врагу.

Когда фашистские войска уже вторглись на советскую землю и начали военные действия, из Москвы последовал приказ - на выстрелы не отвечать. Почему? Да потому, что Сталин вопреки очевидным фактам считал, что это еще не война, а провокация отдельных недисциплинированных частей немецкой армии и что если мы ответим немцам, то это послужит поводом для начала войны.

Известен и такой факт. Накануне самого вторжения гитлеровских армий на территорию Советского Союза нашу границу перебежал немец и сообщил, что немецкие войска получили приказ - 22 июня, в 3 часа ночи, начать наступление против Советского Союза. Об этом немедленно было сообщено Сталину, но и этот сигнал остался без внимания.

Как видите, игнорировалось все: и предупреждения отдельных военачальников, и показания перебежчиков, и даже явные действия врага. Какая же это прозорливость руководителя партии и страны в такой ответственный момент истории?

А к чему привела такая беспечность, такое игнорирование очевидных фактов? Это привело к тому, что в первые же часы и дни противник истребил в наших пограничных районах огромное количество авиации, артиллерии, другой военной техники, уничтожил большое количество наших военных кадров, дезорганизовал управление войсками, и мы оказались не в состоянии преградить ему путь вглубь страны.

Весьма тяжкие последствия, особенно для начального периода войны, имело также то обстоятельство, что на протяжении 1937-1941 годов, в результате подозрительности Сталина, по клеветническим обвинениям, истреблены были многочисленные кадры армейских командиров и политработников. На протяжении этих лет репрессировано было несколько слоев командных кадров, начиная буквально от роты и батальона и до высших армейских центров, в том числе почти полностью были уничтожены те командные кадры, которые получили какой-то опыт ведения войны в Испании и на Дальнем Востоке.

Политика широких репрессий против армейских кадров имела еще и те тяжкие последствия, что она подрывала основу воинской дисциплины, так как на протяжении нескольких лет командиров всех степеней и даже солдат в партийных и комсомольских ячейках приучали к тому, чтобы "разоблачать" своих старших командиров, как замаскировавшихся врагов. (Движение в зале.) Естественно, что это отрицательно сказалось в первый период войны на состоянии воинской дисциплины.

А ведь до войны у нас были превосходные военные кадры, беспредельно преданные партии и Родине. Достаточно сказать, что те из них, кто сохранился, я имею в виду таких товарищей, как Рокоссовский (а он сидел), Горбатов, Мерецков (он присутствует на съезде), Подлас (а это замечательный командир, он погиб на фронте) и многие, многие другие, несмотря на тяжелые муки, которые они перенесли в тюрьмах, с первых же дней войны показали себя настоящими патриотами и беззаветно дрались во славу Родины. Но ведь многие из таких командиров погибли в лагерях и тюрьмах, и армия их не увидела.

Все это вместе взятое и привело к тому положению, которое создалось в начале войны для нашей страны и которое угрожало величайшей опасностью для судеб нашей Родины.

Было бы неправильным не сказать о том, что после первых тяжелых неудач и поражений на фронтах Сталин считал, что наступил конец. В одной из бесед в эти дни он заявил:

- То, что создал Ленин, все это мы безвозвратно растеряли.

После этого он долгое время фактически не руководил военными операциями и вообще не приступал к делам и вернулся к руководству только тогда, когда к нему пришли некоторые члены Политбюро и сказали, что нужно безотлагательно принимать такие-то меры для того, чтобы поправить положение дел на фронте.

Таким образом, грозная опасность, которая нависла над нашей Родиной в первый период войны, явилась во многом результатом порочных методов руководства страной и партией со стороны самого Сталина.

Но дело не только в самом моменте начала войны, который серьезно дезорганизовал нашу армию и причинил нам тяжкий урон. Уже после начала войны та нервозность и истеричность, которую проявлял Сталин при своем вмешательстве в ход военных операций, наносили нашей армии серьезный ущерб.

Сталин был очень далек от понимания той реальной обстановки, которая складывалась на фронтах. И это естественно, так как за всю Отечественную войну он не был ни на одном участке фронта, ни в одном из освобожденных городов, если не считать молниеносного выезда на Можайское шоссе при стабильном состоянии фронта, о чем написано столько литературных произведений со всякого рода вымыслами и столько красочных полотен. Вместе с тем Сталин непосредственно вмешивался в ход операций и отдавал приказы, которые нередко не учитывали реальной обстановки на данном участке фронта и которые не могли не вести к колоссальным потерям человеческих жизней.

Я позволю себе привести в этой связи один характерный факт, показывающий, как Сталин руководил фронтами. Здесь на съезде присутствует маршал Баграмян, который в свое время был начальником оперативного отдела штаба Юго-Западного фронта и который может подтвердить то, что я расскажу вам сейчас.

Когда в 1942 году в районе Харькова для наших войск сложились исключительно тяжелые условия, нами было принято правильное решение о прекращении операции по окружению Харькова, так как в реальной обстановке того времени дальнейшее выполнение операции такого рода грозило для наших войск роковыми последствиями.

Мы доложили об этом Сталину, заявив, что обстановка требует изменить план действий, чтобы не дать врагу уничтожить крупные группировки наших войск.

Вопреки здравому смыслу Сталин отклонил наше предложение и приказал продолжать выполнять операцию по окружению Харькова, хотя к этому времени над нашими многочисленными военными группировками уже нависла вполне реальная угроза окружения и уничтожения.

Я звоню Василевскому и умоляю его:

- Возьмите, - говорю, - карту, Александр Михайлович (т. Василевский здесь присутствует), покажите товарищу Сталину, какая сложилась обстановка. А надо сказать, что Сталин операции планировал по глобусу. (Оживление в зале.) Да, товарищи, возьмет глобус и показывает на нем линию фронта. Так вот я и говорю т. Василевскому, покажите на карте обстановку, ведь нельзя при этих условиях продолжать намеченную ранее операцию. Для пользы дела надо изменить старое решение.

Василевский мне на это ответил, что Сталин рассмотрел уже этот вопрос и что он, Василевский, больше не пойдет Сталину докладывать, так как тот не хочет слушать никаких его доводов по этой операции.

После разговора с Василевским я позвонил Сталину на дачу. Но Сталин не подошел к телефону, а взял трубку Маленков. Я говорю тов. Маленкову, что звоню с фронта и хочу лично переговорить с тов. Сталиным. Сталин передает через Маленкова, чтобы я говорил с Маленковым. Я вторично заявляю, что хочу лично доложить Сталину о тяжелом положении, создавшемся у нас на фронте. Но Сталин не счел нужным взять трубку, а еще раз подтвердил, чтобы я говорил с ним через Маленкова, хотя до телефона пройти несколько шагов.

"Выслушав" таким образом нашу просьбу, Сталин сказал:

- Оставить все по-прежнему!

Что же из этого получилось? А получилось самое худшее из того, что мы предполагали. Немцам удалось окружить наши воинские группировки, в результате чего мы потеряли сотни тысяч наших войск. Вот вам военный "гений" Сталина, вот чего он нам стоил. (Движение в зале.)

Однажды после войны при встрече Сталина с членами Политбюро Анастас Иванович Микоян как-то сказал, что вот, мол, Хрущев тогда был прав, когда звонил по поводу Харьковской операции, что напрасно его тогда не поддержали.

Надо было видеть, как рассердился Сталин! Как это так признать, что он, Сталин, был тогда не прав! Ведь он "гений", а гений не может быть неправым. Все, кто угодно, могут ошибаться, а Сталин считал, что он никогда не ошибается, что он всегда прав. И он никому и никогда не признавался ни в одной большой или малой своей ошибке, хотя он совершал немало ошибок и в теоретических вопросах, и в своей практической деятельности. После съезда партии нам, видимо, необходимо будет пересмотреть оценку многих военных операций и дать им правильное объяснение.

Большой крови стоила нам и та тактика, на которой настаивал Сталин, не зная природы ведения боевых операций, после того, как удалось остановить противника и перейти в наступление.

Военные знают, что уже с конца 1941 года вместо ведения крупных маневренных операций с обходами противника с флангов, с заходами в его тылы Сталин требовал непрерывных лобовых атак с тем, чтобы брать село за селом. И мы несли на этом огромные потери до тех пор, пока нашему генералитету, который выносил на своих плечах всю тяжесть ведения войны, не удалось изменить положение дел и перейти к ведению гибких маневренных операций, что сразу дало серьезное изменение положения на фронтах в нашу пользу.

Тем более позорным и недостойным явился факт, когда после нашей великой победы над врагом, давшей нам очень тяжелой ценой, Сталин начал громить многих из тех полководцев, которые внесли свой немалый вклад в дело победы над врагом, так как Сталин исключал всякую возможность, чтобы заслуги, одержанные на фронтах, были приписаны кому бы то ни было, кроме его самого.

Сталин проявлял большой интерес к оценке тов. Жукова, как военного полководца. Он не раз спрашивал мое мнение о Жукове, и я ему говорил:

- Жукова знаю давно, он хороший генерал, хороший командующий.

После войны Сталин стал рассказывать о Жукове всякие небылицы, в частности, он говорил мне:

- Вот вы хвалили Жукова, а ведь он этого не заслуживает. Говорят, что Жуков на фронте перед какой-либо операцией поступал так: возьмет горсть земли, понюхает ее и потом говорит: можно, мол, начинать наступление или, наоборот, нельзя, дескать, проводить намеченной операции.

Я на это ответил тогда:

- Не знаю, тов. Сталин, кто это выдумал, но это неправда.

Видимо, сам Сталин выдумывал такие вещи, чтобы принизить роль и военные способности маршала Жукова.

В этой связи сам Сталин очень усиленно популяризировал себя, как великого полководца, всеми способами внедрял в сознание людей ту версию, что все победы, одержанные советским народом в Великой Отечественной войне, являются результатом мужества, доблести, гения Сталина и никого больше. Как Кузьма Крючков - сразу на пику 7 человек поднимал. (Оживление в зале.)

В самом деле, возьмите наши исторические и военные кинокартины или некоторые произведения литературы, которые читать тошно. Ведь все они предназначены для пропаганды именно этой версии для прославления Сталина, как гениального полководца. Вспомним хотя бы картину "Падение Берлина". Там действует один Сталин: он дает указания в зале с пустыми стульями, и только один человек приходит к нему и что-то доносит - это Поскребышев, неизменный его оруженосец. (Смех в зале.)

А где же военное руководство? Где же Политбюро? Где Правительство? Что они делают и чем занимаются? Этого в картине нет. Сталин один действует за всех, не считаясь и не советуясь ни с кем. В таком извращенном виде все это показано народу. Для чего? Для того, чтобы возвеличить Сталина и все это - вопреки фактам, вопреки исторической правде.

Спрашивается, а где же наши военные, которые на своих плечах вынесли всю тяжесть войны? Их в фильме нет, для них после Сталина не осталось никакого места.

Не Сталин, а партия в целом, Советское правительство, наша героическая армия, ее талантливые полководцы и доблестные воины, весь советский народ - вот кто обеспечил победу в Великой Отечественной войне. (Бурные, продолжительные аплодисменты.)

Члены ЦК партии, министры, наши хозяйственники, деятели советской культуры, руководители местных партийных и советских организаций, инженеры и техники - каждый находился на своем посту и самоотверженно отдавал свои силы и знания для обеспечения победы над врагом.

Исключительный героизм проявил наш тыл - славный рабочий класс, наше колхозное крестьянство, советская интеллигенция, которые под руководством партийных организаций, преодолевая невероятные трудности и лишения военного времени, отдавали все свои силы делу защиты Родины.

Величайший подвиг совершили в войне наши советские женщины, которые вынесли на своих плечах огромную тяжесть производственной работы на фабриках и в колхозах, на различных участках хозяйства и культуры, многие женщины принимали непосредственное участие на фронтах Великой Отечественной войны, наша мужественная молодежь, которая на всех участках фронта и тыла внесла свой неоценимый вклад в дело защиты Советской Отчизны, в дело разгрома врага.

Бессмертны заслуги советских воинов, наших военных командиров и политработников всех степеней, которые в первые же месяцы войны, лишившись значительной части армии, не растерялись, а сумели перестроиться на ходу, создать и закалить в ходе войны могучую и героическую армию и не только отразить натиск сильного и коварного врага, но и разгромить его.

Величайший подвиг советского народа в Великой Отечественной войне, спасшего сотни миллионов людей Востока и Запада от нависшей над ними угрозы фашистского порабощения, будет жить в памяти благодарного человечества века и тысячелетия. (Бурные аплодисменты.)

Главная роль и главная заслуга в победоносном завершении войны принадлежит нашей Коммунистической партии, Вооруженным Силам Советского Союза, миллионам и миллионам советских людей, воспитанных партией. (Бурные, продолжительные аплодисменты.)

Товарищи! Обратимся к некоторым другим фактам. Советский Союз по праву считается образцом многонационального государства, ибо у нас на деле обеспечены равноправие и дружба всех народов, населяющих нашу великую Родину.

Тем более вопиющими являются действия, инициатором которых был Сталин и которые представляют собой грубое попрание основных ленинских принципов национальной политики Советского государства. Речь идет о массовом выселении со своих родных мест целых народов, в том числе всех коммунистов и комсомольцев без каких бы то ни было исключений. Причем такого рода выселение никак не диктовалось военными соображениями.

Так, уже в конце 1943 года, когда на фронтах Великой Отечественной войны определился прочный перелом в ходе войны в пользу Советского Союза, принято было и осуществлено решение о выселении с занимаемой территории всех карачаевцев. В этот же период, в конце декабря 1943 года, точно такая же участь постигла все население Калмыцкой автономной республики. В марте 1944 года выселены были со своих родных мест все чеченцы и ингуши, а Чечено-Ингушская автономная республика ликвидирована. В апреле 1944 года с территории Кабардино-Балкарской автономной республики выселены были в отдаленные места все балкарцы, а сама республика переименована в Кабардинскую автономную республику. Украинцы избежали этой участи потому, что их слишком много и некуда было выслать. А то он бы и их выселил. (Смех, оживление в зале.)

В сознании не только марксиста-ленинца, но и всякого здравомыслящего человека не укладывается такое положение - как можно возлагать ответственность за враждебные действия отдельных лиц или групп на целые народы, включая женщин, детей, стариков, коммунистов и комсомольцев, и подвергать их массовым репрессиям, лишениям и страданиям.

После окончания Отечественной войны советский народ с гордостью отмечал славные победы, достигнутые ценой больших жертв и невероятных усилий. Страна переживала политический подъем. Партия вышла из войны еще более сплоченной, в огне войны закалились кадры партии. В этих условиях ни у кого даже мысль не могла возникнуть о возможности какого-либо заговора в партии.

И вот в этот период вдруг возникает так называемое "ленинградское дело". Как теперь уже доказано, это дело было сфальсифицировано. Невинно погибли гг. Вознесенский, Кузнецов, Родионов, Попков и другие.

Известно, что Вознесенский и Кузнецов были видные и способные работники. В свое время они были близки к Сталину. Достаточно сказать, что Сталин выдвинул Вознесенского первым заместителем Председателя Совета Министров, а Кузнецов был избран секретарем Центрального Комитета. Уже одно то, что Сталин поручил Кузнецову наблюдение за органами госбезопасности, говорит о том, каким доверием он пользовался.

Как же случилось, что эти люди были объявлены врагами народа и уничтожены?

Факты показывают, что и "ленинградское дело" - это результат произвола, который допускал Сталин по отношению к кадрам партии.

Если бы в Центральном Комитете партии, в Политбюро ЦК существовала нормальная обстановка, при которой подобные вопросы обсуждались бы, как это положено в партии, и взвешивались бы все факты, то этого дела не возникло бы, как не возникли бы и другие подобные дела.

Надо сказать, что в послевоенный период положение еще больше усложнилось. Сталин стал более капризным, раздражительным, грубым, особенно развилась его подозрительность. До невероятных размеров увеличилась мания преследования. Многие работники становились в его глазах врагами. После войны Сталин еще больше отгородился от коллектива, действовал исключительно единолично, не считаясь ни с кем и ни с чем.

Невероятной подозрительностью Сталина ловко пользовался гнусный провокатор, подлый враг Берия, который истребил тысячи коммунистов, честных советских людей. Выдвижение Вознесенского и Кузнецова пугало Берия. Как теперь установлено, именно Берия "подбрасывал" Сталину состряпанные им и его подручными материалы в виде заявлений, анонимных писем, в виде разных слухов и разговоров.

Центральный Комитет партии проверил так называемое "ленинградское дело", невинно пострадавшие люди теперь реабилитированы, восстановлена честь славной Ленинградской партийной организации. Фальсификаторы этого дела - Абакумов и другие - были преданы суду, их судили в Ленинграде, и они получили по заслугам.

Возникает вопрос: почему же мы теперь смогли разобраться в этом деле, а не сделали этого раньше, при жизни Сталина, чтобы не допустить гибели невинных людей? Потому, что Сталин сам давал направление "ленинградскому делу" и большинство членов Политбюро того периода не знали всех обстоятельств дела и, конечно, не могло вмешаться.

Как только Сталин получил от Берия и Абакумова некоторые материалы, он, не разобравшись по существу в этих фальшивках, дал указание расследовать "дело" Вознесенского и Кузнецова. И этим уже была предрешена их судьба.

Поучительным в этом отношении является также дело о якобы существовавшей в Грузии мингрельской националистической организации. По этому вопросу, как известно, были приняты в ноябре 1951 года и в марте 1952 года решения ЦК КПСС. Эти решения принимались без обсуждения в Политбюро, Сталин сам диктовал эти решения. В них возводились тяжкие обвинения против многих честных коммунистов. На основании подложных материалов утверждалось, что в Грузии якобы существует националистическая организация, которая ставит своей целью ликвидацию Советской власти в этой республике с помощью империалистических государств.

В связи с этим был арестован ряд ответственных партийных и советских работников Грузии. Как потом установлено, это была клевета на Грузинскую партийную организацию.

Мы знаем, что в Грузии, как и в некоторых других республиках, в свое время были проявления местного буржуазного национализма. Возникает вопрос, может быть, действительно в период, когда принимались упомянутые выше решения, националистические тенденции разрослись до таких размеров, что была угроза выхода Грузии из состава Советского Союза и перехода ее в состав турецкого государства? (Оживление в зале, смех.)

Это, конечно, чепуха. Трудно даже себе представить, как могли прийти в голову подобные предположения. Всем известно, как поднялась Грузия в своем экономическом и культурном развитии за годы Советской власти.

Промышленная продукция Грузинской республики в 27 раз превышает производство дореволюционной Грузии. В республике заново созданы многие отрасли промышленности, которых не было там до революции: черная металлургия, нефтяная промышленность, машиностроение и другие. Уже давно ликвидирована неграмотность населения, тогда как в дореволюционной Грузии неграмотных насчитывалось 78 процентов.

Сравнивая положение в своей республике с тяжелым положением трудящихся в Турции, могли ли грузины стремиться присоединиться к Турции? В Турции в 1955 году выплавлено стали на душу населения в 18 раз меньше, чем в Грузии. В Грузии производится электроэнергии на душу населения в 9 раз больше, чем в Турции. По данным переписи 1950 года, было 65 процентов населения Турции неграмотным, а среди женщин - около 80 процентов. В Грузии имеется 19 высших учебных заведений, в которых обучается около 39 тысяч студентов, что в 8 раз больше, чем в Турции (на тысячу человек населения). В Грузии за годы Советской власти неизмеримо поднялось материальное благосостояние трудящихся.

Ясно, что в Грузии по мере развития экономики и культуры, роста социалистической сознательности трудящихся все больше исчезает почва, которой питается буржуазный национализм.

И как оказалось на самом деле, никакой националистической организации в Грузии не было. Тысячи ни в чем не повинных советских людей стали жертвами произвола и беззакония. И все это делалось под "гениальным" руководством Сталина - "великого сына грузинского народа", как любили называть грузины своего земляка. (Движение в зале.)

Произвол Сталина давал себя знать не только при решении вопросов внутренней жизни страны, но и в области международных отношений Советского Союза.

На июльском Пленуме ЦК подробно обсуждались причины возникновения конфликта с Югославией. При этом отмечалась весьма неблагоприятная роль Сталина. Ведь в "югославском деле" не было таких вопросов, которые нельзя было бы разрешить путем товарищеского партийного обсуждения. Для возникновения этого "дела" не было серьезных оснований, вполне возможно было не допустить разрыва с этой страной. Это не значит, однако, что у югославских руководителей не было ошибок или недостатков. Но эти ошибки и недостатки были чудовищно преувеличены Сталиным, что привело к разрыву отношений с дружественной нам страной.

Мне вспоминаются первые дни, когда искусственно стал раздуваться конфликт между Советским Союзом и Югославией.

Однажды, когда я приехал из Киева в Москву, меня пригласил к себе Сталин и, указывая на копию письма, незадолго перед тем направленного к Тито, спросил:

- Читал?

И, не дожидаясь ответа, сказал:

- Вот шевельну мизинцем - и не будет Тито. Он слетит...

Дорого нам обошлось это "шевеление мизинцем". Такое заявление отражало манию величия Сталина, ведь он так и действовал: шевельну мизинцем - и нет Косиора, шевельну еще раз мизинцем - и нет уже Постышева, Чубаря, шевельну опять мизинцем - и исчезают Вознесенский, Кузнецов и многие другие.

Но с Тито так не получилось. Сколько ни шевелил Сталин не только мизинцем, но и всем, чем мог, Тито не слетел. Почему? Да потому, что в споре с югославскими товарищами за Тито стояло государство, стоял народ, прошедший суровую школу борьбы за свою свободу и независимость, народ, который оказывал поддержку своим руководителям.

Вот к чему приводила мания величия Сталина. Он полностью утрачивал чувство реальности, проявлял подозрительность, высокомерие в отношении не только отдельных лиц внутри страны, но и в отношении целых партий и стран.

Теперь мы внимательно разобрались в вопросе с Югославией и нашли правильное решение, которое одобряется народами и Советского Союза, и Югославии, как и всеми трудящимися стран народной демократии, всем прогрессивным человечеством. Ликвидация ненормальных отношений с Югославией осуществлена в интересах всего лагеря социализма, в интересах укрепления мира во всем мире.

Следует также напомнить о "деле врачей-вредителей". (Движение в зале.) Собственно, никакого "дела" не было, кроме заявления врача Тимашук, которая, может быть под влиянием кого-нибудь или по указанию (ведь она была негласным сотрудником органов госбезопасности), написала Сталину письмо, в котором заявляла, что врачи якобы применяют неправильные методы лечения.

Достаточно было такого письма к Сталину, как он сразу сделал выводы, что в Советском Союзе имеются врачи-вредители, и дал указание – арестовать группу крупных специалистов советской медицины. Он сам давал указания, как вести следствие, как допрашивать арестованных. Он сказал: на академика Виноградова надеть кандалы, такого-то бить. Здесь присутствует делегат съезда, бывший министр госбезопасности т. Игнатьев. Сталин ему прямо заявил:

- Если не добьетесь признания врачей, то с вас будет снята голова. (Шум возмущения в зале.)

Сталин сам вызывал следователя, инструктировал его, указывал методы следствия, а методы были единственные - бить, бить и бить.

Через некоторое время после ареста врачей мы, члены Политбюро, получили протоколы с признаниями врачей. После рассылки этих протоколов Сталин говорил нам:

- Вы слепцы, котятка, что же будет без меня - погибнет страна, потому что вы не можете распознать врагов.

Дело было поставлено так, что никто не имел возможности проверить факты, на основе которых ведется следствие. Не было возможности проверить факты путем контакта с людьми, которые давали эти признания.

Но мы чувствовали, что дело с арестом врачей - это нечистое дело. Многих из этих людей мы лично знали, они лечили нас. И когда после смерти Сталина мы посмотрели, как создавалось это "дело", то увидели, что оно от начала до конца ложное.

Это позорное "дело" было создано Сталиным, но он не успел его довести до конца (в своем понимании), и поэтому врачи остались живыми. Теперь все они реабилитированы, работают на тех же постах, что и раньше, лечат руководящих работников, включая и членов Правительства. Мы им оказываем полное доверие, и они добросовестно исполняют, как и раньше, свой служебный долг.

В организации различных грязных и позорных дел гнусную роль играл махровый враг нашей партии, агент иностранной разведки Берия, втершийся в доверие к Сталину. Как этот провокатор смог добиться такого положения в партии и государстве, что стал первым заместителем Председателя Совета Министров Советского Союза и членом Политбюро ЦК? Теперь установлено, что этот мерзавец шел вверх по государственной лестнице через множество трупов на каждой ступеньке.

Были ли сигналы о том, что Берия враждебный партии человек? Да, были. Еще в 1937 году на Пленуме ЦК бывший нарком здравоохранения Каминский говорил, что Берия работал в муссаватистской разведке. Не успел закончиться Пленум ЦК, как Каминский был арестован и затем

расстрелян. Проверил ли Сталин заявление Каминского? Нет, потому что Сталин верил Берия, и этого было для него достаточно. А если Сталин верил, то никто не мог уже сказать что-либо противоречащее его мнению; кто бы вздумал возразить, того постигла бы такая же судьба, как и Каминского.

Были и другие сигналы. Представляет интерес заявление т. Снегова в Центральный Комитет партии (кстати сказать, недавно реабилитированного после 17-летнего пребывания в лагерях). В своем заявлении он пишет:

"В связи с постановкой вопроса о реабилитации бывшего члена ЦК Картвелишвили-Лаврентьева мною даны представителю КГБ подробные показания о роли Берия в расправе с Картвелишвили и преступных мотивах, которыми Берия руководствовался.

Считаю необходимым восстановить важный факт в этом вопросе и сообщить о нем в ЦК, поскольку я считал неудобным помещать его в следственных документах.

30.X.1931 г. на заседании Оргбюро ЦК ВКП состоялся доклад секретаря Заккрайкома Картвелишвили. Присутствовали все члены бюро крайкома, из которых я один - живой. На этом заседании И. В. Сталин в конце своего выступления внес предложение сформировать секретариат Заккрайкома в составе: 1-м секретарем Картвелишвили, 2-м - Берия (это впервые в истории партии фамилия Берия была названа, как кандидат на партийный пост), тут же Картвелишвили репликой заявил, что знает хорошо Берия и поэтому категорически отказывается с ним работать. Тогда И. В. Сталин предложил вопрос оставить открытым и решить его в рабочем порядке. Через 2 дня было решено о выдвижении Берия на партийную работу и об уходе Картвелишвили из Закавказья.

Подтвердить это могут гг. Микоян А.И. и Каганович Л.М., присутствовавшие на этом заседании.

Многолетние враждебные отношения между Картвелишвили и Берия широко были известны; истоки их идут со времени работы тов. Серго в Закавказье, поскольку Картвелишвили был ближайшим помощником Серго. Они и послужили для Берия основанием, чтобы сфальсифицировать "дело" против Картвелишвили.

Характерно, что Картвелишвили по этому "делу" обвиняется в террористическом акте против Берия".

В обвинительном заключении по делу Берия подробно изложены его преступления. Но кое-что стоит напомнить, тем более, что, возможно, не все делегаты съезда читали этот документ. Здесь я хочу напомнить о зверской расправе Берия над Кедровым, Голубевым и приемной матерью Голубева - Батуриной, которые пытались довести до сведения ЦК о предательской деятельности Берия. Они были расстреляны без суда, а приговор был оформлен после расстрела задним числом. Вот что писал в Центральный Комитет партии тов. Андрееву (тов. Андреев был тогда секретарем ЦК) старый коммунист т. Кедров:

"Из мрачной камеры Лефортовской тюрьмы взываю к вам о помощи. Услышите крик ужаса, не пройдите мимо, заступитесь, помогите уничтожить кошмар допросов, вскрыть ошибку.

Я невинно страдаю. Поверьте. Время покажет. Я не агент-provokator царской охранки, не шпион, не член антисоветской организации, в чем меня обвиняют, основываясь на клеветнических заявлениях. И никаких других преступлений в отношении Партии и Родины я никогда не совершал. Я незапятнанный ничем старый большевик, честно боровшийся (без малого) 40 лет в рядах Партии на благо и счастье народа...

...Теперь мне, 62-летнему старику, следователи угрожают еще более тяжкими и жестокими и унижительными мерами физического воздействия. Они уже не в состоянии осознать своей ошибки и признать незаконность и недопустимость своих поступков в отношении меня. Они ищут оправдания им в изображении меня злейшим, неразоружающимся врагом, и настаивая на усилении репрессии. Но пусть знает Партия, что я невиновен и никакими мерами не удастся верного сына Партии, преданного ей до гроба жизни, превратить во врага.

Но у меня нет выхода. Я бессилён отвести от себя надвигающиеся новые, тяжкие удары.

Всему, однако, есть предел. Я измотан вконец. Здоровье подорвано, силы и энергия иссякают, развязка приближается. Умереть в советской тюрьме с клеймом презренного предателя и изменника Родины - что может быть страшнее для честного человека. Какой ужас! Беспредельная горечь и боль сжимают судорогой сердце. Нет, нет! Это не случится, не должно случиться, кричу я. И Партия, и Советское правительство, и нарком Л. П. Берия не допустят свершиться той жестокой непоправимой несправедливости.

Убежден, что при спокойном, беспристрастном расследовании, без отвратительной ругани, без злобы, без жутких издевательств, необоснованность обвинений будет легко установлена. Я глубоко верю, что правда и справедливость восторжествуют. Я верю, верю".

Старого большевика т. Кедрова Военная Коллегия оправдала. Но, несмотря на это, он был расстрелян по распоряжению Берия. (Шум возмущения в зале.)

Берия учинил также жестокую расправу над семьей товарища Орджоникидзе. Почему? Потому что Орджоникидзе мешал Берия в осуществлении его коварных замыслов. Берия расчищал себе путь, избавляясь от всех людей, которые могли ему мешать. Орджоникидзе всегда был против Берия, о чем он говорил Сталину. Вместо того, чтобы разобраться и принять необходимые меры, Сталин допустил уничтожение брата Орджоникидзе, а самого Орджоникидзе довел до такого состояния, что последний вынужден был застрелиться. (Шум возмущения в зале.) Вот что представлял из себя Берия.

Центральным Комитетом партии Берия был разоблачен вскоре после смерти Сталина. В результате тщательного судебного разбирательства были установлены чудовищные злодеяния Берия, и он был расстрелян.

Спрашивается, почему же Берия, который уничтожил десятки тысяч партийных и советских работников, не был разоблачен при жизни Сталина? Он не был раньше разоблачен потому, что умело использовал слабости Сталина, разжигая в нем чувство подозрительности, во всем угождал Сталину, действовал при его поддержке.

* * *

Товарищи!

Куль личности приобрел такие чудовищные размеры главным образом потому, что сам Сталин всячески поощрял и поддерживал возвеличивание его персоны. Об этом свидетельствуют многочисленные факты. Одним из наиболее характерных проявлений самовосхваления и отсутствия элементарной скромности у Сталина является издание его "Краткой биографии", вышедшей в свет в 1948 году.

Эта книга представляет собой выражение самой безудержной лести, образец обожествления человека, превращения его в непогрешимого мудреца, самого "великого вождя" и "непревзойденного полководца всех времен и народов". Не было уже других слов, чтобы еще больше восхвалять роль Сталина.

Нет необходимости цитировать тошнотворно-льстивые характеристики, нагроможденные в этой книге одна на другую. Следует только подчеркнуть, что все они одобрены и отредактированы лично Сталиным, а некоторые из них собственноручно вписаны им в макет книги.

Что же Сталин счел необходимым вписать в эту книгу? Может быть, он стремился умерить пыл лести составителей его "Краткой биографии"? Нет. Он усиливал именно те места, где восхваление его заслуг казалось ему недостаточным.

Вот некоторые характеристики деятельности Сталина, вписанные рукою самого Сталина:

"В этой борьбе с маловеерами и капитулянтами, троцкистами и зиновьевцами, бухаринскими и каменевскими окончательно сложилось после выхода Ленина из строя то руководящее ядро нашей партии..., которое отстояло великое знамя Ленина, сплотило партию вокруг заветов Ленина и вывело советский народ на широкую дорогу индустриализации страны и коллективизации сельского хозяйства. Руководителем этого ядра и ведущей силой партии и государства был тов. Сталин".

И это пишет сам Сталин! Далее он добавляет:

"Мастерски выполняя задачи вождя партии и народа, имея полную поддержку всего советского народа, Сталин, однако, не допускал в своей деятельности и тени сомнения, зазнайства, самолюбования".

Где и когда мог какой-либо деятель так прославлять самого себя? Разве это достойно деятеля марксистско-ленинского типа? Нет. Именно против этого так решительно выступали Маркс и Энгельс. Именно это всегда резко осуждал Владимир Ильич Ленин.

В макете книги была такая фраза: "Сталин - это Ленин сегодня". Эта фраза показалась ему явно недостаточной, и Сталин собственноручно переделывает ее следующим образом:

"Сталин - достойный продолжатель дела Ленина, или, как говорят у нас в партии, Сталин - это Ленин сегодня". Вот как сильно сказано, но не народом, а самим Сталиным.

Можно привести множество подобных самовосхваляющих характеристик, внесенных в макет книги рукою Сталина. Особенно усердно он расточал похвалы в свой адрес по поводу своего военного гения, своих полководческих талантов.

Позволю себе привести еще одну вставку, сделанную Сталиным в отношении сталинского военного гения:

"Товарищ Сталин, - пишет он, - развил дальше передовую советскую военную науку. Товарищ Сталин разработал положение о постоянно действующих факторах, решающих судьбу войны, об активной обороне и законах контрнаступления и наступления, о взаимодействии родов войск и боевой техники в современных условиях войны, о роли больших масс танков и авиации в современной войне, об артиллерии, как самом могучем роде войск. На разных этапах войны сталинский гений находил правильные решения, полностью учитывающие особенности обстановки". (Движение в зале.)

Далее сам же Сталин пишет:

"Сталинское военное искусство проявилось как в обороне, так и в наступлении. С гениальной проницательностью разгадывал товарищ Сталин планы врага и отражал их. В

сражениях, в которых товарищ Сталин руководил советскими войсками, воплощены выдающиеся образцы военного оперативного искусства".

Так прославлялся Сталин как полководец. Но кем же? Самим же Сталиным, но выступающим уже не в роли полководца, а в роли автора - редактора, одного из главных составителей своей хвалебной биографии.

Таковы, товарищи, факты. Надо прямо сказать, что это позорные факты.

И еще один факт из той же "Краткой биографии" Сталина. Известно, что над созданием "Краткого курса истории Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков)" работала комиссия Центрального Комитета партии. Этот, к слову говоря, также весьма пропитанный культом личности труд составлялся определенным коллективом авторов. И это положение было отражено в макете "Краткой биографии" Сталина в следующей формулировке:

"Комиссия Центрального Комитета ВКП(б) под руководством товарища Сталина, при его личном активнейшем участии, создает "Краткий курс истории Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков)".

Однако эта формулировка не могла уже удовлетворить Сталина, и в изданной "Краткой биографии" это место заменено следующим положением:

"В 1938 году вышла в свет книга "История ВКП(б). Краткий курс", написанная товарищем Сталиным и одобренная Комиссией ЦК ВКП(б)". Что же тут еще больше скажешь! (Оживление в зале.)

Как видите, произошло поразительное превращение труда, созданного коллективом, в книгу, написанную Сталиным. Нет нужды говорить о том, как и почему произошло подобное превращение.

Возникает законный вопрос: если Сталин является автором этой книги, то зачем ему нужно было так прославлять личность Сталина, и, по существу, весь послеоктябрьский период истории нашей славной Коммунистической партии делать лишь фоном деяний "сталинского гения"?

Разве нашли в этой книге достойное отражение усилия партии по социалистическому преобразованию страны, построению социалистического общества, индустриализации и коллективизации страны и другие мероприятия, осуществленные партией, твердо идущей по пути, начертанному Лениным? Там главным образом говорится о Сталине, его выступлениях, его докладах. Все, без какого бы то ни было исключения, связано с его именем.

И когда сам же Сталин заявляет, что именно он написал "Краткий курс истории ВКП(б)", то это не может не вызывать по меньшей мере удивления и недоумения. Разве может марксист-ленинец так писать о самом себе, возводя до небес культ своей личности?

Или возьмем вопрос о Сталинских премиях. (Движение в зале.) Даже цари не учреждали таких премий, которые называли бы своим именем.

Сам Сталин признал лучшим тот текст Государственного гимна Советского Союза, в котором ни слова нет о Коммунистической партии, но зато есть следующее беспримерное славословие Сталину:

"Нас вырастил Сталин - на верность народу, На труд и на подвиги нас вдохновил".

В этих строчках гимна вся огромная воспитательная, руководящая и вдохновляющая деятельность великой ленинской партии приписана одному Сталину. Это, конечно, явное отступление от марксизма-ленинизма, явное принижение и умаление роли партии. К вашему сведению следует сказать, что Президиум ЦК уже принял решение о создании нового текста гимна, который отражал бы роль народа, роль партии. (Бурные, продолжительные аплодисменты.)

А разве без ведома Сталина его имя присваивалось многим крупнейшим предприятиям и городам, разве без его ведома по всей стране устанавливались памятники Сталина - эти "памятники при жизни"? Ведь это же факт, что сам Сталин 2 июля 1951 года подписал постановление Совета Министров СССР, в котором предусматривалось сооружение на Волга-Донском канале монументальной скульптуры Сталина, а 4 сентября того же года издал распоряжение об отпуске на сооружение этого монумента 33 тонн меди. Кто был вблизи Сталинграда, тот видел, какая там статуя высится, причем в таком месте, где людей мало бывает. А на ее сооружение затрачено много средств, и это в то время, когда наши люди в этих районах после войны еще жили в землянках. Судите сами, правильно ли писал Сталин в своей биографии о том, что он "не допускал в своей деятельности и тени самомнения, зазнайства, самолюбования"?

Вместе с тем Сталин проявлял неуважение к памяти Ленина. Не случайно Дворец Советов, как памятник Владимиру Ильичу, решение о строительстве которого было принято свыше 30 лет тому назад, не был построен, и вопрос о его сооружении постоянно откладывался и предавался забвению. Надо исправить это положение и памятник Владимиру Ильичу Ленину соорудить. (Бурные, продолжительные аплодисменты.)

Нельзя не вспомнить и о решении Советского правительства от 14 августа 1925 года "Об учреждении премий В. И. Ленина за научные работы". Это постановление было обнародовано в печати, но до сих пор Ленинских премий нет. Это также нужно исправить. (Бурные, продолжительные аплодисменты.)

При жизни Сталина, благодаря известным методам, о которых я уже говорил, приводя факты, как писалась хотя бы "Краткая биография Сталина", все события освещались так, что Ленин как будто играл второстепенную роль даже при совершении Октябрьской социалистической революции. Во многих кинокартинах, в произведениях художественной литературы образ Ленина освещается неправильно, недопустимо принижается.

Сталин очень любил смотреть фильм "Незабываемый 1919-й год", где он изображен едущим на подножке бронепоезда и чуть ли не саблей поражающим врагов. Пусть Климент Ефремович, наш дорогой друг, наберется храбрости и напишет правду о Сталине, ведь он знает, как Сталин воевал. Тов. Ворошилову, конечно, тяжело это дело начинать, но хорошо бы ему это сделать. Это будет одобрено всеми - и народом и партией. И внуки за это будут благодарить. (Продолжительные аплодисменты.)

При освещении событий, связанных с Октябрьской революцией и гражданской войной, в ряде случаев дело изображалось так, что главная роль везде как бы принадлежит Сталину, что всюду и везде он подсказывает Ленину, как и что надо делать. Но ведь это же клевета на Ленина! (Продолжительные аплодисменты.)

Я, вероятно, не согрешу против истины, если скажу, что 99 процентов из присутствующих здесь мало что знали и слышали о Сталине до 1924 года, а Ленина в стране все знали; вся партия знала, весь народ знал, от мала до велика. (Бурные, продолжительные аплодисменты.)

Все это надо решительно пересмотреть, чтобы нашли свое правильное отражение в истории, литературе, произведениях искусства роль В. И. Ленина, великие деяния нашей

Коммунистической партии и советского народа - народа-творца, народа-созидателя.
(Аплодисменты.)

* * *

Товарищи! Культ личности способствовал распространению в партийном строительстве и хозяйственной работе порочных методов, породил грубые нарушения внутрипартийной и советской демократии, голое администрирование, разного рода извращения, замазывание недостатков, лакировку действительности. У нас развелось немало подхалимов, аллилуйщиков, очковтирателей.

Нельзя не видеть и того, что в результате многочисленных арестов партийных, советских и хозяйственных работников многие наши кадры стали работать неуверенно, с оглядкой, бояться нового, остерегаться и собственной тени, меньше стали проявлять инициативы в работе.

А возьмите решения партийных и советских органов. Они стали составляться по шаблону, зачастую без учета конкретной обстановки. Дело дошло до того, что выступления партийных и других работников даже на самых небольших заседаниях, совещаниях по любым вопросам произносились по шпаргалке. Все это порождало опасность оказывания партийной и советской работы, бюрократизации аппарата.

Отрыв Сталина от жизни, незнание им действительного положения дел на местах можно наглядно показать на примере руководства сельским хозяйством.

Все, кто хоть мало-мальски интересовался положением в стране, видели тяжелое состояние сельского хозяйства, а Сталин этого не замечал. Говорили ли мы об этом Сталину? Да, говорили, но он нас не поддерживал. Почему же так получилось? Потому, что Сталин никуда не выезжал, с рабочими и колхозниками не встречался и не знал действительного положения на местах.

Он страну и сельское хозяйство изучал только по кинофильмам. А кинофильмы приукрашивали, лакировали положение дел в сельском хозяйстве. Колхозная жизнь во многих кинофильмах изображалась так, что столы трещали от обилия индеек и гусей. Видимо, Сталин думал, что в действительности так оно и есть.

Владимир Ильич Ленин по-другому смотрел на жизнь, он все время был тесно связан с народом; принимал крестьян-ходоков, часто выступал на фабриках и заводах, ездил в деревни, беседовал с крестьянами.

Сталин отгородился от народа, он никуда не выезжал. И так продолжалось десятки лет. Последняя его поездка на село была в январе 1928 года, когда он ездил в Сибирь по вопросам хлебозаготовок. Откуда же он мог знать положение в деревне?

И когда Сталину в одной из бесед было сказано, что положение в сельском хозяйстве у нас тяжелое, особенно плохо обстоит дело в стране с производством мяса и других продуктов животноводства, была создана комиссия, которой было поручено подготовить проект постановления "О мерах по дальнейшему развитию животноводства в колхозах и совхозах". Мы разработали такой проект.

Конечно, наши тогдашние предложения не охватывали всех возможностей, но были намечены пути подъема общественного животноводства. Предлагалось тогда поднять заготовительные цены на продукты животноводства, чтобы повысить материальную заинтересованность у колхозников, работников МТС и совхозов в развитии животноводства. Но проект, разработанный нами, не был принят, в феврале 1953 года он был отложен.

Более того, при рассмотрении этого проекта Сталин внес предложение повысить налог на колхозы и колхозников еще на 40 миллиардов рублей, так как, по его мнению, крестьяне живут богато, и, продав только одну курицу, колхозник может полностью расплатиться по государственному налогу.

Вы только подумайте, что это означало? Ведь 40 миллиардов рублей – это такая сумма, которую крестьяне не получали за все сдаваемые ими продукты. В 1952 году, например, колхозы и колхозники получили за всю сданную и проданную ими государству продукцию 26 миллиардов 280 миллионов рублей.

Разве такое предложение Сталина основывалось на каких-то данных? Конечно, нет. Факты и цифры в таких случаях его не интересовали. Если что сказал Сталин, значит, это так и есть - ведь он "гений", а гению не нужно считать, ему достаточно посмотреть, чтобы сразу все определить, как должно быть. Он сказал свое слово, а потом все должны повторять за ним сказанное и восторгаться его мудростью.

Но что было мудрого в предложении увеличить сельскохозяйственный налог на 40 миллиардов рублей? Ровным счетом ничего, так как это предложение исходило не из реальной оценки действительности, а из фантастических измышлений оторванного от жизни человека.

Сейчас в сельском хозяйстве мы стали понемногу выкарабкиваться из тяжелого положения. Выступления делегатов XX съезда партии радуют каждого из нас, когда многие делегаты говорят, что есть все условия выполнить задания шестой пятилетки по производству основных продуктов животноводства не за пять лет, а за 2-3 года. Мы уверены в успешном выполнении заданий новой пятилетки. (Продолжительные аплодисменты.)

* * *

Товарищи!

Когда мы сейчас резко выступаем против культа личности, получившего при жизни Сталина широкое распространение, и говорим о многих отрицательных явлениях, порожденных этим чуждым духу марксизма-ленинизма культом, у отдельных людей может возникнуть вопрос: как же так, ведь Сталин стоял во главе партии и страны 30 лет, при нем были достигнуты крупные победы, разве можно отрицать это? Я считаю, что так ставить вопрос могут только ослепленные и безнадежно загипнотизированные культом личности люди, которые не понимают сущности революции и Советского государства, не понимают по-настоящему, по-ленински роли партии и народа в развитии советского общества.

Социалистическую революцию совершил рабочий класс в союзе с беднейшим крестьянством, при поддержке среднего крестьянства, совершил народ, руководимый большевистской партией. Великая заслуга Ленина состоит в том, что он создал боевую партию рабочего класса, вооружил ее марксистским пониманием законов общественного развития, учением о победе пролетариата в борьбе с капитализмом, он закалил партию в огне революционных битв народных масс. В ходе этой борьбы партия отстаивала интересы народа, стала его испытанным вождем, привела трудящихся к власти, к созданию первого в мире социалистического государства.

Вы хорошо помните мудрые ленинские слова о том, что Советское государство сильно сознательностью масс, о том, что историю теперь творят миллионы и десятки миллионов людей.

Организаторской работе партии, ее многочисленных местных организаций, самоотверженному труду нашего великого народа обязаны мы своими историческими

победами. Эти победы - результат огромной по своему размаху деятельности народа и партии в целом, они вовсе не являются плодом руководства одного лишь Сталина, как это пытались представить в период процветания культа личности.

Если по-марксистски, по-ленински подойти к существу этого вопроса, то надо со всей прямотой заявить, что практика руководства, сложившаяся в последние годы жизни Сталина, стала серьезным тормозом на пути развития советского общества.

Сталин долгими месяцами не рассматривал многие важнейшие и неотложные вопросы жизни партии и страны. При руководстве Сталина наши мирные отношения с другими странами нередко ставились под угрозу, так как единоличные решения могли вызвать и иногда вызывали большие осложнения.

За последние годы, когда мы освободились от порочной практики культа личности и наместили ряд мер в области внутренней и внешней политики, все видят, как буквально на глазах растет активность, развивается творческая инициатива широких масс трудящихся, как благотворно начинает сказываться это на результатах нашего хозяйственного и культурного строительства. (Аплодисменты.)

Некоторые товарищи могут задать вопрос: куда же смотрели члены Политбюро ЦК, почему они своевременно не выступили против культа личности и делают это лишь в последнее время?

Прежде всего надо иметь в виду, что члены Политбюро смотрели на эти вопросы по-разному в разные периоды. В первое время многие из них активно поддерживали Сталина, потому что Сталин является одним из сильнейших марксистов и его логика, сила и воля оказывали большое воздействие на кадры, на работу партии.

Известно, что Сталин после смерти В. И. Ленина, особенно в первые годы, активно боролся за ленинизм, против извратителей и врагов ленинского учения. Исходя из ленинского учения, партия во главе со своим Центральным Комитетом развернула большую работу по социалистической индустриализации страны, коллективизации сельского хозяйства, осуществлению культурной революции. В то время Сталин завоевал популярность, симпатии и поддержку. Партии пришлось вести борьбу с теми, кто пытался сбить страну с единственно правильного, ленинского пути, - с троцкистами, зиновьевцами и правыми, буржуазными националистами. Эта борьба была необходима. Но затем Сталин, все более злоупотребляя властью, стал расправляться с видными деятелями партии и государства, применять против честных советских людей террористические методы. Как уже говорилось, именно так Сталин поступил с видными деятелями нашей партии и государства - Косиором, Рудзутаком, Эйхе, Постышевым и многими другими.

Попытки выступить против необоснованных подозрений и обвинений приводили к тому, что протестовавший подвергался репрессиям. В этом отношении характерна история с т. Постышевым.

В одной из бесед, когда Сталин проявил недовольство по адресу Постышева и задал ему вопрос:

- Кто вы такой?

Постышев твердо заявил с присущим ему окаяющим акцентом:

- Большевик я, товарищ Сталин, большевик!

И это заявление было расценено сначала, как неуважение к Сталину, а потом как вредный акт и впоследствии привело к уничтожению Постышева, объявленного без всяких к тому оснований "врагом народа".

Об обстановке, сложившейся в то время, мы нередко беседовали с Николаем Александровичем Булганиным. Однажды, когда мы вдвоем ехали в машине, он мне сказал:

- Вот иной раз едешь к Сталину, вызывают тебя к нему, как друга. А сидишь у Сталина и не знаешь, куда тебя от него повезут: или домой или в тюрьму.

Ясно, что такая обстановка ставила любого из членов Политбюро в крайне тяжелое положение. Если к тому же учесть, что за последние годы Пленумы ЦК партии фактически не созывались, а заседания Политбюро проводились от случая к случаю, то станет понятным, как трудно было кому-либо из членов Политбюро высказаться против той или иной несправедливой или неправильной меры, против очевидных ошибок и недостатков в практике руководства.

Как уже отмечалось, многие решения принимались единолично или опросом, без коллективного обсуждения.

Всем известна печальная судьба члена Политбюро т. Вознесенского, ставшего жертвой репрессий Сталина. Характерно отметить, что решение о выводе его из состава Политбюро нигде не обсуждалось, а было проведено опросом. Также опросом были проведены решения об освобождении с занимаемых постов тт. Кузнецова и Родионова.

Серьезно принижалась роль Политбюро ЦК, дезорганизовывалась его работа созданием различных комиссий внутри Политбюро, образованием так называемых "пятерок", "шестерок", "семерок", "девяток". Вот, например, решение Политбюро от 3 октября 1946 года:

"Предложение тов. Сталина.

1. Поручить Комиссии по внешним делам при Политбюро (шестерке) заниматься впредь наряду с вопросами внешнеполитического характера также вопросами внутреннего строительства и внутренней политики.
2. Пополнить состав шестерки председателем Госплана СССР тов. Вознесенским и впредь шестерку именовать семеркой.
Секретарь ЦК - И. Сталин".

Что это за терминология картежника? (Смех в зале.) Ясно, что создание подобных комиссий - "пятерок", "шестерок", "семерок" и "девяток" внутри Политбюро подрывало принцип коллективного руководства. Получалось, что некоторые члены Политбюро отстранялись таким образом от решения важнейших вопросов.

В невыносимые условия был поставлен один из старейших членов нашей партии - Климент Ефремович Ворошилов. На протяжении ряда лет он фактически был лишен права принимать участие в работе Политбюро. Сталин запретил ему появляться на заседания Политбюро и посылать ему документы. Когда заседало Политбюро и тов. Ворошилов об этом узнавал, то каждый раз он звонил и спрашивал разрешения, можно ли ему прийти на это заседание. Сталин иногда разрешал, но всегда выражал недовольство. В результате своей крайней мнительности и подозрительности Сталин дошел до такого нелепого и смехотворного подозрения, будто Ворошилов является английским агентом. (Смех в зале.) Да, английским агентом. И к нему дома был подставлен специальный аппарат для подслушивания его разговоров. (Шум возмущения в зале.)

Сталин единолично отстранил также от участия в работе Политбюро и другого члена Политбюро, Андрея Андреевича Андреева.

Это был самый разнузданный произвол.

А возьмите первый Пленум ЦК после XIX съезда партии, когда выступил Сталин и на Пленуме давал характеристику Вячеславу Михайловичу Молотову и Анастасу Ивановичу Микояну, предъявив этим старейшим деятелям нашей партии ничем не обоснованные обвинения.

Не исключено, что если бы Сталин еще несколько месяцев находился у руководства, то на этом съезде партии товарищи Молотов и Микоян, возможно, не выступали бы.

Сталин, видимо, имел свои планы расправы со старыми членами Политбюро. Он не раз говорил, что надо менять членов Политбюро. Его предложение после XIX съезда избрать в Президиум Центрального Комитета 25 человек преследовало цель устранить старых членов Политбюро, ввести менее опытных, чтобы те всячески восхваляли его. Можно даже предполагать, что это было задумано для того, чтобы потом уничтожить старых членов Политбюро и спрятать концы в воду по поводу тех неблагоприятных поступков Сталина, о которых мы сейчас докладываем.

Товарищи! Чтобы не повторить ошибок прошлого, Центральный Комитет решительно выступает против культа личности. Мы считаем, что Сталина чрезмерно возвеличили. Бесспорно, что в прошлом Сталин имел большие заслуги перед партией, рабочим классом и перед международным рабочим движением.

Вопрос осложняется тем, что все то, о чем говорилось выше, было совершено при Сталине, под его руководством, с его согласия, причем он был убежден, что это необходимо для защиты интересов трудящихся от происков врагов и нападок империалистического лагеря. Все это рассматривалось им с позиций защиты интересов рабочего класса, интересов трудового народа, интересов победы социализма и коммунизма. Нельзя сказать, что это действия самодура. Он считал, что так нужно делать в интересах партии, трудящихся, в интересах защиты завоеваний революции. В этом истинная трагедия!

Товарищи! Ленин не раз подчеркивал, что скромность является неотъемлемым качеством подлинного большевика. И сам Ленин был живым олицетворением величайшей скромности. Нельзя сказать, что в этом деле мы во всем следуем ленинскому примеру. Достаточно хотя бы сказать, что многочисленным городам, фабрикам и заводам, колхозам и совхозам, советским, культурным учреждениям розданы у нас на правах, если можно так выразиться, частной собственности имена тех или иных государственных и партийных деятелей, еще здравствующих и процветающих. В деле присвоения своих имен различным городам, районам, предприятиям, колхозам многие из нас соучастники. Это надо исправить. (Аплодисменты.)

Но делать это надо с умом, без торопливости. Центральный Комитет обсудит это дело и хорошенько разберется, чтобы не допустить здесь каких-либо ошибок и перегибов. Я помню, как на Украине узнали об аресте Косиора. Киевская радиостанция обычно начинала свои радиопередачи так: "Говорит радиостанция имени Косиора". В один из дней радиопередачи начались без упоминания имени Косиора. И все догадались, что с Косиором что-то случилось, что он, наверное, арестован.

Так что если мы всюду начнем снимать вывески и проводить переименования, то люди могут подумать, что с теми товарищами, чьи имена носят предприятия, колхозы или города, что-то произошло, что, наверное, и они арестованы. (Оживление в зале.)

Чем у нас иной раз измеряется авторитет и значение того или иного руководителя? Да тем, что его именем названо столько-то городов, заводов и фабрик, столько-то колхозов и совхозов. Не пора ли нам покончить с этой "частной собственностью" и провести "национализацию" фабрик и

заводов, колхозов и совхозов. (Смех, аплодисменты. Возгласы: "Правильно!".) Это будет на пользу нашему делу. Культ личности сказывается ведь и в такого рода фактах.

Мы должны со всей серьезностью отнестись к вопросу о культе личности. Этот вопрос мы не можем вынести за пределы партии, а тем более в печать. Именно поэтому мы докладываем его на закрытом заседании съезда. Надо знать меру, не питать врагов, не обнажать перед ними наших язв. Я думаю, что делегаты съезда правильно поймут и оценят все эти мероприятия. (Бурные аплодисменты.)

* * *

Товарищи! Нам нужно решительно, раз и навсегда развенчать культ личности, сделать надлежащие выводы как в области идейно-теоретической, так и в области практической работы.

Для этого необходимо:

Во-первых, по-большевистски осудить и искоренить как чуждый духу марксизма-ленинизма и несовместимый с принципами партийного руководства и нормами партийной жизни культ личности, вести беспощадную борьбу против всех и всяческих попыток возродить его в той или иной форме.

Восстановить и последовательно проводить во всей нашей идеологической работе важнейшие положения учения марксизма-ленинизма о народе, как творце истории, создателе всех материальных и духовных богатств человечества, о решающей роли марксистской партии в революционной борьбе за преобразование общества, за победу коммунизма.

В связи с этим нам предстоит провести большую работу над тем, чтобы с позиций марксизма-ленинизма критически рассмотреть и поправить получившие широкое хождение ошибочные взгляды, связанные с культом личности, в области исторической, философской, экономической и других наук, а также в области литературы и искусства. В частности, необходимо в ближайшее время провести работу по созданию полноценного, составленного с научной объективностью марксистского учебника по истории нашей партии, учебников по истории советского общества, книг по истории гражданской войны и Великой Отечественной войны.

Во-вторых, последовательно и настойчиво продолжать проводимую в последние годы Центральным Комитетом партии работу по строжайшему соблюдению во всех партийных организациях, сверху донизу, ленинских принципов партийного руководства и прежде всего высшего принципа - коллективности руководства, по соблюдению норм партийной жизни, закрепленных Уставом нашей партии, по развертыванию критики и самокритики.

В-третьих, полностью восстановить ленинские принципы советского социалистического демократизма, выраженные в Конституции Советского Союза, вести борьбу против произвола лиц, злоупотребляющих властью. Необходимо до конца исправить нарушения революционной социалистической законности, которые накопились за длительный период в результате отрицательных последствий культа личности.

Товарищи!

XX съезд Коммунистической партии Советского Союза с новой силой продемонстрировал нерушимое единство нашей партии, ее сплоченность вокруг своего Центрального Комитета, ее решимость выполнить великие задачи коммунистического строительства. (Бурные аплодисменты.) И тот факт, что мы сейчас во всей широте ставим принципиальные вопросы о преодолении чуждого марксизму-ленинизму культа личности и о ликвидации причиненных им тяжелых

последствий, говорит о великой моральной и политической силе нашей партии. (Продолжительные аплодисменты.)

У нас есть полная уверенность в том, что наша партия, вооруженная историческими решениями своего XX съезда, поведет советский народ по ленинскому пути к новым успехам, к новым победам. (Бурные, продолжительные аплодисменты.)

Да здравствует победоносное знамя нашей партии - ленинизм! (Бурные, продолжительные аплодисменты, переходящие в овацию. Все встают.)

/ Известия ЦК КПСС. 1989. N.3

Контрольні питання:

1. Які історичні події сприяли виникненню цієї доповіді?
2. Як в документі пояснюється що таке культ особистості?
3. Яких політичних діячів цитує Микита Хрущов? Як Ви вважаєте, чому він це робить?
4. Як доповідач пояснює необхідність створення цієї доповіді?
5. Чи знаходить Хрущов в особистості Сталіна якісь позитивні риси або тільки критикує його? Свою думку підтвердіть цитуванням документу.
6. Кого в доповіді Хрущов протиставляє Сталіну? З якою метою це зроблено?
7. Які історичні факти наводить доповідач, щоб довести зловживання з боку Сталіна? Наведіть кілька прикладів.
8. Чи завжди М.Хрущов був об'єктивним при висвітленні воєнних подій? Чи всі його обвинувачення підтверджуються історичними фактами? Чи повинен нести якусь відповідальність за них і сам доповідач?
9. Які кроки для подолання культу особистості Сталіна передбачала доповідь Хрущова? Поміркуйте, чи реально було їх втілити до життя в той час? Свою думку аргументуйте.

Іван Дзюба

«Інтернаціоналізм чи русифікація?»

ХІІІ. НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ Є ВОДНОЧАС І ПИТАННЯМ СОЦІАЛЬНИМ, ПИТАННЯМ ВСЕСВІТНЬО-ІСТОРИЧНИМ

Неправомірним є протиставлення національним проблемам соціальних як, мовляв, важливіших і пекучіших. Національні проблеми завжди є разом і проблемами соціальними, проблемами класово-політичної стратегії. Це стосувалося і стосується й українського питання. Не кажу вже про зовнішньополітичний план, щодо якого і V конгрес Комінтерну заявив: "Українське питання є одним з найважливіших національних питань Середньої Європи, вирішення якого диктується інтересами пролетарської революції яку Польщі, Румунії і Чехословаччині, так і в усіх сусідніх країнах"¹. Звичайно, це міжнародне значення українського питання ще більше зросло як у зв'язку з соціалістичним будівництвом у сусідніх країнах Європи, так і в зв'язку з революційним рухом та національним будівництвом в Азії і Латинській Америці.

Але в даному разі слід задумуватися і над внутрішньосоціальним аспектом українського національного питання.

Ленін і партія завжди наголошували, як важливо для пролетаріату, для соціалістичного будівництва усунути ту суперечність, що існує в Україні між українськомовним селянством і переважно російськомовним пролетаріатом, між українським селом і русифікованим містом. В цьому, зокрема, і полягав зміст політики українізації. Пролетаріат, промислове місто повинні були стати суб'єктом української культури і на цьому ґрунті зміцнити союз із селом і свій провід селом. Таким чином, українська нація повинна була стати повноправною і повноцінною сучасною соціалістичною нацією, а не якимсь недорозвиненим ембріоном, етнографічною сировиною, що несе непередбачувані ускладнення для майбутнього. Українська нація повинна була виявити свої сили в величній соціалістичній державотворчості...

На жаль, сьогодні ми можемо констатувати хіба що зростання дистанції між українськомовним селом і російськомовним містом. Тільки при цілковитій відсутності будь-якої політичної відповідальності можна дивитися на це спокійно і не помічати тих складних і сумних для соціалізму колізій, соціальних колізій, які породжує оця мовно-національна суперечність між селом і містом в Україні. Не кажучи вже про суто побутовий, культурно-побутовий — теж важливий — бік справи: хто не знає, скільки принижень і знущань з боку місцевої публіки зазнає, скажімо, сільська жінка, приїхавши в справах до міста. Взагалі сільська людина, українець з села, та, зрештою, і взагалі українець (який усвідомлює себе українцем) почуває себе в місті в Україні як на чужині, "на нашій, не своїй землі" (слова Шевченка).

Я певен, що в недалекому майбутті марксистський економіст і соціолог, аналізуючи причини сьогоднішніх труднощів у нашому сільському господарстві, неодмінно знайде в числі їх і хворобливі ненормальності в стосунках між селом і містом, комплекс соціально-культурної нижчості села, багатоманітну зневагу до села й сільської людини (не формальну, в офіціозі, а фактичну, в житті), а в Україні це ускладнюється і поглиблюється національним моментом, болісною національною різницею між українським селом і зросійщеним містом. Вдумливий і тонкий аналіз, мабуть, встановив би, що флюїди національної приреченості, відсутність національної перспективи, національного розросту за межі села, денационалізуючий тиск "згори", з міста, — не останній чинник у тому занепаді життєактивності і в тій деморалізації, збайдужінні й пияцтві, які нерідко можна спостерігати серед сільського населення і які й самі по собі є серйозною соціальною проблемою.

Так само майбутній соціолог відзначить і деморалізуючий вплив мовно-національної суперечності між містом і селом і на саме місто, де внаслідок цього розвиваються, помітно чи непомітно, явища і настрої, пов'язані з об'єктивно колонізуючим, асимілюючим і "споживацьким" становищем міста серед туземної етнографічної "сировини". Втрачається відчуття кровного синівського зв'язку зі своєю землею, з навколишнім народом. Згасає свідомість своєї відповідальності і обов'язків перед ними, а натомість розвивається почуття "свободи" від Цих обов'язків, "звільненості" від слідів походження, національної "голизни". Звідси та готовність

нахапатися першого-ліпшого "шикарного" вбрання, криклива напівкультура з претензіями на породистість, "мерзость запустения"... Тому й виробляються рефлексії безвідповідальності, наплювізму й непомітного або демонстративного хамства (аж до знаменитого: "Эй, ты, колхозник!", "Ты что — колхозник?"),

"Извините его, он из села", "Ты сначала научись говорить по-человечески", "кугуты" і т. д. і т. п. — це все загальновідоме).

Де вже тут говорити про вироблення почуттів колективізму, братерства, про усвідомлення себе і кожного людиною серед людства Хай же нарешті задумаються над цим, зокрема, шановні гуманісти — "общечеловеки" з "общерусской интеллигенции" в Україні, які люблять поговорити про загальнолюдське начало, але, по суті, самі сприяють створенню атмосфери, в якій можливе таке топтання людської гідності й цілої людської істоти з усією безліччю людських драм, що звідси випливає... "Аще кто речет, яко люблю Бога, а брата своего ненавидит, ложь есть..."

Коли якась нація мовно розпадається на дві частини, з яких "нижчий" шар говорить питомою своєю мовою, а "вищий" — іншою, засвоєною, — в цьому завжди прихована велика соціальна проблема і небезпека. Свого часу, будучи в Брюсселі, Герцен звернув увагу на те, що "культурна" частина бельгійців говорить по-французькому, в той час як зневажене нею простолюддя — по-фламандському. У цьому Герцен бачив величезну несправедливість і загрозу для демократії.

"На этом-то раздвоении народа на два слоя, одного облитого светом и плавающего, как масло, над глубиной, другого глубокого и темного, окруженного мглой, срезались все революции".

І з величезною проникливістю Герцен переходить звідси до українського питання, застерігаючи від нібито успішної лінгвістичної експансії-русифікації.

"Начнем же, господа, прежде лингвистического завоевания народа южнорусского (тобто українського. — І. Дз.), с того, что отдадим ему его землю, а потом и посмотрим, как он захочет говорить и учиться"².

Придивіться, хто сьогодні в Україні говорить по-українському і хто по-російському. Якщо ви чесна людина, якщо ви вмiєте бачити й осмислювати побачене, якщо істина дорожча для вас за вашу засліпленість і передсуди, за "панство велике і лакомство нещасне", ви не можете не визнати, що мовний вододіл є в Україні разом і соціальним, і соціально-культурним вододілом. І хіба серце ваше не заболить і душа ваша не здригнеться за "униженных и оскорбленных"?

А хіба оці цифри, які наводилися вище, — про фактичне відставання і невідгідне становище української нації в ряді вирішальних сфер суспільної діяльності, — хіба вони не є серйозними соціальними проблемами, які потребують спеціального дослідження?

Нарешті, національні проблеми вписуються також у проблеми соціалістичної демократії і з ними взаємодіють. Свобода і права людської особистості зв'язані щільно із свободою і правами національними, так само як гідність і самосвідомість людини зв'язана з гідністю і самосвідомістю національною, оскільки свобода, права, гідність, самосвідомість — поняття неподільні. Національні проблеми прямо впираються в проблеми самоврядування й народоправства. Національний розвиток і національна багатоманітність — це самодіяльність і багатоманітність життя, це його вічне розгортання і збагачення, а цілеспрямоване державне нівелювання, зливання, поглинання націй, тим більше за деспотичним "предначертанием" — це торжество тупої бюрократичної одноманітності, казарменості, мертвотності. Уже тому цей процес денационалізації й русифікації є колосальним мінусом для справи соціалістичного демократизму і має об'єктивно реакційне значення.

Крім того, він страшенно збіднює комуністичне суспільство і несе для нього непоправні втрати. Ми говоримо, що національне питання підпорядковане класовій боротьбі, що воно частина загального питання боротьби за комунізм. Комунізм веде до найбільшого матеріального і духовного багатства людства, до збереження і множення всіх його здобутків. Отже, треба дорожити тим предивним багатством, яке являє собою національна багатолічність людства, різноманітність його національної діяльності, що з неї і складається велике диво вселюдськості. Треба ним дорожити і розвивати його. А протилежна політика — політика розбазарювання, розхалтурювання, "списування" цих багатств на утиль, політика бюрократичного уодноманітнювання, "приведення к одному знаменателю" — це злочин перед комунізмом, і майбутні покоління не простять нам такого банкрутського спадку.

¹ Гирчак Ф. На два фронта в борьбе с национализмом. М. — Л., 1930, с. 213 — 214.

² Герцен А. По поводу письма из Волыни. "Колокол". Лондон, 1861, ч. 116, с. 966.

*Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? —
К. : Видавничий дім "KM Academia", 1998. — 276 с.*

Контрольні питання:

1. В яких історичних умовах було створено наведений документ?
2. В чому, на думку автора, полягав зміст українізації? З якою метою вона проводилася?
3. Про яку «мовно-національну суперечність» ідеться в цитованому уривку? Як вона впливала на повсякденне життя українців?
4. Як, на думку автора, денаціоналізація впливала на розвиток суспільства? Визначте її позитивні та негативні риси.
5. Яка подальша доля автора та його твору?

Вячеслав Чорновіл
ЛИХО З РОЗУМУ
(портрети двадцяти «Злочинців»)
Збірник матеріалів.

ФРАГМЕНТ

ВІД УКЛАДАЧА

...Якби можна було скласти середню типову біографію засуджених в 1966 році за « антирадянську націоналістичну пропаганду та агітацію », вона могла б бути такою: засуджений Н. на день арешту мав 28-30 років, він виходець із селянської або робітничої родини, відмінно закінчив середню школу, поступив у вуз (дехто-після армії), де був активним учасником наукових гуртків; як кращий студент одержав добре призначення, писав дисертацію (або й захистив її), публікувався в періодиці (або й видав книжку). Якщо навіть мав технічний фах, цікавився літературою і мистецтвом, вболівав за стан рідної мови й культури. Ще не одружений або ж одружився незадовго до арешту і має малу дитину.

Майже всі засуджені вкладаються в цю схему. Помітніше виступають з неї тільки П. Заливаха, Є. Кузнецова, Д. Іващенко, М. Масютко та С. Караванський. Двоє перших в дитинстві чи в юності потрапили за межі України, і поворот на Батьківщину був пов'язаний у них з відчутною ломкою усталеного духовного світу. Війну пройшли М. Іващенко та М. Масютко. Останній встиг скуштувати і терору 30-х років, і « пильності » початку 50-х. Та найтяжчі випробування приготувала доля С. Караванському, людині непосереднього таланту, яка покутувала помилку молодості 17 роками сталінських і післясталінських таборів і яку після 5 років активного літературного життя без слідства і суду послали досиджувати каннібальський 25-річний строк.

Більшість із «призову 1965 року» опинилася за ґратами, коли вихідна їхньої творчості круто зносилася вгору. Показовий в цьому відношенні лист з табору від Михайла Гориня, здібного науковця-психолога:

«І коли в голові появилася купа ідей... знову обрив і перекваліфікація на токаря по чавуну. Ніби сама доля відриває мене від того місця, де все готове до матеріалізації моїх ідей, ніби не дає подождати хоч би рік для остаточного закріплення досягнутих успіхів. Адже якби я був заарештований в 1966 році, я зумів би багато зробити... »

На гіркі роздуми наводить ця мрія національно свідомого українського інтелігента, щоб його арештували хоча б на рік пізніше...

Ще менше, як М. Гориню, « не вистачило часу » викладачеві Львівського університету Михайлу Осадчому. Кілька місяців лишалося до затвердження Москвою кандидатського звання, кілька тижнів до появи в книгарнях першої збірки поезій, кілька днів до формального оформлення одруження...

Обрубану висхідну можна побачити і в молодого прозаїка Анатолія Шевчука, і в перекладача С. Караванського, і в історика М. Мороза, особливо ж у художника П. Заливахи.

Уже ранні роботи Панаса Заливахи засвідчували високу малярську техніку. Художник не захотів йти битою дорогою, ступаючи в передвижницькі сліди столітньої давності. Шукав інших, специфічно мистецьких засобів самовияву. Ці шукання приводили його і до імпресіоністів та постімпресіоністів, і до модерних течій Заходу.

Відчувши нерозривну єдність свого Я з Україною, Заливаха вбирає в себе скарби народного мистецтва, але не спішить переносити з народного у власне готові форми, шукає якогось плідного синтезу. Мабуть, в результаті такого синтезу кольори художника світлішають, лінії легшають, на зміну дещо поверховому зовнішньому психологізмові приходять глибинний, філософськи окреслений. Коли ранні роботи Заливахи часом були не до кінця композиційно організованими, в них траплялися якісь ніби незаповнені площини, то тепер у художника загострилося відчуття композиційної цілості.

Творчість Заливахи була перервана, коли художник дійшов малярської зрілості. Кажемо « перервана », бо в таборі Заливаха зміг намалювати тільки портрет І.Русина. Потім у нього відібрали фарби, а далі заборонили малювати, заявивши: «Ви сюди исправляться приехали, а не рисовать ».

Як тут не згадати Миколу І з його славнозвісним «запрещением писать и рисовать»? Воістину, все вертається на круги свої.

...Перші вірші Михайла Осадчого, що з'явилися у львівській періодиці, не заповнили уяви читача. Відчувалося, що пишуться вони занадто вже голим розумом. До того ж поет легко підпадав під впливи. Не до кінця подолав ці вади Осадчий і в першій збірці « Місячне поле », яка так і не побачила читача. Здавалося, потрібен струс, поштовх, щоб вірші Осадчого стали поезією. І, як це не парадоксально, поета з нього зробили... тюрма і табір.

Михайло Осадчий менше від інших засуджених мав навіть нормальної « вини », по суті, не мав її зовсім, і його засудження — це суцільне непорозуміння. Чиєюсь безглуздою волею вчорашній інструктор обкому партії, викладач університету, кандидат наук був змушений пройти гіркий шлях приниження, повної нівеляції людської гідності, шлях, встелений матюками слідчих і хижою тенденційністю суддів. Перепад між вчорашнім і сьогоднішнім був такий великий, що неважко було зломитися. Мабуть, допомогла вперта селянська вдача «інтелігента в першому коліні». Варто порівняти наведені нижче вірші із знищеної книжки і написані в таборі, щоб побачити глибоку прірву між сконструйованою ніби — досконалістю перших і огрітою щирим чуттям недовершеністю других (поет сам розглядає табірні вірші як чорнові заготовки, які шліфуватиме потім, на волі). Мабуть, найпоказовіший з цього погляду вірш « Елегія другої зими », чи не наймайстерніший з відомих нам віршів табірної періоду і найдалший від поезії колишнього Осадчого.

Цікаво простежити становлення Осадчого-поета на такій важкій (бо виексплуатованій) темі, як тема Батьківщини. Про Україну писав Осадчий і в збірці « Місячне поле », і то були найкращі вірші збірки. Але хоч там він проголошував: « Теплою добра я спопелю вампірів і вольним упаду на землю козаків », — чулося, що це все-таки декларація. В табірних віршах любов до України значно ближча до трепетних вершин, на яких з'являється високе право ненавидіти через любов:

Де ти, де ти, циганська приبلудо,
Де ти, ніжна моя Батьківщино?

Чується ніби аж знамените Сосюрине: « Я так люблю тебе, Вкраїно, й сам не знаю, що кажу ».

Безсумнівний інтерес викликають вірші Осадчого про тюрму і табір, такі як «Елегія самотності кам'яної», «Сонети Батьківщині» та ін. і картинки таборів та в'язничного побуту:

Все було: матюком гуркочуть,
Кулаки поза вухом свистять,
Шлунки хліба гливкого хочуть...
І одержують « в господу мати! »...

Ген Володимирська могутня траса,
Де криті воронки повзуть нічною тінню...,
... ..*) своє становище в історичному розтині:
Чи я один? Йшли мільйони нас
На Кос-Арал, за Соловецькі стіни...

Це становище поет намагається осмислити і з точки зору майбутнього:

Та як діливсь я долею Тараса...,
Лишив життя Тарасову кровину...
Всі Соловки, централки, всі Яваси.
В його думках згадаються, Вкраїно.

Важко сказати, як піде творчий розвиток Осадчого після повернення з Мордовії. Якщо його поетичне досягання не зупиниться, то, гадаємо, Осадчий зможе зайняти місце серед кращих поетів, що прийшли в українську літературу в 60-х роках. Але тоді, оцінюючи доробок М. Осадчого, шукаючи джерела зростання майстерності, майбутній критик не має права обійти імені слідчого львівського КГБ Клименка, про якого поет пише:

*) Початкових слів цього рядка не можна відчитати на оригіналі. — Видавництво.

Я не мастак без карт гадати,
Чи між людьми ще є повага,
Бо надто вже аж забагато
Триповерховий мат кагатив
Повчитель мій веснянкуватий
Із гідної себе ватаги.

*

...Вже навіть перелік публікацій Богдана Гориня свідчить про його активність як мистецтвознавця, а почасти і літературного критика. Той, хто хоч раз слухав виступ Б. Гориня чи то в Спілці письменників України, чи то на обговоренні мистецьких виставок, може збагнути, що українська художня критика, яка досі кульгає на обидві ноги, понесла відчутну втрату. Хай іноді в полемічному запалі Б. Горинь висловлював не до кінця виношені думки, хай окремі його оцінки можуть видаватися надто суб'єктивними (зрештою, чи ж бувають цілком об'єктивні оцінки?), але мистецького смаку, чималого вміння відрізнити перші спалахи таланту від підробки у Б. Гориня не відбереш. Одним з перших він написав про майстерність скульптора Ф. Біриж, дав ґрунтовний аналіз графіки С. Караффи-Корбут, представив всеукраїнському читачеві цікаву художницю Г. Севрук.

Коли порівнювати блискучі привселюдні виступи Б. Гориня і його друковані статті, впадає в око деяка академічна сухість останніх. Мабуть, це йшло від необхідності вкладати свої мистецькі погляди, далекі від ортодоксальних, в освячене офіційно прокрустове ложе, зрештою, ця мука від нещирості перед собою і читачем, від недозволених натяків знайома не одному десяткові українських письменників і критиків.

...Обдарованим науковцем-психологом зарекомендував себе Михайло Горинь. Це тип експериментатора-практика і водночас шукача теоретичних узагальнень. М. Горинь належить до науковців, що не спішать на люди з уривками ідей і недоношеними думками. Вони не задовольняються ніякими готовими схемами, а довгою і впертою працею, виробляють і свій світогляд, і свою концепцію в обраній ділянці знань. Разом з тим, М. Горинь дуже далекий від типу кабінетного науковця, він (як, зрештою, і всі засуджені) не замикався в своєму фахові, йому боліли ті болі, їх гостро відчуває вся національно свідомо українська інтелігенція. Але всі незлагоди українського суспільного і культурного життя М. Горинь сприймає не загострено емоційно (як значною мірою його брат Богдан), він аналізує їх тверезим розумом дослідника-соціолога. Таким залишився М. Горинь і на суді, розсипавши, як картовий дім, всі звинувачення, показавши їх тенденційність і необґрунтованість (це, щоправда, не перешкодило засудити його на шість років...).

...Хто уважно стежив за молодою українською прозою, очевидно, звернув увагу на декілька вміщених в газетах і журналах новел житомирського робітника-лінотипіста Анатолія Шевчука. Вже 1962 року критика відмітила у нього « культуру форми, психологічну витонченість і чистоту естетичного звучання » (див. статтю Є. Сверстюка в журналі « Зміна » за 1962 р., № 12). Від новел А. Шевчука віє лагідною погідністю закоханої в життя й світло людини, вони воскрешають на дні людської душі бажання стати кращим, м'якшим і добрішим. Творча манера А. Шевчука трохи схожа з манерою письма Є. Гуцала. А. Шевчук вміє побачити і знайти художнє раціо в непомітних на перший погляд подіях і людях, відтворити атмосферу провінційного міста, опоетизувати просту, підкреслено буденну людину.

У Анатолія Шевчука ще не скінчився процес творчого утворювання. Гадаємо, молодий прозаїк, щасливо уникне тих вад, які критика відмітила в друкованих творах Є. Гуцала: надмірне деталізування, і подібне перетворене в самоціль невміння розгорнути ширші полотна із ширшою соціальною проблематикою. Якщо Анатолій Шевчук, маючи дуже слабе здоров'я, переживе п'ять років «перевиховання», то він матиме аж забагато вражень для творів, що схвилюють читача не тільки формальною довершеністю.

*

...З початку 60-х років на шпальтах української періодики заблистіло ім'я Святослава Караванського. В літературу входить він як перекладач, в мовознавство — вчений-самоук, автор фундаментальної праці, яка, здавалося б, під силу тільки колективові. Але ніхто не знав, як

покривлене і поламане життя у автора перекладів з Байрона і Шекспіра, в яких умовах складався « Словник рим української мови ».

Не будемо тут вдаватися в аналіз причин, які привели сина одеського інженера в оунівську організацію (а були то причини здебільшого не суб'єктивного характеру). За промах молодості Караванський відбув аж надто достатню кару — майже сімнадцять років ув'язнення. Подиву гідна, якась ніби аж хвороблива працездатність, з якою Караванський, вийшовши на волю, почав наверстувати втрачене за два довгих десятиліття. Мовознавчі дослідження і переклади, вірші, гуморески, публіцистика за що тільки не брався він впродовж неповних п'яти вільних років!

Людина неконсервативного складу розуму, Караванський швидко зумів подолати бар'єр часу і віку і вжитися в атмосферу духовних пошуків молоді української інтелігенції початку 60-х років. Один з доказів цього — велика популярність серед молоді його статей про хиби в мовному будівництві на Україні, які були витримані в дусі ленінських настанов і свідчили (як і послані пізніше з табору клопотання) про публіцистичну майстерність автора.

Поринувши з головою в громадсько-культурне життя, Караванський забув про своє минуле; але не забули про нього ті, кому стали поперек горла його статті про русифікацію вузів і шкіл України. Не знайшовши жодної формальної причіпки до діяльності Караванського після звільнення, вони витягли з юридичних талмудів якийсь дивний, зовсім не сумісний з нормами соціалістичної законності середньовічний указ, який давав їм право через п'ять років після амністії заслати Караванського ще більш як на вісім років за ту ж саму провину юності.

Якщо навіть у Караванського вистачить фізичних сил пережити канібальський 25-річний строк ув'язнення, все ж його творчий шлях, що виявився таким коротким, буде обірваний безповоротно. До реєстру загублених талантів, кількістю яких наша нація може претендувати на світову першість, долучиться ще одне ім'я...

**

*

По суті, загубленим талантом (хоч і меншої сили) є й Михайло Масютко. Сталінські університети на Колімі, війна, потім безпідставне вигнання з інституту, мандри по Україні в пошуках роботи, — все це аж ніяк не сприяло розгортанню творчих можливостей.

Коли переглядаєш невеликий вцілілий доробок М. Масютка, приходиш до висновку, що найперспективнішим шляхом для нього при нормальних умовах, мабуть, була б наукова робота. Здатність до чіткого логічного мислення продемонстрував Масютко і блискучим захистом на судовому процесі. В його ж сатиричних оповіданнях і особливо у віршах відчувається орієнтація на класичну народницьку манеру письма. Для гуморесок Масютка характерне гостре відчуття сучасності, вміння побачити за галасливою парадністю непривабливі задвірки « компаній » і « досягнень ». Цим творам бракує, здавалося б, довершеності стилю, передусім — лаконізму. Чи подолав би цей рубіж: Масютко — сказати важко. Надто мало вціліло з його доробку. Всі твори останніх років (серед них — повість) можна вважати втраченими.

*

...Зрештою, всі ті, кого повезли у 1966 році в Мордовію плести «авоськи» чи робити тумбочки, жили до арешту активним інтелектуальним життям: виступали в пресі, працювали над дисертаціями, числилися добрими фахівцями.

Організатори чергової компанії проти української інтелігенції прорахувалися. На цей раз вони мають справу з людьми високої освіти, що виховані в радянських умовах і суть марксизму-ленінізму вміють збагнути з першоджерел, а не з принагідно підібраних цитат; з людьми, умудреними гірким досвідом 30-40-х років. Тому-то, незважаючи на нелегкі умови табірної утримання, всі засуджені продовжують нарощувати свій інтелектуальний потенціал, турбуються тими ж нерозв'язаними проблемами, що й до арешту. І нічого, крім карцерів та « бурів » не можуть протиставити їхній переконаності не вельми грамотні « вихователі », з яких дехто має брудні руки ще з « добрих сталінських часів ».

З поданих нижче листів в'язнів, як і з інших матеріалів, видно, що навіть ті, хто під натиском слідчих частково визнавав на суді свою вину, тепер її не визнають, вважають себе покараними несправедливо і незаконно.

Інтерес громадськості (і то не споглядальний) повинні викликати умови «перевиховання» в'язнів в мордовських таборах, про які ми дізнаємося з листів, з розповідей тих, хто відбув строк із

доданих нижче клопотань Караванського та переданого з табору № 17-а листа. Наведені там факти не можуть не стривожити кожного, хто не втратив елементарного розуміння людяності. Але, може, в'язні нарочито згущують фарби, показуючи, що « перевиховання » насправді є витонченою системою знущання з людини? То чому б громадськості не перевірити щирість їхніх слів? Чому б посланцям творчих спілок України не відвідати Мордовію, не поцікавитися, як іде « перевиховання » художника Заливахи, психолога М. Гориня, перекладача і мовознавця Караванського, критика Б. Гориня, поета, літературознавця і журналіста М. Осадчого? Адже такі відвідування представниками громадськості таборів допускається табірними правилами.

З часу арештів пройшло понад півтора роки. Що ж змінилося? Як і раніше, болять українській інтелігенції ті ж нерозв'язані проблеми. Ці болі виливаються при кожній нагоді: з офіційних трибун (як з'їзд письменників України) і в колі знайомих, у листах до преси та в державні установи. Немає жодної гарантії, що по руках не підуть (а, може, вже й ходять?) ще якісь підписані чи анонімні статті, де йдеться про русифікацію державних установ, шкіл, вузів, культурних закладів, про економічну недорозвиненість більшості областей України і вимушену еміграцію українців до Сибіру, про штучно створювану зміну етнічного складу населення УРСР, і т. д., і т. п. Так що ж робити? Віддати ці питання на розв'язання КГБ і послати нову партію « буржуазних націоналістів » плести « авоськи »?

А, може краще обрати шлях, про який говорив в останньому слові на суді Михайло Горинь:

« Я переконаний, що пройде небагато часу і такі питання вирішуватимуться не в залах судових засідань, а в дискусійних клубах з більшою користю для справи ».

20. IV. 1967 року

Вячеслав ЧОРНОВІЛ
м. Львів,
вул. Спокійна, 13.

Обставини змушують ще раз підкреслювати той самоочевидний факт, що ідеї, думки, оцінки тих чи інших явищ, що є у зібраних матеріалах, не обов'язково збігаються з думками і оцінками укладача. Добираючи матеріали, укладач ставив за мету всебічно репрезентувати творче й ідейне обличчя кожного із засуджених.

Виношу найщирішу подяку родичам, друзям, знайомим в'язнів, десяткам людей, без чиєї допомоги я не зміг би зібрати й підготувати дані матеріали, що їх слід розглядати як колективну працю багатьох людей, заінтересованих у торжестві законності і справедливості.

МИХАЙЛО ГОРИНЬ

Михайло Миколайович Горинь народився 20 червня 1930 року в селі Кніселі Жидачівського району на Львівщині в селянській родині. Після закінчення середньої школи, 1949 року поступив на філологічний факультет Львівського університету. З 1954 року — на вчительській роботі. Викладає українську мову й літературу, логіку та психологію, працює зав. районним методкабінетом та інспектором шкіл в Стрілківському районі колишньої Дрогобицької області. З 1957 р. по 1961 р. — директор середніх шкіл в Дрогобицькому, потім Бориславському районах. Багато займався громадською роботою, читав лекції з методики і історії української літератури на курсах перепідготовки вчителів Дрогобицької обл., опрацьовував окремі теми з методики викладання української літератури, дві з них надрукував у наукових збірниках. Виступав з доповідями на науковій конференції УНДІПу, присвяченій 100-річному ювілею І. Я. Франка, та на республіканських педагогічних читаннях. З березня 1961 року до арешту працював психологом праці у першій в Радянському Союзі експериментальній науково-практичній лабораторії психології та фізіології праці при Львівському заводі автовантажників. Проводив науково-дослідну роботу по загальній психології та психології праці.

Серед опрацьованих ним тем теоретичного й практичного характеру — «Психологічні вимоги до організації робочого місця верстатника», «Анкета дослідження умов і психологічної атмосфери праці в рамно-пресовому цеху», «Психологічна характеристика універсального токарно-гвинторізного верстату», «Психологічно-методичні вказівки до організації навчального процесу в учнівському цеху», «Психологічна характеристика браку в ковальському цеху » та ін. Виступав з доповіддю « Про специфіку контролю і відмінність його від уваги у верстатників машинобудівної промисловості » на республіканській психологічній конференції в Києві. У 1962 році нагороджений грамотою Львівського обласного відділу народної освіти за виголошену на XI-тих обласних педагогічних читаннях доповідь « Розвиток уяви учнів на уроках літератури ».

Часто виступав з лекціями з культури виробництва і психології праці на заводі автовантажників та на підприємствах Львівського раднаргоспу.

Перед арештом працював над темою своєї дослідної роботи «Роль і взаємовідношення контролю та уваги у відображальній діяльності людини (на матеріалах експериментальних досліджень в машинобудівній промисловості) », яку збирався захищати як кандидатську дисертацію.

Одружений, має дочку 1964 року народження.

Заарештований 26 серпня 1965 року. Засуджений 18 квітня 1966 року в закритому засіданні Львівського обласного суду на 6 років таборів суворого режиму за звинуваченням в антирадянській пропаганді й агітації. Перебуває в таборах для політичних в Мордовській АРСР (в таборі №1 та № 11). У грудні 1966 року посаджений на 6 місяців у табірну тюрму за необґрунтованим звинуваченням у « виготовленні та поширенні в таборі антирадянських рукописів та рефератів ». На 1967 р. М. Гориню заборонене передбачене законом побачення з дружиною.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ

1. « Вивчення поезії І. Я. Франка в 9 класі середньої школи », зб. « Іван Франко в школі », Дрогобич, 1957.
2. «Вивчення теми « Специфіка художньої літератури» у 8-му класі, збірник « 3 досвіду викладання української літератури в середній школі », Київ, 1959.
3. «Про деякі популярні видання», журнал «Вітчизна», 1959 р., № 8.
4. «Прибор контролирует память», газ. «Львовская правда», 27. 01. 1960.
5. «Розвиток уяви старшокласників», журнал «Українська мова і література в школі », 1963, № 12.
6. «Психологические требования к рабочему месту», журнал « Социалистический труд », 1965, № 8.

Крім того, в багатотиражній газеті Львівського заводу автовантажників «За технічний прогрес» вміщено 9 статей про психологію праці і культуру виробництва («Настрій? Дуже важливо», «Колір на підприємстві», «Музика на підприємстві » та ін.).

Про роботу експериментальної лабораторії і, зокрема, М. Гориня писала обласна преса, газета « Известия » (стаття «На завод пришел психолог», 1965 р.), їй присвячена сторінка кіножурналу Київської студії документальних фільмів « Наука і життя ».

ОСТАННЄ СЛОВО МИХАЙЛА ГОРИНЯ на закритому судовому засіданні Львівського
обласного
суду 16 квітня 1966 року
(Скорочено)

Громадяни судді! Керуючись рішенням суду з приводу моєї заяви про участь в судовому процесі без захисника, я надіявся відповідно до слів головуючого виступати в судовій дискусії нарівні з моїм адвокатом. Оскільки цього не сталося, я зупинюся на деяких положеннях обвинувального висновку і обвинувальної промови державного звинувача.

(.....)

...Хіба можна серйозно говорити про підрив радянської влади, коли основні документи читали не більше двох-трьох людей? Майже за рік « Вивід прав України » прочитало 2 людей, « Наукові записки Товариства ім. Шевченка » — 2 людей, « Україна — сучасне і майбутнє » — 1 чоловік — і то рідний брат, «Сучасна література в УРСР » — 2 людей, в тому числі брат. Хіба за цей період згадані книги не могли прочитати без фотографування 50-100 близьких знайомих, тільки передаючи книгу з рук в руки, якби я ставив собі за мету підрив радянської влади?

Крім того, щоб прийти до такого висновку, слід встановити, чи поділяв я ідеї згаданих документів? Чи пропагував їх, чи, може, критично до них ставився? На основі показів свідків, суд міг переконатися, що я критикував ряд документів.... Я давав читати деякі документи людям, які мають вищу освіту, в переважній більшості займаються науковою роботою і можуть відповідно оцінити їх. Суд повинен врахувати дух стосунків людей науки, де обмін різною літературою зовсім не означає солідарності з ідеями цієї літератури. Проте я не заперечую, що читав ці твори з певним інтересом, бо в них піднімалися ті питання, які мене цікавили, хоч з їх трактуванням я не зовсім погоджувався.

Що відноситься до таких статей « Невже це так безперечно? », « Думи і роздуми збентеженого читача », то я з ними згідний був тоді, згідний і сьогодні. Статті « 3 приводу процесу над Погружальським », « Українська освіта в шовіністичному зашморзі » цікавили мене своїм фактичним матеріалом, але їх політичних узагальнень я не поділяв. Я вважаю, що стаття « 3 приводу процесу над Погружальським » ходила з успіхом по руках тому що українська преса мовчала про підпал бібліотеки. Я вважаю це помилкою уряду УРСР. Адже інформація — таке ж народне багатство, як поля, ліси, фабрики, вона належить народові і нею повинен розпоряджатися тільки народ.

В обвинувальному висновку мене звинувачується в антирадянських націоналістичних поглядах. А державний звинувач дозволив собі порівнювати мою діяльність з діяльністю українських буржуазних націоналістів. Я заявляв і заявляю, що мені чужі націоналістичні погляди. Я виховувався на творах Шевченка, Франка в такій же мірі, як і на творах Добролюбова, Герцена та Огарьова. їх я вважаю своїми духовними батьками. І першою книгою, яку я купив для своєї бібліотеки, була книга критичних статей Добролюбова. На судовому процесі жоден свідок не стверджував, що я проповідував націоналістичні погляди чи захоплювався націоналістичною літературою. Навіть свідок Старак не підтвердив своїх показань, даних на попередньому слідстві.

Всі чотири питання, які я давав кожному свідкові, і їх відповіді на ці питання говорять, що я не проповідував антирадянських ідей, не вів розмов в антирадянському дусі, не ставив питання про підрив радянської влади. Що відноситься до кваліфікації об'єктивних фактів поширення літератури, то їх не можна розглядати без суб'єктивної мотивації вчинків. Я ще раз заявляю, що мені не чужі ні ідеологія, ні філософія, ні законодавство, ні суспільний та державний устрій радянської держави. І якщо я критикував, то не радянське законодавство, а його порушення в щоденному житті, критикував не радянський суспільний лад, а окремі сторони громадсько-політичного і господарського життя нашої країни.

Так, я вважав, що затримується вирішення матеріального і правового становища колгоспного селянства. Преса шуміла про добробут колгоспників, а вони отримували на трудодні грами і копійки. Це стало причиною поголовного злодійства на селі. Положення ще ускладнилося тим, що колгоспник не мав права виїхати з колгоспу без довідки голови сільської ради і голови колгоспу. Не маючи паспорту, будучи залежним від сільської адміністрації, колгоспник морально був пригніченим. Всі заяви про докорінні зміни в сільському господарстві залишалися тільки заявами.

Я вважаю, що має місце Викривлення національної політики щодо українського народу. Тут державний звинувач заявив, що національна проблема вирішена. Мед би вашими вустами пити, державний звинувач. Чи можна вважати рішення національну проблему, наприклад, у Російській Федерації, де сотні тисяч українських дітей не мають можливості отримувати хоч би восьмирічну освіту на рідній мові? А росіянам створена така можливість на Україні! Чи мають практичне значення для українців в Росії закон про право навчання на рідній мові, те положення з програми КПРС, в якому дослівно говориться, що кожний громадянин має повну свободу говорити, виховувати, навчати своїх дітей будь-якій мові? Я думаю, що для мешканців Воркути, Далекого Сходу, Кубані, Центральної Росії - словом, тих місць, в яких живуть не одиниці, а тисячі українців, це не має практичного значення. Адже українських шкіл там нема.

Незадовільним є національне мовне будівництво на Україні. Коли в 90-х роках, в Київ приїжджав один із французьких вчених, він із здивуванням заявив: «Але ж я ніде не чув у Києві української мови». Про це з сумом писала Русова Франкові. Цікаво, що він сказав би про мовне спілкування в українській столиці в 1966 році? І не тільки в Києві!

У свій час Ленін вимагав надзвичайної уваги при вирішенні питання мовного будівництва, заявляючи, що великодержавний шовінізм використовуватиме всі можливості для ущемлення інтересів національних меншостей, які дуже боляче сприймають найменший натяк на посягання на їх національні права, добре пам'ятаючи політику царської Росії. Чомусь ці положення Леніна забуваються! А не слід би!

Адже не випадково російський царизм робив наступ на національні мови, бо добре розумів, що мовна проблема — це політична проблема. Ми ще не забули валуєвських циркулярів, емських указів і т. ін. (що «украинского языка не было, нет и быть не может»). А українські актори Кропивницький, Садовський, Саксаганський перед кожною п'єсою повинні були ставити російську на стільки ж дій, або водевіль. Так російський царизм прививав смак до російської мови і насильно вчив українців забувати рідну мову. Тому сьогодні кожний свідомий громадянин на Україні особливо боляче сприймає порушення ленінських принципів у мовному будівництві. А такі факти вже є. В журналі «Коммунист» № 48 за 1965 рік, надрукована стаття Ю. Дешерієва, М. Коммарі, М. Мелік'яна «Развитие и взаимное обогащение языков народов СССР», в якій автори наводять дані з останнього перепису населення в 1959 році, згідно якого 10,2 млн. чоловік неросійської національності перейшли на російську мову спілкування. Чи слід цим фактом пишатися? Чи не слід дослідити причини, які породили тип громадянина, а вірніше людину без роду і племені, для якого «все равно какой язык». Сьогодні українська мова, завтра російська, а згодом з такою ж легкістю можна переключитись на англійську чи німецьку. Мені огидний тип такого безбатченка!

Державний звинувач заявив, що він теж проти такого типу, що з людьми такої категорії ведеться боротьба. Як бачимо, слабо ведеться, коли їх в 1959 році було 10,2 млн. чоловік.

Говорячи про любов до рідної мови, державний звинувач заявив, що не слід забувати російської, пославшись на вірш Шашкевича «Рідна мова». Хочу пояснити, що під «руською» мовою Шашкевич розумів українську, бо в той час слово «українська» взагалі не вживалося, або вживалося дуже рідко.

Заявляю, я не проти російської мови як мови міжнаціонального спілкування, але я проти тих теорій акад. Білодіда, Камморі і К°, які проповідують двомовність національних меншостей, а якийсь Кравців в газеті «Радянська Україна» пішов далі, заявивши, що перехід на російську мову спілкування є прогресивним явищем. Хіба можна байдуже проходити повз такі псевдотеорії?

Державний звинувач у своєму виступі заявив, що йому не чужий патріотизм, що він любить українську пісню, слухав українських бандуристів ще у 20-х роках, коли вони кликали на боротьбу з Петлюрою. А чи знає державний звинувач, де ділися ті бандуристи і їхні бандури?

Привілейоване становище російської мови на Україні породжує вилазки шовіністичних елементів типу доцента Київського медінституту Тельнової, письменника Аксьонова. Саме з цим треба боротися. Ось ті питання, які я критикував. Чи це дає підстави звинувачувати мене в буржуазному націоналізмі, а державному звинувачу проводити паралель між мною і українськими буржуазними націоналістами минулого та й тими, які сьогодні за кордоном?

Третьою проблемою, яка весь час хвилювала мене, були втрати української культури в період сталінського деспотизму. Мене завжди обурювало, як громадяни з почуттям громадського

обов'язку, як члени партії з почуттям партійного обов'язку могли спостерігати злочин, бути свідками злочину і не виступати проти нього. Саме тоді народилась обивательська мораль « моя хата з краю ». Під впливом репресій широкі маси трудящих відійшли від участі в політичному житті країни. Політика варилася виключно на кухні Й. Сталіна, який за висловом Леніна любив « гострі страви ». Цю мораль офіційно возвів в рамки державної поведінки Микита Хрущов, проголосивши на з'їзді, що він знав про злочини Сталіна, але боявся виступити проти нього, бо міг загинути та ще й з тавром зрадника Батьківщини. Цю заяву зробив лідер партії, голова уряду! Що ж тоді говорити про рядових громадян? Тому я заявив, що залишки духу сталінізму ще збереглися в громадському і політичному житті, що цей дух слід витіснити, залучаючи до активного політичного життя широкі маси трудящих. Що тільки при високому почутті громадського обов'язку кожної людини можна гарантувати себе від повторення того, що було в 30-х роках.

Державний звинувач заявив, що не можна охаювати сталінського періоду повністю, адже при участі Сталіна народ досягнув успіхів у соціалістичному будівництві. А чи треба це вважати заслугою Сталіна?

Це — пам'ятник народу, який у таких важких умовах зумів творчо працювати. Де ви знайдете в історії випадок, державний звинувач, щоб деспотизм однієї людини міг скасувати волю до творчої праці мільйонів? Цього не міг зробити Петро I, цього не зробив Сталін, цього навіть не міг зробити Гітлер. Хіба ці загальновідомі істини вам треба нагадувати, державний звинувачу?

Тому я заявляю, що цей період був дуже важким для українського народу, української культури та й не тільки української. Дуже жаль, що ті, чийми руками робилися ці злочини, хто допустив злочини проти людяності в таборах Півночі, Далекого Сходу, Середньої Азії сьогодні отримують державні пенсії, займають державні посади і не понесли за це відповідальності хоча б у виді всенародного осуду.

Державний звинувач називає це дрібними недоліками і виступає в ролі захисника сталінського свавілля. Невдячна роль! Він обурюється, що хтось, крім уряду, смів критикувати те, що « ми самі критикуємо ». З якого це часу встановлено монополії на критику беззаконня? — питаю вас, державний звинувачу. Державний звинувач поблажливий до деспотизму Й. Сталіна. А чи знає він, що в 30-і роки на Україні загинуло чи назавжди замовкло більше 200 діячів української культури, а в дні війни їх загинуло кілька десятків? Що ж тоді страшніше було для української культури — дні війни чи дні миру?

Тому я заявляю, що боротьба проти сталінізму тільки почалася. А назавжди поховати можливість відродження деспотизму і беззаконня Сталіна можна лише тоді, коли в політичному житті країни братиме участь весь народ, коли буде створений надійний механізм контролю за урядом, а вибори в першу чергу будуть перетворені в один із видів такого контролю, коли ініціатива щодо зміни політики в господарських і культурних ділянках належатиме не тільки «верхам», але й «низам», коли зміна матеріального становища колгоспників залежатиме не від доброго настрою Косигіна, а знаходитиметься в руках самих колгоспників, коли, накінець, виросте в душі коленого громадянина почуття громадського обов'язку на зміну почуттям обивателізму, які так широко культивуються.

Я виклав достатньо повно мої думки з приводу окремих недоліків у нашому суспільстві. Вихований на моралі Шевченка, Франка, Добролюбова, Герцена, я не міг проходити мимо цих фактів. Я вважав, що несучи відповідальність перед майбутнім поколінням за все, що робиться. І я критикував їх. Державний звинувач намагався емоціонально нагнітити обстановку в судовому засіданні. Я ж переконаний, що пройде багато часу і такі питання вирішуватимуться не в залах судових засідань, а в дискусійних клубах з більшою користю для справи.

Я ще раз заявляю, що був і залишаюся радянським громадянином. Антирадянські погляди мені чужі. На розгляд суду залишаю тверезо і об'єктивно розглянути цю справу.

З ЛИСТІВ ДО ДРУЖИНИ

...Ось уже четвертий день ми у Воронежі.

Харківська Холодна Гора — то крупний комбінат, який щоденно поглинає десятки людей і перемелює стільки ж людських долів і надій. Ми жили в спеціальному відділі, ізольованому від інших коридором, який зачинявся так же, як наша камера, що мала подвійні двері, подвійні ґрати, півкруглу льохову стелю, ніякого денного світла і ніякого повітря.

У Воронежі ми попали у такий же льох, тільки ще сиріший. На дверях написано « Б » замість номера. Тут жили весь час психічно хворі. Одного з них ми застали. Я говорю « ми », бо, з Харкова починаючи, живемо і їдемо втрох: я, Осадчий і старенький дідусь...*) (* Не чітко в оригіналі.) років з Бережан — Гірчановський Іван Васильович. Він засуджений за співробітництво з німцями і участь в ОУНівській організації. Виявляється, що підіймаються на світ божий справи, покриті 20-25 річним порохом історії. Чи не є це репетиція до аналогічних подій останніх днів М. Хвильового?

Ніч. Не сплю, бо страшно холодно. А спати на одному матрасі та ще й без коца в льоху, де цементна підлога, неймовірно холодно навіть літом. Цього я не знав. Та хіба тільки цього?

Ранок. Всі грипозні. Осадчий особливо...

Вороніж, 14/УІ-66 р.

*

...Думаю про останній вибрик їв. **) (Мається на увазі стаття їв. Драча « О, будьте прокляті ви ще раз!» в газеті « Літературна Україна»); ні розуму, ні логіки, ні хоча б елементарної пристойності форми. Так лаються шевці після десятої чарки оковитої. Я далекий від того, щоб захищати адресата, якому направлений цей опус, бо, якщо вірити видержкам, то і він хлебнув лишню квартиру пельзенського перед тим, як судити про те, чого він не знає і не розуміє. Словом, все це дуже несмачне і з мистецьким етикетом нічого спільного не має.

Я вважаю, що художник повинен творити і не звертати уваги на інтерпретаторів своїх творів. Якщо відповідати кожному, хто, на його думку, пересмикує автора, то прийшлося б те і робити, що направо і наліво махати дискусійною шаблею. А коли творити? Справжній митець дуже поганий соціолог чи критик вже за складом своєї психіки. Його сприймання вкрай суб'єктивне, речі він бачить в одному ракурсі і його світобачення, світовиявлення і світотворення тим і цікаве, що вкрай суб'єктивне.

Соціолог в оцінці явищ мусить виходити з об'єктивних критеріїв, вироблених наукою. І якщо в цю ділянку вривається поетична душа, то вона вносить непотрібну нервозність, емоційний накал і цілу купу дурниць.

Словом, швець знай своє шевство і в кравецтво не мішайся. Згадався старий Основ'яненко.

Явас, 30. УІ-66 р.

...Сніданок — суп гороховий,
обід — борщ, макарони,
вечеря — суп пшоняний, кусочок оселедця.

Ось мій конституційний стіл. Цукор отримую раз в десять днів — 150 г., хліб щодня. Порції тут такі, як у їдальнях...

...4/VI — день мого прощання з Львовом. В ніч з 3-го на 4-е майже не спав: думав, передумував, пережите критично осмислював. Оцінював і судив. Якимось так у мене виходить, що ледь тільки я міцно стану на ноги в одній ділянці, як обставини кидають мене в іншу галузь знань. Напередодні приїзду у Львів, я так чи інакше мав повну голову ідей з педагогічної психології, була вироблена своя концепція, яка подобалася не тільки мені, але й живила статті та дисертації цілого ряду моїх друзів і напівдрузів. Ти це знаєш. На це я вистрілив 6 років педагогічної практики.

Переїхав у Львів. Муки перекваліфікації, важкий шлях звикання з новою галуззю знань. Здавалося, що нічого спродити не вдасться. І коли в голові появилася купа ідей, коли залишалося строчити статті в республіканські і московські журнали — знову обрив і перекваліфікація на токаря по чавуну. Ніби сама доля відриває мене від того місця, де все готове до матеріалізації моїх ідей, ніби не хоче подождати хоч &и рік для остаточного закріплення досягнутих успіхів. Адже якби я був заарештований в 1966 році, я зумів би багато зробити...

...З'їзд письменників перевершив всі мої сподівання, перетворившись на дискусію з приводу мовного будівництва — тих проблем, про які мені говорили в суді, що вони надумані, штучні, що їх не існує.

Не сумніваюся, що і це своєрідний дипломатичний хід, який мав на меті вибити з рук бучок у деяких запальних людей, заявити, що «ми теж переживаємо за долю рідної культури». Жаль, що ніхто не виступив із знайомих.

...Уважно перечитав матеріали з'їзду. Проблеми мови, культури пройшли через увесь з'їзд. То за що ж я сиджу? З'їзд показав, що ці питання є, вони не надумані, їх треба вирішувати.

На днях вишло свої скарги про вилучену під час арешту літературу, про пропажу листів. А вже за три місяці в Соснівці пропало 2 листи.* То що це таке?

Соснівка, 5/ХП-66 р. **

«...Живу тими враженнями, які виніс з матеріалів з'їздів як письменників, так охоронців старовини. Я переконаний, що самі з'їзди були далеко цікавіші, гостріші, коли винесено на шпальти газети такі незвичні думки Гончара, Новиченка — людей вельми поміркованих. Тому фантазія дорисовує пропущені деталі. Правда, я далекий від думки, що «Літературна Україна» збереже за собою той рівень напруги, яким зарядили її ці дві події, але і те, що вміщено, варте всякої похвали. Читав в «Історичному журналі» статтю про Грушевського та зовсім не знаю, які громадські заходи проводились у зв'язку з ювілеєм: мітинги, концерти, збори? Чи обмежено святкування тільки статтями в «літературці» і журналі? Взагалі матеріалів для роздумування преса дала чимало. І тому час проходить не пусто.

Останнім часом я закінчив опрацювання Шопенгауера, зараз, тобто, до 9. XII, я сидів над Гегелем, читав Андріяшика, Г. Тютюнника, роздумував все-таки над психологією викладання літератури в школі: є ескізи до теми «Розвиток пам'яті на уроках літератури», «Розвиток мислення... і естетичного смаку». Якщо до цього додати те, що в мене надруковано, то виходить закруглена тема. Щось в роді «Психологія викладання літератури в школі», побіжно фіксую проблеми психології в народній творчості. Жаль тільки, що зараз можливості усі ці зведені майже до нуля...»

(29. XII. 1966 р.)

* Всього дозволено писати з таборів 2 листи на місяць.

** Через три дні М. Горинь був посаджений на 6 місяців у табірну тюрму — БУР.

Вячеслав Чорновіл ЛИХО З РОЗУМУ

(портрети двадцяти «Злочинців»). Збірник матеріалів

Твори [Текст] : в 10 т. / В. М. Чорновіл ; голова редкол. А. Пашко ; Міжнародний благодійний фонд Вячеслава Чорновола. - К. : Смолоскип, 2002 . - ISBN 966-7332-87-Х.

Т. 2 : Правосуддя чи рецидиви терору? Лихо з розуму (портрети двадцяти "злочинців"). Документи та матеріали 1966-1968 рр. / упоряд. В. Чорновіл ; передм. Л. Танюк. - К. : [б.в.], 2003. - 905 с. : фотоіл.

Контрольні питання:

1. Який історичний період описує В. Чорновіл у наведеному документі?
2. Яким баче автор портрет середньостатистичного українського дисидента середини 60-х років ХХ ст.?
3. Що вкладав автор в поняття «призов 1965 року»? Обґрунтуйте свою думку спираючись на факти, подані у документі.
4. Яких діячів української літератури і мистецтва згадує автор в наданому уривку?
5. Як спростовує Михайло Горинь в своєму останньому слові на закритому судовому процесі обвинувачення в українському буржуазному націоналізмі?
6. Чому М. Горинь вважає, що в СРСР не вирішено національне питання? Якими історичними фактами він керується?
7. Чому, на Вашу думку, М. Горинь вважав, що боротьба зі сталінізмом в СРСР була непослідовною і незавершеною?
8. Як Михайло Горинь змальовує повсякденне життя засуджених дисидентів в своїх листах до дружини?
9. Який вплив на розвиток суспільного життя тогочасної України мав дисидентський рух? В чому полягає його історичне значення?

ДЕКЛАРАЦІЯ

про державний суверенітет України

Верховна Рада Української РСР,
виражаючи волю народу України,
прагнучи створити демократичне суспільство,
виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини,
шануючи національні права всіх народів,
дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України,
визнаючи необхідність побудови правової держави,
маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України,

П Р О Г О Л О Ш У Є

державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

I. САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.

Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу.

Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються за законом.

II. НАРОДОВЛАДДЯ

Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України.

Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці.

Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад Української РСР.

Від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада Української РСР. Жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України.

III. ДЕРЖАВНА ВЛАДА

Українська РСР є самостійною у вирішенні будь-яких питань свого державного життя.

Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.

Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.

Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором Української РСР, який призначається Верховною Радою Української РСР, відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний.

IV. ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР.

Підстави набуття і втрати громадянства Української РСР визначаються Законом Української РСР про громадянство (1636-12).

Всім громадянам Української РСР гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією Української РСР (888-09) і нормами міжнародного права, визнаними Українською РСР.

Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Українська РСР регулює імміграційні процеси.

Українська РСР виявляє турботу і вживає заходів щодо охорони і захисту інтересів громадян Української РСР, які перебувають за межами Республіки.

V. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ВЕРХОВЕНСТВО

Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території.

Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди.

Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць.

VI. ЕКОНОМІЧНА САМОСТІЙНІСТЬ

Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.

Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.

Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян.

Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу Республіки.

Вирішення питань загальносоюзної власності (спільної власності всіх республік) здійснюється на договірній основі між республіками - суб'єктами цієї власності.

Підприємства, установи, організації та об'єкти інших держав і їхніх громадян, міжнародних організацій можуть розміщуватись на території Української РСР та використовувати природні ресурси України згідно з законами Української РСР.

Українська РСР самостійно створює банкову (включаючи зовнішньоекономічний банк), цінову, фінансову, митну, податкову системи, формує державний бюджет, а при необхідності впроваджує свою грошову одиницю.

Вищою кредитною установою Української РСР є національний Банк України, підзвітний Верховній Раді Української РСР.

Підприємства, установи, організації та виробничі одиниці, розташовані на території Української РСР, вносять плату за використання землі, інших природних і трудових ресурсів, відрахування від валютних надходжень, а також сплачують податки до місцевих бюджетів.

Українська РСР забезпечує захист всіх форм власності.

VII. ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА

Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.

Українська РСР має свою національну комісію радіаційного захисту населення.

Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці.

Українська РСР дбає про екологічну безпеку громадян, про генофонд народу, його молодого покоління.

Українська РСР має право на відшкодування збитків, заподіяних екології України діями союзних органів.

VIII. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК

Українська РСР є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку.

Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

Українська РСР виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами Республіки.

Національні, культурні та історичні цінності на території Української РСР є виключно власністю народу Республіки.

Українська РСР має право на повернення у власність народу України національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за межами Української РСР.

IX. ЗОВНІШНЯ І ВНУТРІШНЯ БЕЗПЕКА

Українська РСР має право на власні Збройні Сили.

Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР.

Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами Республіки.

Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території Республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР.

Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

X. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

* * *

Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи.

Декларація є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод. Принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладання союзного договору.

Прийнята Верховною Радою Української РСР

м. Київ, 16 липня 1990 року
N 55-ХІІ

(Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1990, N 31, с.429)

Контрольні питання:

1. В зв'язку з якими подіями Верховна Рада Української РСР створила цей документ?
2. Що таке державний, національний та народний суверенітет?
3. Хто мав право стати громадянином Української РСР і які права і свободи при цьому отримував?
4. В чому полягала економічна самостійність Української РСР згідно документа?
5. В зв'язку з якою подією до Декларації було включено пункт «Екологічна безпека»?
6. Які зовнішньополітичні пріоритети проголошено в Декларації про державний суверенітет України?
7. В чому полягає історичне значення Декларації про державний суверенітет України? Які наслідки вона мала?

**ПОСТАНОВА
ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
Про проголошення незалежності України**

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки п о с т а н о в л я є:

Проголосити 24 серпня 1991 року Україну незалежною демократичною державою.

З моменту проголошення незалежності чинними на території України є тільки її Конституція, закони, постанови Уряду та інші акти законодавства республіки.

1 грудня 1991 року провести республіканський референдум на підтвердження акта проголошення незалежності.

Голова Верховної Ради Української РСР Л.КРАВЧУК

м. Київ, 24 серпня 1991 року

N 1427-XII

**АКТ
ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ
Про проголошення незалежності України**

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

- продовжуючи тисячолітню традицію державотворення на Україні, - виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

- здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує н е з а л е ж н і с т ь У к р а ї н и та створення самостійної української держави - УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканною.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

24 серпня 1991 року

(Відомості Верховної Ради (ВВР) 1991, N 38, с.502)

Контрольні питання:

1. В яких історичних умовах було прийнято документ?
2. Яка нова держава створювалася на теренах Європи?
3. В чому полягала необхідність проведення 1 грудня 1991 року республіканського референдуму на підтвердження Акта?
4. В чому полягає історичне значення прийняття Акта проголошення незалежності України?

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

(Відомості Верховної Ради (ВВР), 1996, N 30, ст. 141)

Верховна Рада України від імені Українського народу - громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення, дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України, прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу, усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями, керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року (1427-12), схваленим 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням, приймає цю Конституцію - Основний Закон України.

Р о з д і л І

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ

Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Стаття 2. Суверенітет України поширюється на всю її територію.

Україна є унітарною державою.

Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою.

Стаття 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Стаття 4. В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом.

Стаття 5. Україна є республікою.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. (Офіційне тлумачення положення частини другої статті 5 див. в Рішенні Конституційного Суду N 6-рп/2005 (v006p710-05) від 05.10.2005)

Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. (Офіційне тлумачення положення частини третьої статті 5 див. в Рішенні Конституційного Суду N 6-рп/2005 (v006p710-05) від 05.10.2005)

Ніхто не може узурпувати державну владу. (Офіційне тлумачення положення частини четвертої статті 5 див. в Рішенні Конституційного Суду N 6-рп/2005 (v006p710-05) від 05.10.2005)

Стаття 6. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України.

Стаття 7. В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування.

Стаття 8. В Україні визнається і діє принцип верховенства права.

Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй.

Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Стаття 9. Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

(Офіційне тлумачення положень статті 10 див. в Рішенні Конституційного Суду N 10-рп/99 (v010p710-99) від 14.12.99)

Стаття 11. Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Стаття 12. Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Стаття 13. Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією.

Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону.

Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству.

Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом.

Стаття 14. Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави.

Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону.

Стаття 15. Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова.

Цензура заборонена.

Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України.

Стаття 16. Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи - катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави.

Стаття 17. Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу.

Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України.

Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом.

Збройні Сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності.

Держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей.

На території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом.

На території України не допускається розташування іноземних військових баз.

Стаття 18. Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права.

Стаття 19. Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством.

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Стаття 20. Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

Державний Прапор України - стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України).

Державний Гімн України - національний гімн на музику М. Вербицького із словами, затвердженими законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Опис державних символів України та порядок їх використання встановлюються законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Столицею України є місто Київ.

Р о з д і л ІІ

ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Стаття 21. Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

Стаття 22. Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними.

Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані.

При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

Стаття 25. Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство.

Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі.

Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами.

Стаття 26. Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, - за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

Іноземцям та особам без громадянства може бути надано притулок у порядку, встановленому законом.

Стаття 27. Кожна людина має невід'ємне право на життя.

Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави - захищати життя людини.

Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

Стаття 28. Кожен має право на повагу до його гідності.

Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим досліддам.

Стаття 29. Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність.

Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом.

У разі нагальної необхідності запобігти злочинові чи його перепинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід,

обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою.

Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника.

Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання.

Про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого.

Стаття 30. Кожному гарантується недоторканність житла.

Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду.

У невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, можливий інший, встановлений законом, порядок проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку.

Стаття 31. Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочині чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

Стаття 32. Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Кожний громадянин має право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею.

Кожному гарантується судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації.

Стаття 33. Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом.

Громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну.

Стаття 34. Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб - на свій вибір.

Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Стаття 35. Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа - від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою.

Стаття 36. Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах. Членами політичних партій можуть бути лише громадяни України. Обмеження щодо членства у політичних партіях встановлюються виключно цією Конституцією і законами України.

Громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів. Професійні спілки є громадськими організаціями, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності. Професійні спілки утворюються без попереднього дозволу на основі вільного вибору їх членів. Усі професійні спілки мають рівні права. Обмеження щодо членства у професійних спілках встановлюються виключно цією Конституцією і законами України.

Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій.

Усі об'єднання громадян рівні перед законом.

Стаття 37. Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються.

Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань.

Не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях.

Заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку.

Стаття 38. Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.

(Офіційне тлумачення положень статті 38 див. в Рішенні Конституційного Суду N 7-рп/99 (v007p710-99) від 06.07.99)

Стаття 39. Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування.
(*Офіційне тлумачення положень частини першої статті 39 див. в Рішенні Конституційного Суду N 4-рп/2001 (v004p710-01) від 19.04.2001*)

Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку - з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Стаття 40. Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.

Стаття 41. Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом.

Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону.

Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним.

Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом.

Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі.

Стаття 42. Кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом.

Підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом.

Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускаються зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види і межі монополії визначаються законом.

Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів.

Стаття 43. Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

Використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан.

Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом.

Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється.

Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення.
Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом.

Стаття 44. Ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів.

Порядок здійснення права на страйк встановлюється законом з урахуванням необхідності забезпечення національної безпеки, охорони здоров'я, прав і свобод інших людей.

Ніхто не може бути примушений до участі або до неучасті у страйку.

Заборона страйку можлива лише на підставі закону.

Стаття 45. Кожен, хто працює, має право на відпочинок.

Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час.

Максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови здійснення цього права визначаються законом.

Стаття 46. Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними.

Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Стаття 47. Кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду.

Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону.

Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду.

Стаття 48. Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло.

Стаття 49. Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування.

Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм.

Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена. Держава сприяє розвиткові лікувальних закладів усіх форм власності.

(Офіційне тлумачення положення частини третьої статті 49 див. в Рішенні Конституційного Суду N 10-рп/2002 (v010p710-02) від 29.05.2002)

Держава дбає про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечує санітарно-епідемічне благополуччя.

Стаття 50. Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди.

Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена.

Стаття 51. Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї.

Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Стаття 52. Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним.

Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом.

Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей.

Стаття 53. Кожен має право на освіту.

Повна загальна середня освіта є обов'язковою.

Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам.

(Офіційне тлумачення положень частини третьої статті 53 див. в Рішенні Конституційного Суду N 5-рп/2004 (v005p710-04) від 04.03.2004)

Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі.

Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

Стаття 54. Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності.

Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом.

Держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством.

Культурна спадщина охороняється законом.

Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами.

Стаття 55. Права і свободи людини і громадянина захищаються судом.

Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

(Офіційне тлумачення частини другої статті 55 див. в Рішенні Конституційного Суду N 6-зп (v006p710-97) від 25.11.97; статті 55 див. в Рішенні Конституційного Суду N 9-зп (v009p710-97) від 25.12.97)

Стаття 56. Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Стаття 57. Кожному гарантується право знати свої права і обов'язки.

Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом.

Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними.

Стаття 58. Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи.

Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення.

(Офіційне тлумачення статті 58 див. в Рішеннях Конституційного Суду N 1-зп (v001p710-97) від 13.05.97, N 1-пн/99 (v001p710-99) від 09.02.99, N 6-пн/2000 (v006p710-00) від 19.04.2000)

Стаття 59. Кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав.

Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура.

(Офіційне тлумачення статті 59 див. в Рішенні Конституційного Суду N 13-пн/2000 (v013p710-00) від 16.11.00)

Стаття 60. Ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази.

За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність.

Стаття 61. Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення.

Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер.

Стаття 62. Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину.

Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь.

У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням.

Стаття 63. Особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом.

Підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист.

Засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду.

Стаття 64. Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.

В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції.

(Офіційне тлумачення статті 64 див. в Рішенні Конституційного Суду N 9-зп (v009p710-97) від 25.12.97)

Стаття 65. Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України.

Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону.

Стаття 66. Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодувати завдані ним збитки.

Стаття 67. Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом.

Усі громадяни щорічно подають до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом.

Стаття 68. Кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

Р о з д і л І І І

ВИБОРИ. РЕФЕРЕНДУМ

Стаття 69. Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії.

Стаття 70. Право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років.

Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними.

Стаття 71. Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Виборцям гарантується вільне волевиявлення.

Стаття 72. Всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України або Президентом України відповідно до їхніх повноважень, встановлених цією Конституцією.

Всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області.

Стаття 73. Виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України.

Стаття 74. Референдум не допускається щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії.

Розділ IV

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Стаття 75. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент - Верховна Рада України.

(Офіційне тлумачення положень статті 75 див. в Рішенні Конституційного Суду N 17-рп/2002 (v017p710-02) від 17.10.2002)

Стаття 76. Конституційний склад Верховної Ради України - чотириста п'ятдесят народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Народним депутатом України може бути обрано громадянина України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років.

Не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку.

Повноваження народних депутатів України визначаються Конституцією та законами України.

Строк повноважень Верховної Ради України становить п'ять років. *(Частина п'ята статті 76 набирає чинності з дня набуття повноважень Верховною Радою України, обраною у 2006 році згідно із Законом N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004) (Стаття 76 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)*

Стаття 77. Чергові вибори до Верховної Ради України відбуваються в останню неділю останнього місяця п'ятого року повноважень Верховної Ради України. *(Частина перша статті 77 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004 – набирає чинності з дня набуття повноважень Верховною Радою України, обраною у 2006 році)*

Позачергові вибори до Верховної Ради України призначаються Президентом України і проводяться в період шістдесяті днів з дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України.

Порядок проведення виборів народних депутатів України встановлюється законом.

Стаття 78. Народні депутати України здійснюють свої повноваження на постійній основі.

Народні депутати України не можуть мати іншого представницького мандата, бути на державній службі, обіймати інші оплачувані посади, займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю (крім викладацької, наукової та творчої діяльності), входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку.

Вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності встановлюються законом.

У разі виникнення обставин, що порушують вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, народний депутат України у двадцятиденний строк з дня виникнення таких обставин припиняє таку діяльність або подає особисту заяву про складення повноважень народного депутата України.

(Стаття 78 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)

Стаття 79. Перед вступом на посаду народні депутати України складають перед Верховною Радою України таку присягу:

"Присягаю на вірність Україні. Зобов'язуюсь усіма своїми діями боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу.

Присягаю додержуватися Конституції України та законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників".

Присягу зачитує найстарший за віком народний депутат України перед відкриттям першої сесії новообраної Верховної Ради України, після чого депутати скріплюють присягу своїми підписами під її текстом.

Відмова скласти присягу має наслідком втрату депутатського мандата.

Повноваження народних депутатів України починаються з моменту складення присяги.

(Офіційне тлумачення статті 79 див. в Рішенні Конституційного Суду N 1-зн (v001p710-97) від 13.05.97)

Стаття 80. Народним депутатам України гарантується депутатська недоторканність.

Народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп.

Народні депутати України не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані.

(Офіційне тлумачення положень частини третьої статті 80 див. в Рішенні Конституційного Суду N 9-рп/99 (v009p710-99) від 27.10.99) (Офіційне тлумачення положень частин першої, третьої статті 80 див. в Рішенні Конституційного Суду N 12-рп/2003 (v012p710-03) від 26.06.2003)

Стаття 81. Повноваження народних депутатів України припиняються одночасно з припиненням повноважень Верховної Ради України.

Повноваження народного депутата України припиняються достроково в разі:

- 1) складення повноважень за його особистою заявою;
- 2) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- 3) визнання його судом недієздатним або безвісно відсутнім;
- 4) припинення його громадянства або його виїзду на постійне проживання за межі України;
- 5) якщо протягом двадцяти днів з дня виникнення обставин, які призводять до порушення вимог щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, ці обставини ним не усунуто;
- 6) невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депутата України із складу такої фракції; *(Пункт 6 частини другої статті 81 набирає чинності з дня набуття повноважень Верховною Радою України, обраною у 2006 році згідно із Законом N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)*
- 7) його смерті.

Повноваження народного депутата України припиняються достроково також у разі дострокового припинення відповідно до Конституції України повноважень Верховної Ради України - в день відкриття першого засідання Верховної Ради України нового скликання.

Рішення про дострокове припинення повноважень народного депутата України у випадках, передбачених пунктами 1, 4 частини другої цієї статті, приймається Верховною Радою України, а у випадку, передбаченому пунктом 5 частини другої цієї статті, - судом.

У разі набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо народного депутата України, визнання народного депутата України недієздатним або безвісно відсутнім його повноваження припиняються з дня набрання законної сили рішенням суду, а в разі смерті народного депутата України - з дня смерті, засвідченої свідоцтвом про смерть.

У разі невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депутата України із складу такої фракції його повноваження припиняються достроково на підставі закону за рішенням вищого керівного органу відповідної політичної партії (виборчого блоку політичних партій) з дня прийняття такого рішення. (*Частина шоста статті 81 набирає чинності з дня набуття повноважень Верховною Радою України, обраною у 2006 році згідно із Законом N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004) (Стаття 81 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)*

Стаття 82. Верховна Рада України працює сесійно.

Верховна Рада України є повноважною за умови обрання не менш як двох третин від її конституційного складу.

Верховна Рада України збирається на першу сесію не пізніше ніж на тридцятий день після офіційного оголошення результатів виборів.

Перше засідання новообраної Верховної Ради України відкриває найстарший за віком народний депутат України. (*Стаття 82 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)*

Стаття 83. Чергові сесії Верховної Ради України починаються першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року.

Позачергові сесії Верховної Ради України, із зазначенням порядку денного, скликаються Головою Верховної Ради України на вимогу Президента України або на вимогу не менш як третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

У разі оголошення указу Президента України про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях Верховна Рада України збирається на засідання у дводенний строк без скликання.

У разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України під час дії воєнного чи надзвичайного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради України, обраної після скасування воєнного чи надзвичайного стану.

Порядок роботи Верховної Ради України встановлюється Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України (3547-15).

У Верховній Раді України за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формується коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. (*Частина шоста статті*

83 набирає чинності з дня набуття повноважень Верховною Радою України, обраною у 2006 році згідно із Законом N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)

Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України формується протягом одного місяця з дня відкриття першого засідання Верховної Ради України, що проводиться після чергових або позачергових виборів Верховної Ради України, або протягом місяця з дня припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України. (Частина сьома статті 83 набирає чинності з дня набуття повноважень Верховною Радою України, обраною у 2006 році згідно із Законом N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)

Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України відповідно до цієї Конституції вносить пропозиції Президенту України щодо кандидатури Прем'єр-міністра України, а також відповідно до цієї Конституції вносить пропозиції щодо кандидатур до складу Кабінету Міністрів України. (Частина восьма статті 83 набирає чинності з дня набуття повноважень Верховною Радою України, обраною у 2006 році згідно із Законом N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)

Засади формування, організації діяльності та припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України встановлюються Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України (3547-15). (Частина дев'ята статті 83 набирає чинності з дня набуття повноважень Верховною Радою України, обраною у 2006 році згідно із Законом N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)

Депутатська фракція у Верховній Раді України, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України, має права коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, передбачені цією Конституцією. (Частина десята статті 83 набирає чинності з дня набуття повноважень Верховною Радою України, обраною у 2006 році згідно із Законом N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004) (Стаття 83 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)

Стаття 84. Засідання Верховної Ради України проводяться відкрито. Закрите засідання проводиться за рішенням більшості від конституційного складу Верховної Ради України.

Рішення Верховної Ради України приймаються виключно на її пленарних засіданнях шляхом голосування.

Голосування на засіданнях Верховної Ради України здійснюється народним депутатом України особисто. (Офіційне тлумачення частин другої і третьої статті 84 див. в Рішенні Конституційного Суду N 11-рп/98 (v011p710-98) від 07.07.98) (Офіційне тлумачення положень статті 84 див. в Рішенні Конституційного Суду N 17-рп/2002 (v017p710-02) від 17.10.2002) (Офіційне тлумачення частини другої статті 84 див. в Рішенні Конституційного Суду N 16-рп/2003 (v016p710-03) від 14.10.2003)

Стаття 85. До повноважень Верховної Ради України належить:

- 1) внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом XIII цієї Конституції;
- 2) призначення всеукраїнського референдуму з питань, визначених статтею 73 цієї Конституції;
- 3) прийняття законів;
- 4) затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання;
- 5) визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики;

- 6) затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;
- 7) призначення виборів Президента України у строки, передбачені цією Конституцією;
- 8) заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України;
- 9) оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;
- 10) усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпичменту), встановленому статтею 111 цієї Конституції;
- 11) розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;
- 12) призначення за поданням Президента України Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, призначення за поданням Прем'єр-міністра України інших членів Кабінету Міністрів України, Голови Антимонопольного комітету України, Голови Державного комітету телебачення та радіомовлення України, Голови Фонду державного майна України, звільнення зазначених осіб з посад, вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України;
- 12-1) призначення на посаду та звільнення з посади за поданням Президента України Голови Служби безпеки України;
- 13) здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України відповідно до цієї Конституції та закону;
- 14) затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням;
- 15) прийняття Регламенту Верховної Ради України;
- 16) призначення на посади та звільнення з посад Голови та інших членів Рахункової палати;
- 17) призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні;
- 18) призначення на посаду та звільнення з посади Голови Національного банку України за поданням Президента України;
- 19) призначення на посади та звільнення з посад половини складу Ради Національного банку України;
- 20) призначення на посади та звільнення з посад половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;

- 21) призначення на посади та звільнення з посад членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України;
- 22) затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Служби безпеки України, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України;
- 23) схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України;
- 24) встановлення державних символів України;
- 25) надання згоди на призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України Генерального прокурора України; висловлення недовіри Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади;
- 26) призначення на посади та звільнення з посад третини складу Конституційного Суду України;
- 27) обрання суддів безстроково;
- 28) дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції України або законів України; призначення позачергових виборів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- 29) утворення і ліквідація районів, встановлення і зміна меж районів і міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування і перейменування населених пунктів і районів;
- 30) призначення чергових та позачергових виборів до органів місцевого самоврядування;
- 31) затвердження протягом двох днів з моменту звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації;
- 32) надання законом згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України;
- 33) здійснення парламентського контролю у межах, визначених цією Конституцією та законом;
- 34) прийняття рішення про направлення запиту до Президента України на вимогу народного депутата України, групи народних депутатів України чи комітету Верховної Ради України, попередньо підтриману не менш як однією третиною від конституційного складу Верховної Ради України;
- 35) призначення на посаду та звільнення з посади керівника апарату Верховної Ради України; затвердження кошторису Верховної Ради України та структури її апарату;
- 36) затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації, визначення правових засад вилучення об'єктів права приватної власності;

37) затвердження законом Конституції Автономної Республіки Крим, змін до неї.

Верховна Рада України здійснює також інші повноваження, які відповідно до Конституції України віднесені до її відання. (*Стаття 85 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)*

Стаття 86. Народний депутат України має право на сесії Верховної Ради України звернутися із запитом до органів Верховної Ради України, до Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності. (*Офіційне тлумачення положень частини першої статті 86 див. в Рішеннях Конституційного Суду N 5-рп/2003 (v005p710-03) від 05.03.2003, N 16-рп/2003 (v016p710-03) від 14.10.2003)*

Керівники органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій зобов'язані повідомити народного депутата України про результати розгляду його запиту. (*Офіційне тлумачення статті 86 див. в Рішеннях Конституційного Суду N 4-рп/99 (v004p710-99) від 19.05.99, N 4-рп/2000 (v004p710-00) від 11.04.2000, N 4-рп/2002 (v004p710-02) від 20.03.2002)*

Стаття 87. Верховна Рада України за пропозицією Президента України або не менш як однієї третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Питання про відповідальність Кабінету Міністрів України не може розглядатися Верховною Радою України більше одного разу протягом однієї чергової сесії, а також протягом року після схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України або протягом останньої сесії Верховної Ради України. (*Стаття 87 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)*

Стаття 88. Верховна Рада України обирає із свого складу Голову Верховної Ради України, Першого заступника і заступника Голови Верховної Ради України та відкликає їх з цих посад. (*Частина перша статті 88 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)*

Голова Верховної Ради України:

- 1) веде засідання Верховної Ради України;
- 2) організовує роботу Верховної Ради України, координує діяльність її органів; (*Пункт 2 частини другої статті 88 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)*
- 3) підписує акти, прийняті Верховною Радою України;
- 4) представляє Верховну Раду України у зносинах з іншими органами державної влади України та органами влади інших держав;
- 5) організовує роботу апарату Верховної Ради України.

Голова Верховної Ради України здійснює повноваження, передбачені цією Конституцією, у порядку, встановленому Регламентом Верховної Ради України (3547-15). (*Частина третя статті 88 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)*

Стаття 89. Верховна Рада України для здійснення законопроектної роботи, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до її повноважень, виконання контрольних функцій відповідно до Конституції України створює з числа народних депутатів України комітети Верховної Ради України та обирає голів, перших заступників, заступників голів та секретарів цих комітетів.

Верховна Рада України у межах своїх повноважень може створювати тимчасові спеціальні комісії для підготовки і попереднього розгляду питань.

Верховна Рада України для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес, утворює тимчасові слідчі комісії, якщо за це проголосувала не менш як одна третина від конституційного складу Верховної Ради України.

Висновки і пропозиції тимчасових слідчих комісій не є вирішальними для слідства і суду.

Організація і порядок діяльності комітетів Верховної Ради України, її тимчасових спеціальних і тимчасових слідчих комісій встановлюються законом. *(Стаття 89 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)*

Стаття 90. Повноваження Верховної Ради України припиняються у день відкриття першого засідання Верховної Ради України нового скликання.

Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо:

1) протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій відповідно до статті 83 цієї Конституції; *(Пункт 1 частини другої статті 90 набирає чинності з дня набуття повноважень Верховною Радою України, обраною у 2006 році згідно із Законом N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)*

2) протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України;

3) протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.

Рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України приймається Президентом України після консультацій з Головою Верховної Ради України, його заступниками та головами депутатських фракцій у Верховній Раді України.

Повноваження Верховної Ради України, що обрана на позачергових виборах, проведених після дострокового припинення Президентом України повноважень Верховної Ради України попереднього скликання, не можуть бути припинені протягом одного року з дня її обрання.

Повноваження Верховної Ради України не можуть бути достроково припинені Президентом України в останні шість місяців строку повноважень Верховної Ради України або Президента України. *(Стаття 90 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)*

Стаття 91. Верховна Рада України приймає закони, постанови та інші акти більшістю від її конституційного складу, крім випадків, передбачених цією Конституцією. *(Офіційне тлумачення положень статті 91 див. в Рішеннях Конституційного Суду N 17-рп/2002 (v017p710-02) від 17.10.2002, N 16-рп/2003 (v016p710-03) від 14.10.2003)*

Стаття 92. Виключно законами України визначаються:

1) права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина;

2) громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства;

3) права корінних народів і національних меншин;

4) порядок застосування мов;

5) засади використання природних ресурсів, виключної (морської) економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, організації та експлуатації енергосистем, транспорту і зв'язку;

6) основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення; засади регулювання праці і зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; виховання, освіти, культури і охорони здоров'я; екологічної безпеки;

7) правовий режим власності;

8) правові засади і гарантії підприємництва; правила конкуренції та норми антимонопольного регулювання;

9) засади зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи;

10) засади регулювання демографічних та міграційних процесів;

11) засади утворення і діяльності політичних партій, інших об'єднань громадян, засобів масової інформації;

12) організація і діяльність органів виконавчої влади, основи державної служби, організації державної статистики та інформатики;

13) територіальний устрій України;

(Офіційне тлумачення пункту 13 частини першої статті 92 див. в Рішенні Конституційного Суду N 11-рп/2001 (v011p710-01) від 13.07.2001)

14) судоустрій, судочинство, статус суддів, засади судової експертизи, організація і діяльність прокуратури, органів дізнання і слідства, нотаріату, органів і установ виконання покарань;

основи організації та діяльності адвокатури;

15) засади місцевого самоврядування;

16) статус столиці України; спеціальний статус інших міст;

17) основи національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку;

18) правовий режим державного кордону;

19) правовий режим воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації;

20) організація і порядок проведення виборів і референдумів;

21) організація і порядок діяльності Верховної Ради України, статус народних депутатів України;

22) засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них.

(Офіційне тлумачення положення пункту 22 частини першої статті 92 див. в Рішенні Конституційного Суду N 7-рп/2001 (v007p710-01) від 30.05.2001)

Виключно законами України встановлюються:

1) Державний бюджет України і бюджетна система України; система оподаткування, податки і збори; засади створення і функціонування фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків; статус національної валюти, а також статус іноземних валют на території України; порядок утворення і погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу; порядок випуску та обігу державних цінних паперів, їх види і типи;

2) порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав; порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України;

3) одиниці ваги, міри і часу; порядок встановлення державних стандартів;

4) порядок використання і захисту державних символів;

5) державні нагороди;

6) військові звання, дипломатичні ранги та інші спеціальні звання;

7) державні свята;

8) порядок утворення і функціонування вільних та інших спеціальних зон, що мають економічний чи міграційний режим, відмінний від загального.

Законом України оголошується амністія.

Стаття 93. Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить Президентові України, народним депутатам України та Кабінету Міністрів України.

Законопроекти, визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Верховною Радою України позачергово. (*Стаття 93 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004*)

Стаття 94. Закон підписує Голова Верховної Ради України і невідкладно направляє його Президентові України.

Президент України протягом п'ятнадцяти днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання, та офіційно оприлюднює його або повертає закон зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду.

У разі якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається схваленим Президентом України і має бути підписаний та офіційно оприлюднений.

Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів. У разі якщо Президент України не підписав такий закон, він невідкладно офіційно оприлюднюється Головою Верховної Ради України і опубліковується за його підписом. (*Частина четверта статті 94 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004*)

Закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування. (*Офіційне тлумачення частини п'ятої статті 94 див. в Рішенні Конституційного Суду N 4-зн (v004p710-97) від 03.10.97; частини другої статті 94 див. в Рішенні Конституційного Суду N 11-рп/98 (v011p710-98) від 07.07.98*)

Стаття 95. Бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами.

Виключно законом про Державний бюджет України визначаються будь-які видатки держави на загальносуспільні потреби, розмір і цільове спрямування цих видатків.

Держава прагне до збалансованості бюджету України.

Регулярні звіти про доходи і видатки Державного бюджету України мають бути оприлюднені.

Стаття 96. Державний бюджет України затверджується щорічно Верховною Радою України на період з 1 січня по 31 грудня, а за особливих обставин - на інший період.

Кабінет Міністрів України не пізніше 15 вересня кожного року подає до Верховної Ради України проект закону про Державний бюджет України на наступний рік. Разом із проектом закону подається доповідь про хід виконання Державного бюджету України поточного року.

Стаття 97. Кабінет Міністрів України відповідно до закону подає до Верховної Ради України звіт про виконання Державного бюджету України.

Поданий звіт має бути оприлюднений.

Стаття 98. Контроль від імені Верховної Ради України за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використання здійснює Рахункова палата. (*Стаття 98 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004*)

Стаття 99. Грошовою одиницею України є гривня.

Забезпечення стабільності грошової одиниці є основною функцією центрального банку держави - Національного банку України.

Стаття 100. Рада Національного банку України розробляє основні засади грошово-кредитної політики та здійснює контроль за її проведенням.

Правовий статус Ради Національного банку України визначається законом.

Стаття 101. Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Р о з д і л V

ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ

Стаття 102. Президент України є главою держави і виступає від її імені.

Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Стаття 103. Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою.

Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки підряд.
(*Офіційне тлумачення до частини третьої статті 103 див. в Рішенні Конституційного Суду N 22-рп/2003 (v022p710-03) від 25.12.2003*)

Президент України не може мати іншого представницького мандата, обіймати посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку.

Чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю останнього місяця п'ятого року повноважень Президента України. У разі дострокового припинення повноважень Президента України вибори Президента України проводяться в період дев'яноста днів з дня припинення повноважень. (Частина п'ята статті 103 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)

Порядок проведення виборів Президента України встановлюється законом.

Стаття 104. Новообраний Президент України вступає на пост не пізніше ніж через тридцять днів після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту складення присяги народом на урочистому засіданні Верховної Ради України.

Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України.

Президент України складає таку присягу:

"Я, (ім'я та прізвище), волею народу обраний Президентом України, заступаючи на цей високий пост, урочисто присягаю на вірність Україні. Зобов'язуюсь усіма своїми справами боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу, обстоювати права і свободи громадян, додержуватися Конституції України і законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників, підносити авторитет України у світі".

Президент України, обраний на позачергових виборах, складає присягу у п'ятиденний строк після офіційного оголошення результатів виборів. (*Офіційне тлумачення положень статті 104 див. в Рішенні Конституційного Суду N 17-рп/2002 (v017p710-02) від 17.10.2002*)

Стаття 105. Президент України користується правом недоторканності на час виконання повноважень.

За посягання на честь і гідність Президента України винні особи притягаються до відповідальності на підставі закону.

Звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо тільки Президент України не був усунений з поста в порядку імпічменту.

Стаття 106. Президент України:

- 1) забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави;
- 2) звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України;
- 3) представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України;
- 4) приймає рішення про визнання іноземних держав;
- 5) призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав;
- 6) призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України відповідно до статті 156 цієї Конституції, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою;
- 7) призначає позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, встановлені цією Конституцією;
- 8) припиняє повноваження Верховної Ради України у випадках, передбачених цією Конституцією; *(Пункт 8 частини першої статті 106 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)*
- 9) вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до статті 83 Конституції України, подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України в строк не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після одержання такої пропозиції; *(Пункт 9 частини першої статті 106 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)*
- 10) вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України; *(Пункт 10 частини першої статті 106 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)*
- 11) призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора України; *(Пункт 11 частини першої статті 106 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)*
- 12) призначає на посади та звільняє з посад половину складу Ради Національного банку України; *(Пункт 12 частини першої статті 106 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)*
- 13) призначає на посади та звільняє з посад половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення; *(Пункт 13 частини першої статті 106 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)*
- 14) вносить до Верховної Ради України подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України; *(Пункт 14 частини першої статті 106 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)*
- 15) зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності цій Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності; *(Пункт 15 частини першої статті 106 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)*
- 16) скасовує акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим; *(Пункт 16 частини першої статті 106 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)*
- 17) є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави;
- 18) очолює Раду національної безпеки і оборони України;
- 19) вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших

утворених відповідно до законів України військових формувань; (*Пункт 19 частини першої статті 106 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004*)

20) приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;

21) приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації - з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України;

22) призначає на посади та звільняє з посад третину складу Конституційного Суду України; (*Пункт 22 частини першої статті 106 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004*)

23) утворює суди у визначеному законом порядку;

24) присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини;

25) нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними;

26) приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні;

27) здійснює помилування;

28) створює у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби;

29) підписує закони, прийняті Верховною Радою України;

30) має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів (крім законів про внесення змін до Конституції України) з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України; (*Пункт 30 частини першої статті 106 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004*)

31) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України.

Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам.

Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України.

Акти Президента України, видані в межах повноважень, передбачених пунктами 5, 18, 21, 23 цієї статті, скріплюються підписами Прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт та його виконання. (*Частина четверта статті 106 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004*)

Стаття 107. Рада національної безпеки і оборони України є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України.

Рада національної безпеки і оборони України координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони.

Головою Ради національної безпеки і оборони України є Президент України.

Персональний склад Ради національної безпеки і оборони України формує Президент України.

До складу Ради національної безпеки і оборони України за посадою входять Прем'єр-міністр України, Міністр оборони України, Голова Служби безпеки України, Міністр внутрішніх справ України, Міністр закордонних справ України.

У засіданнях Ради національної безпеки і оборони України може брати участь Голова Верховної Ради України.

Рішення Ради національної безпеки і оборони України вводяться в дію указами Президента України.

Компетенція та функції Ради національної безпеки і оборони України визначаються законом.

Стаття 108. Президент України виконує свої повноваження до вступу на пост новообраного Президента України.

Повноваження Президента України припиняються достроково у разі:

- 1) відставки;
- 2) неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- 3) усунення з поста в порядку імпічменту;
- 4) смерті.

Стаття 109. Відставка Президента України набуває чинності з моменту проголошення ним особисто заяви про відставку на засіданні Верховної Ради України.

Стаття 110. Неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я має бути встановлена на засіданні Верховної Ради України і підтверджена рішенням, прийнятим більшістю від її конституційного складу на підставі письмового подання Верховного Суду України - за зверненням Верховної Ради України, і медичного висновку.

Стаття 111. Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину.

Питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Для проведення розслідування Верховна Рада України створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі.

Висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради України.

За наявності підстав Верховна Рада України не менш як двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента України.

Рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту приймається Верховною Радою України не менш як трьома четвертими від її конституційного складу після перевірки справи Конституційним Судом України і отримання його висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент та отримання висновку Верховного Суду України про те, що діяння, в яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину. *(Офіційне тлумачення частини першої статті 111 див. в Рішенні Конституційного Суду N 19-рп/2003 (v019p710-03) від 10.12.2003)*

Стаття 112. У разі дострокового припинення повноважень Президента України відповідно до статей 108, 109, 110, 111 цієї Конституції виконання обов'язків Президента України на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається на Голову Верховної Ради України. Голова Верховної Ради України в період виконання ним обов'язків Президента України не може здійснювати повноваження, передбачені пунктами 2, 6-8, 10-13, 22, 24, 25, 27, 28 статті 106 Конституції України. *(Стаття 112 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)*

Р о з д і л V I

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ. ІНШІ ОРГАНИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ

Стаття 113. Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади.

Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених цією Конституцією.

Кабінет Міністрів України у своїй діяльності керується цією Конституцією та законами України, а також указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України. (*Стаття 113 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004*)

Стаття 114. До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри.

Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України.

Кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-міністра України вносить Президент України за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до статті 83 Конституції України, або депутатської фракції, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Міністр оборони України, Міністр закордонних справ України призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України, інші члени Кабінету Міністрів України призначаються Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України.

Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України. (*Стаття 114 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004*)

Стаття 115. Кабінет Міністрів України складає повноваження перед новообраною Верховною Радою України.

Прем'єр-міністр України, інші члени Кабінету Міністрів України мають право заявити Верховній Раді України про свою відставку.

Відставка Прем'єр-міністра України, прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України мають наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України. У цих випадках Верховна Рада України здійснює формування нового складу Кабінету Міністрів України у строки і в порядку, що визначені цією Конституцією.

Кабінет Міністрів України, який склав повноваження перед новообраною Верховною Радою України або відставку якого прийнято Верховною Радою України, продовжує виконувати свої повноваження до початку роботи новосформованого Кабінету Міністрів України. (Стаття 115 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)

Стаття 116. Кабінет Міністрів України:

1) забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України;

2) вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;

3) забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;

4) розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;

5) забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону;

б) розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання;

7) здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;

8) організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;

9) спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади;

9-1) утворює, реорганізовує та ліквідує відповідно до закону міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади; (*Статтю 116 доповнено пунктом 9-1 згідно із Законом N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)*)

9-2) призначає на посади та звільняє з посад за поданням Прем'єр-міністра України керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України; (*Статтю 116 доповнено пунктом 9-2 згідно із Законом N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)*)

10) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією та законами України. (*Пункт 10 статті 116 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004)*)

Стаття 117. Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання.

Акти Кабінету Міністрів України підписує Прем'єр-міністр України.

Нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади підлягають реєстрації в порядку, встановленому законом.

Стаття 118. Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації. (*Офіційне тлумачення положень частини першої статті 118 див. в Рішеннях Конституційного Суду N 21-рп/2003 (v021p710-03) від 25.12.2003, N 9-рп/2005 (v009p710-05) від 13.10.2005)*)

Особливості здійснення виконавчої влади у містах Києві та Севастополі визначаються окремими законами України. (*Офіційне тлумачення положень частини другої статті 118 див. в Рішеннях Конституційного Суду N 21-рп/2003 (v021p710-03) від 25.12.2003, N 9-рп/2005 (v009p710-05) від 13.10.2005)*)

Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій. (*Офіційне тлумачення положень частини третьої статті 118 див. в Рішенні Конституційного Суду N 21-рп/2003 (v021p710-03) від 25.12.2003)*)

Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України.

(*Офіційне тлумачення положень частини четвертої статті 118 див. в Рішенні Конституційного Суду N 21-рп/2003 (v021p710-03) від 25.12.2003, N 9-рп/2005 (v009p710-05) від 13.10.2005)*)

Голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами.

Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України, можуть бути відповідно до закону скасовані Президентом України, або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня.

Обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого Президент України приймає рішення і дає обґрунтовану відповідь.

Якщо недовіру голові районної чи обласної державної адміністрації висловили дві третини депутатів від складу відповідної ради, Президент України приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації.

Стаття 119. Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують:

- 1) виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади;
- 2) законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян;
- 3) виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин - також програм їх національно-культурного розвитку;
- 4) підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів;
- 5) звіт про виконання відповідних бюджетів та програм;
- 6) взаємодію з органами місцевого самоврядування;
- 7) реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

Стаття 120. Члени Кабінету Міністрів України, керівники центральних та місцевих органів виконавчої влади не мають права суміщати свою службову діяльність з іншою роботою (крім викладацької, наукової та творчої роботи у позаробочий час), входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку. (*Частина перша статті 120 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004*)

Організація, повноваження і порядок діяльності Кабінету Міністрів України, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади визначаються Конституцією і законами України.

Р о з д і л V I I

ПРОКУРАТУРА

Стаття 121. Прокуратура України становить єдину систему, на яку покладаються:

- 1) підтримання державного обвинувачення в суді;
- 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;
- 3) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- 4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.
- 5) нагляд за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами; (*Статтю 121 доповнено пунктом 5 згідно із Законом N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004*)

Стаття 122. Прокуратуру України очолює Генеральний прокурор України, який призначається на посаду та звільняється з посади за згодою Верховної Ради України Президентом України. Верховна Рада України може висловити недовіру Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади. (*Частина перша статті 122 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004*)

Строк повноважень Генерального прокурора України - п'ять років.

Стаття 123. Організація і порядок діяльності органів прокуратури України визначаються законом.

Р о з д і л VIII

ПРАВОСУДДЯ

Стаття 124. Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються.

Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. (*Офіційне тлумачення положення частини другої статті 124 див. в Рішеннях Конституційного Суду N 8-рп/2002 (v008p710-02) від 07.05.2002, N 15-рп/2002 (v015p710-02) від 09.07.2002*)

Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. (*Офіційне тлумачення положення частини третьої статті 124 див. в Рішенні Конституційного Суду N 8-рп/2002 (v008p710-02) від 07.05.2002*)

Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних.

Судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території України. (*Офіційне тлумачення статті 124 див. в Рішенні Конституційного Суду N 9-зп (v009p710-97) від 25.12.97*)

Стаття 125. Система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності і спеціалізації.

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України.

Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди.

Відповідно до закону діють апеляційні та місцеві суди.

Створення надзвичайних та особливих судів не допускається.

Стаття 126. Незалежність і недоторканність суддів гарантуються Конституцією і законами України. (*Офіційне тлумачення положення частини першої статті 126 див. в Рішенні Конституційного Суду N 19-рп/2004 (v019p710-04) від 01.12.2004*)

Вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється. (*Офіційне тлумачення положення частини першої статті 126 див. в Рішенні Конституційного Суду N 19-рп/2004 (v019p710-04) від 01.12.2004*)

Суддя не може бути без згоди Верховної Ради України затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку судом.

Судді обіймають посади безстроково, крім суддів Конституційного Суду України та суддів, які призначаються на посаду судді вперше.

Суддя звільняється з посади органом, що його обрав або призначив, у разі:

- 1) закінчення строку, на який його обрано чи призначено;
- 2) досягнення суддею шістдесяти п'яти років;
- 3) неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- 4) порушення суддею вимог щодо несумісності;
- 5) порушення суддею присяги;
- 6) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- 7) припинення його громадянства;
- 8) визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим;
- 9) подання суддею заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням.

Повноваження судді припиняються у разі його смерті.

Держава забезпечує особисту безпеку суддів та їхніх сімей.

Стаття 127. Правосуддя здійснюють професійні судді та, у визначених законом випадках, народні засідателі і присяжні.

Професійні судді не можуть належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої.

На посаду судді може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України, не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи у галузі права не менш як три роки, проживає в Україні не менш як десять років та володіє державною мовою.

Суддями спеціалізованих судів можуть бути особи, які мають фахову підготовку з питань юрисдикції цих судів. Ці судді відправляють правосуддя лише у складі колегій суддів.

Додаткові вимоги до окремих категорій суддів щодо стажу, віку та їх професійного рівня встановлюються законом.

Захист професійних інтересів суддів здійснюється в порядку, встановленому законом.

Стаття 128. Перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років здійснюється Президентом України. Всі інші судді, крім суддів Конституційного Суду України, обираються Верховною Радою України безстроково, в порядку, встановленому законом.

Голова Верховного Суду України обирається на посаду та звільняється з посади шляхом таємного голосування Пленумом Верховного Суду України в порядку, встановленому законом.

Стаття 129. Судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються лише закону.

Судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних.

Основними засадами судочинства є:

- 1) законність;
- 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- 3) забезпечення доведеності вини;
- 4) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості;
- 5) підтримання державного обвинувачення в суді прокурором;
- 6) забезпечення обвинуваченому права на захист;
- 7) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- 8) забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом;
- 9) обов'язковість рішень суду.

Законом можуть бути визначені також інші засади судочинства в судах окремих судових юрисдикцій.

За неповагу до суду і судді винні особи притягаються до юридичної відповідальності.

Стаття 130. Держава забезпечує фінансування та належні умови для функціонування судів і діяльності суддів. У Державному бюджеті України окремо визначаються видатки на утримання судів.

Для вирішення питань внутрішньої діяльності судів діє суддівське самоврядування.

Стаття 131. В Україні діє Вища рада юстиції, до відання якої належить:

1) внесення подання про призначення суддів на посади або про звільнення їх з посад; (*Офіційне тлумачення пункту 1 частини першої статті 131 див. в Рішенні Конституційного Суду N 14-рп/2001 (v014p710-01) від 16.10.2001*)

2) прийняття рішення стосовно порушення суддями і прокурорами вимог щодо несумісності;

3) здійснення дисциплінарного провадження стосовно суддів Верховного Суду України і суддів вищих спеціалізованих судів та розгляд скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних та місцевих судів, а також прокурорів.

Вища рада юстиції складається з двадцяти членів. Верховна Рада України, Президент України, з'їзд суддів України, з'їзд адвокатів України, з'їзд представників юридичних вищих

навчальних закладів та наукових установ призначають до Вищої ради юстиції по три члени, а всеукраїнська конференція працівників прокуратури - двох членів Вищої ради юстиції.

До складу Вищої ради юстиції входять за посадою Голова Верховного Суду України, Міністр юстиції України, Генеральний прокурор України.

Р о з д і л ІХ

ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ

Стаття 132. Територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Стаття 133. Систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села. (*Офіційне тлумачення частини першої статті 133 див. в Рішенні Конституційного Суду N 11-рп/2001 (v011p710-01) від 13.07.2001*)

До складу України входять: Автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ та Севастополь.

Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус, який визначається законами України. (*Офіційне тлумачення положень частини третьої статті 133 див. в Рішеннях Конституційного Суду N 21-рп/2003 (v021p710-03) від 25.12.2003, N 9-рп/2005 (v009p710-05) від 13.10.2005*)

Р о з д і л Х

АВТОНОМНА РЕСПУБЛІКА КРИМ

Стаття 134. Автономна Республіка Крим є невід'ємною складовою частиною України і в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання.

Стаття 135. Автономна Республіка Крим має Конституцію Автономної Республіки Крим, яку приймає Верховна Рада Автономної Республіки Крим та затверджує Верховна Рада України не менш як половиною від конституційного складу Верховної Ради України.

Нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим та рішення Ради міністрів Автономної Республіки Крим не можуть суперечити Конституції і законам України та приймаються відповідно до Конституції України, законів України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України та на їх виконання.

Стаття 136. Представницьким органом Автономної Республіки Крим є Верховна Рада Автономної Республіки Крим.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим у межах своїх повноважень приймає рішення та постанови, які є обов'язковими до виконання в Автономній Республіці Крим.

Урядом Автономної Республіки Крим є Рада міністрів Автономної Республіки Крим. Голова Ради міністрів Автономної Республіки Крим призначається на посаду та звільняється з посади Верховною Радою Автономної Республіки Крим за погодженням із Президентом України.

Повноваження, порядок формування і діяльності Верховної Ради Автономної Республіки Крим і Ради міністрів Автономної Республіки Крим визначаються Конституцією України та

законами України, нормативно-правовими актами Верховної Ради Автономної Республіки Крим з питань, віднесених до її компетенції.

Правосуддя в Автономній Республіці Крим здійснюється судами, що належать до єдиної системи судів України.

Стаття 137. Автономна Республіка Крим здійснює нормативне регулювання з питань:

- 1) сільського господарства і лісів;
- 2) меліорації і кар'єрів;
- 3) громадських робіт, ремесел та промислів; благодійництва;
- 4) містобудування і житлового господарства;
- 5) туризму, готельної справи, ярмарків;
- 6) музеїв, бібліотек, театрів, інших закладів культури, історико-культурних заповідників;
- 7) транспорту загального користування, автошляхів, водопроводів;
- 8) мисливства, рибальства;
- 9) санітарної і лікарняної служб.

З мотивів невідповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та законам України Президент України може зупинити дію цих нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності.

Стаття 138. До відання Автономної Республіки Крим належить:

- 1) призначення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, затвердження складу виборчої комісії Автономної Республіки Крим;
- 2) організація та проведення місцевих референдумів;
- 3) управління майном, що належить Автономній Республіці Крим;
- 4) розроблення, затвердження та виконання бюджету Автономної Республіки Крим на основі єдиної податкової і бюджетної політики України;
- 5) розроблення, затвердження та реалізація програм Автономної Республіки Крим з питань соціально-економічного та культурного розвитку, раціонального природокористування, охорони довкілля - відповідно до загальнодержавних програм;
- 6) визнання статусу місцевостей як курортів; встановлення зон санітарної охорони курортів;
- 7) участь у забезпеченні прав і свобод громадян, національної злагоди, сприяння охороні правопорядку та громадської безпеки;
- 8) забезпечення функціонування і розвитку державної та національних мов і культур в Автономній Республіці Крим; охорона і використання пам'яток історії;
- 9) участь у розробленні та реалізації державних програм повернення депортованих народів;
- 10) ініціювання введення надзвичайного стану та встановлення зон надзвичайної екологічної ситуації в Автономній Республіці Крим або в окремих її місцевостях.

Законами України Автономній Республіці Крим можуть бути делеговані також інші повноваження.

Стаття 139. В Автономній Республіці Крим діє Представництво Президента України, статус якого визначається законом України.

Р о з д і л Х І

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

Стаття 140. Місцеве самоврядування є правом територіальної громади - жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста - самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. (*Офіційне*

тлумачення частини першої статті 140 див. в Рішеннях Конституційного Суду N 12-рп/2002 (v012p710-02) від 18.06.2002, N 21-рп/2003 (v021p710-03) від 25.12.2003)

Особливості здійснення місцевого самоврядування в містах Києві та Севастополі визначаються окремими законами України. (*Офіційне тлумачення положень частини другої статті 140 див. в Рішенні Конституційного Суду N 21-рп/2003 (v021p710-03) від 25.12.2003, N 9-рп/2005 (v009p710-05) від 13.10.2005*)

Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи. (*Офіційне тлумачення положень частини третьої статті 140 див. в Рішенні Конституційного Суду N 21-рп/2003 (v021p710-03) від 25.12.2003*)

Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради.

Питання організації управління районами в містах належить до компетенції міських рад. (*Офіційне тлумачення частини п'ятої статті 140 див. в Рішенні Конституційного Суду N 11-рп/2001 (v011p710-01) від 13.07.2001*)

Сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна.

Стаття 141. До складу сільської, селищної, міської, районної, обласної ради входять депутати, які обираються жителями села, селища, міста, району, області на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. (*Частина перша статті 141 в редакції Закону N 2222-IV (2222-15) від 08.12.2004 - набирає чинності з дня набуття повноважень Верховною Радою України, обраною у 2006 році*)

Територіальні громади на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування обирають строком на чотири роки відповідно сільського, селищного та міського голову, який очолює виконавчий орган ради та головує на її засіданнях. (*Офіційне тлумачення положень частини другої статті 141 див. в Рішенні Конституційного Суду N 21-рп/2003 (v021p710-03) від 25.12.2003*)

Статус голів, депутатів і виконавчих органів ради та їхні повноваження, порядок утворення, реорганізації, ліквідації визначаються законом.

Голова районної та голова обласної ради обираються відповідною радою і очолюють виконавчий апарат ради.

Стаття 142. Матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад. (*Офіційне тлумачення частини першої статті 142 див. в Рішенні Конституційного Суду N 11-рп/2001 (v011p710-01) від 13.07.2001*)

Територіальні громади сіл, селищ і міст можуть об'єднувати на договірних засадах об'єкти комунальної власності, а також кошти бюджетів для виконання спільних проектів або для спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, організацій і установ, створювати для цього відповідні органи і служби.

Держава бере участь у формуванні доходів бюджетів місцевого самоврядування, фінансово підтримує місцеве самоврядування. Витрати органів місцевого самоврядування, що виникли внаслідок рішень органів державної влади, компенсуються державою.

Стаття 143. Територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування управляють майном, що є в комунальній власності; затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання; затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання; встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону; забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів; утворюють, реорганізують та ліквідовують комунальні підприємства, організації і установи, а також

здійснюють контроль за їх діяльністю; вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їхньої компетенції.

Обласні та районні ради затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку відповідних областей і районів та контролюють їх виконання; затверджують районні і обласні бюджети, які формуються з коштів державного бюджету для їх відповідного розподілу між територіальними громадами або для виконання спільних проектів та з коштів, залучених на договірних засадах з місцевих бюджетів для реалізації спільних соціально-економічних і культурних програм, та контролюють їх виконання; вирішують інші питання, віднесені законом до їхньої компетенції.

Органам місцевого самоврядування можуть надаватися законом окремі повноваження органів виконавчої влади. Держава фінансує здійснення цих повноважень у повному обсязі за рахунок коштів Державного бюджету України або шляхом віднесення до місцевого бюджету у встановленому законом порядку окремих загальнодержавних податків, передає органам місцевого самоврядування відповідні об'єкти державної власності.

Органи місцевого самоврядування з питань здійснення ними повноважень органів виконавчої влади підконтрольні відповідним органам виконавчої влади.

Стаття 144. Органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території.

Рішення органів місцевого самоврядування з мотивів їх невідповідності Конституції чи законам України зупиняються у встановленому законом порядку з одночасним зверненням до суду.

Стаття 145. Права місцевого самоврядування захищаються в судовому порядку.

Стаття 146. Інші питання організації місцевого самоврядування, формування, діяльності та відповідальності органів місцевого самоврядування визначаються законом.

Р о з д і л XII

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ

Стаття 147. Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні.

Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

Стаття 148. Конституційний Суд України складається з вісімнадцяти суддів Конституційного Суду України.

Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду України.

Суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж роботи за фахом не менш як десять років, проживає в Україні протягом останніх двадцяти років та володіє державною мовою.

Суддя Конституційного Суду України призначається на дев'ять років без права бути призначеним на повторний строк.

Голова Конституційного Суду України обирається на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду України зі складу суддів Конституційного Суду України шляхом таємного голосування лише на один трирічний строк.

Стаття 149. На суддів Конституційного Суду України поширюються гарантії незалежності та недоторканності, підстави щодо звільнення з посади, передбачені статтею 126 цієї Конституції, та вимоги щодо несумісності, визначені в частині другій статті 127 цієї Конституції.

Стаття 150. До повноважень Конституційного Суду України належить:

1) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність): законів та інших правових актів Верховної Ради України; (*Офіційне тлумачення положень абзацу другого пункту 1 частини першої статті 150 див. в Рішенні Конституційного Суду N 7-рп/2002 (v007p710-02) від 27.03.2002*)

актів Президента України; (*Офіційне тлумачення положень абзацу третього пункту 1 частини першої статті 150 див. в Рішенні Конституційного Суду N 7-рп/2002 (v007p710-02) від 27.03.2002*)

актів Кабінету Міністрів України;

правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Ці питання розглядаються за зверненнями: Президента України; не менш як сорока п'яти народних депутатів України; Верховного Суду України; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

2) офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

З питань, передбачених цією статтею, Конституційний Суд України ухвалює рішення, які є обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені. (*Офіційне тлумачення положень частини другої статті 150 див. в Рішенні Конституційного Суду N 15-рп/2000 (v015p710-00) від 14.12.2000*)

Стаття 151. Конституційний Суд України за зверненням Президента України або Кабінету Міністрів України дає висновки про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість.

За зверненням Верховної Ради України Конституційний Суд України дає висновок щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту.

Стаття 152. Закони та інші правові акти за рішенням Конституційного Суду України визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності.

Закони, інші правові акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність.

Матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку.

Стаття 153. Порядок організації і діяльності Конституційного Суду України, процедура розгляду ним справ визначаються законом.

Р о з д і л XIII

ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття 154. Законопроект про внесення змін до Конституції України може бути поданий до Верховної Ради України Президентом України або не менш як третьою народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Стаття 155. Законопроект про внесення змін до Конституції України, крім розділу I "Загальні засади", розділу III "Вибори. Референдум" і розділу XIII "Внесення змін до Конституції України", попередньо схвалений більшістю від конституційного складу Верховної Ради України, вважається прийнятим, якщо на наступній черговій сесії Верховної Ради України за нього проголосувало не менш як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України.

Стаття 156. Законопроект про внесення змін до розділу I "Загальні засади", розділу III "Вибори. Референдум" і розділу XIII "Внесення змін до Конституції України" подається до Верховної Ради України Президентом України або не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України і, за умови його прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України, затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України.

Повторне подання законопроекту про внесення змін до розділів I, III і XIII цієї Конституції з одного й того самого питання можливе лише до Верховної Ради України наступного скликання.

Стаття 157. Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України.

Конституція України не може бути змінена в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Стаття 158. Законопроект про внесення змін до Конституції України, який розглядався Верховною Радою України, і закон не був прийнятий, може бути поданий до Верховної Ради України не раніше ніж через рік з дня прийняття рішення щодо цього законопроекту.

Верховна Рада України протягом строку своїх повноважень не може двічі змінювати одні й ті самі положення Конституції України. *(Офіційне тлумачення положень частини другої статті 158 див. в Рішенні Конституційного Суду N 8-рп/98 (v008p710-98) від 09.06.98)*

Стаття 159. Законопроект про внесення змін до Конституції України розглядається Верховною Радою України за наявності висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту вимогам статей 157 і 158 цієї Конституції. *(Офіційне тлумачення статті 159 див. в Рішенні Конституційного Суду N 8-рп/98 (v008p710-98) від 09.06.98)*

Р о з д і л XIV

ПРИКІНЦЕВІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 160. Конституція України набуває чинності з дня її прийняття. *(Офіційне тлумачення статті 160 див. в Рішенні Конституційного Суду N 4-зп (v004p710-97) від 03.10.97)*

Стаття 161. День прийняття Конституції України є державним святом - Днем Конституції України.

Р о з д і л XV

ПЕРЕХІДНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Закони та інші нормативні акти, прийняті до набуття чинності цією Конституцією, є чинними у частині, що не суперечить Конституції України.

2. Верховна Рада України після прийняття Конституції України здійснює повноваження, передбачені цією Конституцією.

Чергові вибори до Верховної Ради України проводяться у березні 1998 року.

3. Чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю жовтня 1999 року.

4. Президент України протягом трьох років після набуття чинності Конституцією України має право видавати схвалені Кабінетом Міністрів України і скріплені підписом Прем'єр-міністра України укази з економічних питань, не врегульованих законами, з одночасним поданням відповідного законопроекту до Верховної Ради України в порядку, встановленому статтею 93 цієї Конституції.

Такий указ Президента України вступає в дію, якщо протягом тридцяти календарних днів з дня подання законопроекту (за винятком днів міжсесійного періоду) Верховна Рада України не

прийме закон або не відхилить поданий законопроект більшістю від її конституційного складу, і діє до набрання чинності законом, прийнятим Верховною Радою України з цих питань.

5. Кабінет Міністрів України формується відповідно до цієї Конституції протягом трьох місяців після набуття нею чинності.

6. Конституційний Суд України формується відповідно до цієї Конституції протягом трьох місяців після набуття нею чинності. До створення Конституційного Суду України тлумачення законів здійснює Верховна Рада України.

7. Голови місцевих державних адміністрацій після набуття чинності цією Конституцією набувають статусу голів місцевих державних адміністрацій згідно зі статтею 118 цієї Конституції, а після обрання голів відповідних рад складають повноваження голів цих рад.

8. Сільські, селищні, міські ради та голови цих рад після набуття чинності Конституцією України здійснюють визначені нею повноваження до обрання нового складу цих рад у березні 1998 року.

Районні та обласні ради, обрані до набуття чинності цією Конституцією, здійснюють визначені нею повноваження до сформування нового складу цих рад відповідно до Конституції України.

Районні в містах ради та голови цих рад після набуття чинності цією Конституцією здійснюють свої повноваження відповідно до закону.

9. Прокуратура продовжує виконувати відповідно до чинних законів функцію нагляду за додержанням і застосуванням законів та функцію попереднього слідства - до введення в дію законів, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за додержанням законів, та до сформування системи досудового слідства і введення в дію законів, що регулюють її функціонування.

10. До прийняття законів, що визначають особливості здійснення виконавчої влади в містах Києві та Севастополі відповідно до статті 118 цієї Конституції, виконавчу владу в цих містах здійснюють відповідні державні адміністрації.

11. Частина перша статті 99 цієї Конституції вводиться в дію після введення національної грошової одиниці - гривні.

12. Верховний Суд України і Вищий арбітражний суд України здійснюють свої повноваження відповідно до чинного законодавства України до сформування системи судів загальної юрисдикції в Україні відповідно до статті 125 цієї Конституції, але не довше ніж п'ять років.

Судді всіх судів в Україні, обрані чи призначені до дня набуття чинності цією Конституцією, продовжують здійснювати свої повноваження згідно з чинним законодавством до закінчення строку, на який вони обрані чи призначені.

Судді, повноваження яких закінчилися в день набуття чинності цією Конституцією, продовжують здійснювати свої повноваження протягом одного року.

13. Протягом п'яти років після набуття чинності цією Конституцією зберігається існуючий порядок арешту, тримання під вартою і затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, а також порядок проведення огляду та обшуку житла або іншого володіння особи.

14. Використання існуючих військових баз на території України для тимчасового перебування іноземних військових формувань можливе на умовах оренди в порядку, визначеному міжнародними договорами України, ратифікованими Верховною Радою України.

Контрольні питання:

1. В чому полягала необхідність прийняття нової Конституції? Чому неможливо було користуватися Конституцією УРСР 1978 року?
2. Яку структуру має Конституція України?
3. Хто становить народ України згідно з преамбулою Конституції?

Питання до розділу I

1. Як Конституція України визначає форму правління, державного устрою та політичного режиму України? Вкажіть відповідні статті Конституції.
2. Що таке народний суверенітет? Як його закріплено в основному законі нашої держави?

3. Що таке поділ влади в державі? Які гілки влади існують в Україні згідно Конституції?
4. Як Ви розумієте норму права, закріплену у статті 8: «Норми Конституції України є нормами прямої дії»?
5. Як Ви розумієте поняття «державна мова»? Як вирішується мовне питання в Конституції України?
6. Що Конституція проголошує найвищою соціальною цінністю нашої держави?
7. Які державні символи затвердила Конституція України?

Питання до розділу II

1. У чому полягає сутність принципу рівноправності громадян?
2. Які види прав людини Вам відомі? Спробуйте класифікувати закріплені в Конституції права людини за цими видами.
3. У чому полягає право на життя, закріплене у Конституції?
4. Чи можливе обмеження права на свободу і особисту недоторканість? Якщо так, то в яких саме випадках?
5. У чому полягають права на недоторканість особи та житла?
6. Як основний закон України забезпечує право на вільне пересування особи і вибір місця проживання?
7. Що таке свобода віросповідання і світогляду, в чому вони полягають?
8. Як ви розумієте принцип відокремлення школи від церкви, який закріплено у статті 35?
9. Яким чином громадяни реалізують своє право на участь в управлінні державою згідно Конституції України?
10. У чому полягає право на працю?
11. Як основний закон держави забезпечує право громадян на відпочинок?
12. У чому полягає принцип рівності прав чоловіка та жінки в сімейних відносинах?
13. Як норми Конституції України забезпечують право громадян на освіту?
14. Що таке презумпція невинності? Як вона гарантується діючою Конституцією?
15. Як норми основного закону нашої держави забезпечують принцип єдності прав і обов'язків громадян? Назвіть основні обов'язки громадянина України.

Питання до розділу III

1. Які принципи проведення виборів закріплено в Конституції України?
2. Що таке референдум? Чи передбачає Конституція можливість вирішувати на референдумі всі питання життя країни?

Питання до розділу IV

1. Який статус має Верховна Рада України згідно Конституції?
2. Як Конституція України визначає статус народних депутатів, їх права і обов'язки, а також гарантії, що забезпечують виконання ними депутатських обов'язків?
3. Які повноваження має Верховна Рада згідно Конституції?
4. Якими є склад і структура Верховної Ради України? Спробуйте скласти схему структури парламенту.
5. Як Конституція України регулює процес прийняття законів (від законодавчої ініціативи до набрання законом чинності)?
6. Яким чином приймається бюджет держави згідно Конституції України?

Питання до розділу V

1. Як у Конституції визначено статус Президента України? Хто може посісти цю посаду?
2. Які повноваження має Президент України згідно основного документа держави?
3. В яких випадках повноваження Президента можуть бути припинені достроково? Яка процедура припинення його повноважень зафіксована у Конституції?

Питання до розділу VI

1. Які принципи покладені в основу діяльності органів виконавчої влади?
2. Спробуйте скласти схему виконавчих органів нашої країни.
3. Як згідно Конституції формується Кабінет Міністрів України?
4. Які повноваження має Кабінет Міністрів згідно основного документа держави?
5. Доведіть, що в Україні створено вертикаль влади.
6. У яких випадках уряд чи голова місцевої держадміністрації йдуть у відставку?

7. Які повноваження мають органи місцевого самоврядування згідно Конституції України?

Питання до розділу VII

1. Які функції виконує прокуратура згідно Конституції України?
2. Опишіть процедуру призначення Генерального прокурора України згідно основного закону держави. Хто може достроково припинити його повноваження?

Питання до розділу VIII

1. Які органи входять до судової системи України згідно Конституції?
2. Порівняйте функції, порядок призначення, строк повноважень, вимоги до суддів різних судів України.
3. На яких засадах базується судочинство нашої держави згідно Конституції України?
4. Визначте норми Конституції, що забезпечують незалежність судів.

Питання до розділу IX

1. Які адміністративно-територіальні одиниці існують в Україні згідно Конституції?

Питання до розділу X

1. Який статус має Автономна Республіка Крим згідно діючої Конституції?
2. Які питання місцевого самоврядування може вирішувати уряд Автономної Республіки Крим?

Питання до розділу XI

1. Які органи місцевого самоврядування існують в Україні згідно Конституції?
2. Як формуються органи місцевого самоврядування?
3. Яким чином у Конституції України забезпечено можливості органів місцевого самоврядування здійснювати свої повноваження?
4. Які повноваження мають органи місцевого самоврядування згідно діючої Конституції?

Питання до розділу XII

1. З якою метою було створено Конституційний Суд України?
2. Як формується склад Конституційного Суду відповідно основного закону держави?
3. Які функції виконує Конституційний Суд України?

Питання до розділу XIII

1. У чому полягає особливість Конституції як Основного Закону країни (порядок прийняття, зміни, юридична сила)?

1. Коли було прийнято Конституцію України?
2. У чому полягає значення прийняття Конституції України?

Навчальне видання

Хорошев Олександр Миколайович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Методичні рекомендації до семінарських та практичних занять і самостійної роботи студентів

Коректор
Комп'ютерне верстання
Макет обкладинки

Формат 60×84/16. Ум. друк. Арк.. 1,67. Тираж ___ при. Зам. № /13.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009

Видавництво ХНУ імені В.Н.Каразіна
Тел. 705-24-32